

ЦЕНТРАЛЬНА СПІЛКА СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА
ПРИКЛАДНІ ІНСТРУМЕНТИ ДЕРЖАВНОЇ
ПОЛІТИКИ СИСТЕМНОЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ**
Монографія

Львів
2017

Теоретико-методологічні засади та прикладні інструменти державної політики системної детінізації економічних відносин в Україні: [монографія] / Августин Р. Р. — Тернопіль : Крок, 2017. — 309 с.

Рецензенти:

Макара О. В. — д.е.н, проф., завідувач кафедри фінансів та кредиту Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Семак Б. Б. — д.е.н, проф., проректор з наукової роботи Львівського торговельно-економічного університету.

Флейчук М. І. — д.е.н, проф., провідний науковий співробітник Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України у м. Львові.

Монографія присвячена обґрунтуванню теоретико-методологічних засад і прикладних інструментів державного регулювання економічних відносин в Україні в контексті забезпечення їх детінізації. Розкрито теоретико-методологічні засади дослідження процесів тінізації економічних відносин. Узагальнено теоретичні основи регулювання та забезпечення детінізації економіки. Проаналізовано стан, оцінено рівень тінізації економічних відносин та ефективність системно-структурної державної політики її протидії в Україні. Визначено стратегічні пріоритети, напрями, інструменти та засоби системної детінізації економічних відносин в Україні.

Монографія призначена для науковців, викладачів, докторантів, здобувачів наукового ступеня доктора філософії, студентів вищих навчальних закладів економічного та управлінського профілів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування, підприємців та інших осіб, які цікавляться цією проблематикою.

© Августин Р. Р., 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження процесів тінізації економічних відносин.....	8
1.1. Теоретичні положення та чинники тінізації економічної діяльності.....	8
1.2. Концептуальні моделі тінізації в теорії економічного зростання.....	23
1.3. Системні характеристики проблеми тінізації економічних відносин та її структурні напрями.....	42
Висновки до розділу 1.....	55
РОЗДІЛ 2. Теоретичні основи регулювання та забезпечення детінізації економічних відносин.....	57
2.1. Теоретико-методичні підходи до оцінювання обсягів тінізації економіки.....	57
2.2. Тінізація економіки як детермінанта загроз безпеки національної економіки на посткризовому етапі її розвитку...71	
2.3. Світовий досвід формування ефективної системи детінізації національного господарства.....	87
Висновки до розділу 2.....	97
РОЗДІЛ 3. Аналіз рівня тінізації економічних відносин та ефективності системно-структурної державної політики її протидії в Україні.....	100
3.1. Обсяги та галузево-секторальні особливості тінізації національного господарства.....	100
3.2. Регіональні характеристики тіньового сектора економіки.....	121

3.3. Чинники та функціональні особливості тіньової економічної діяльності.....	142
3.4. Стан і проблеми ефективності державної політики детінізації економічних відносин.....	165
Висновки до розділу 3.....	185
РОЗДІЛ 4. Стратегічні пріоритети та напрями системної детінізації економічних відносин в Україні.....	187
4.1. Пріоритети державної політики детінізації національного господарства на посттрансформаційному етапі її розвитку..	187
4.2. Інституціональний базис детінізації економічних відносин.....	201
4.3. Стимули та інструменти детінізації підприємництва: секторальний аспект.....	216
4.4. Перспективи детінізації ринку праці.....	232
Висновки до розділу 4.....	248
ВИСНОВКИ.....	251
ДОДАТКИ.....	255
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	293

ПЕРЕДМОВА

Тінізація економічних відносин є явищем об'єктивним і закономірним. Вона була характерною у всі часи, для всіх економічних систем і устроїв державного управління національним господарством. Певний прийнятний рівень тіньової економіки, зокрема у короткостроковому періоді, завжди спостерігався навіть у найбільш розвинених економіках в періоди економічного успіху і зростання, а також у тоталітарних економічних режимах. Природний рівень тінізації економічних відносин навіть має позитивні соціально-економічні наслідки як-от – забезпечення зайнятості, розподіл доходів, збалансування попиту і пропозиції, удосконалення ринкової кон'юнктури та ін.

Втім, недостатньо дієва та ефективна державна політика регулювання розвитку внутрішнього ринку і його сегментів, фінансово-господарських відносин, формування здорового конкурентного середовища, підсилена зовнішніми та внутрішніми ризиками і загрозами політико-державної та фінансово-економічної нестабільності, макроекономічної, соціальної та ін. криз призвела до критичного збільшення обсягів тінізації економічних відносин в Україні. Масштаби тінізації набули яскраво виражених ознак всесторонньої загрози функціонуванню системи економічної безпеки держави, адже негативно позначаються на всіх її складових: макроекономічній (через спотворення конкурентного середовища функціонування суб'єктів бізнесу); фінансовій (унаслідок недоотримання бюджетами всіх рівнів доходів, необхідних для фінансування соціальних потреб); соціальної (шляхом недотримання соціальних гарантій за тіньових схем оплати праці); інвестиційній (коли інвестиційний ресурс формується головним чином засобом офшоризації податків з подальшим реінвестуванням в економіку) тощо.

Вказані чинники стримують не лише позитивні тенденції в розвитку системи національного господарства, але й перешкоджають структурно-збалансованому функціонуванню економіки, адже негативні аспекти тінізації економічних відносин призводять до зменшення ВВП, послаблення ефективності господарських зв'язків, економічного відтворення, скорочення надходжень до бюджетів, зменшення кількості легальних робочих місць, зниження зайнятості

та звуження джерел збільшення доходів населення, погіршення якості життя, деформації конкурентного середовища, зниження інвестиційної привабливості територій, консервування процесів просторово-структурних диспропорцій розміщення продуктивних сил та розвитку економіки, стримування розвитку сфери послуг, фінансово-інвестиційного сектору та системи банківського кредитування.

В умовах інтенсифікації процесу інтеграції України в європейську спільноту забезпечення системної і комплексної детінізації економічних відносин в Україні набуває визначального та дуже важливого значення. Прояв низки негативних тенденцій свідчить про відсутність системного підходу до регулювання процесів детінізації економіки на всіх рівнях національного господарства та актуалізує питання побудови на державному рівні системи детінізації заради подальшого соціально-економічного поступу України.

Це доводить актуальність обґрунтування теоретико-методичних засад та прикладних інструментів державної політики системної детінізації економічних відносин в Україні.

Певний інтерес для вирішення окресленої проблеми становлять наукові праці відомих українських і зарубіжних учених, у яких всебічно розкрито концептуальні положення детінізації економіки та забезпечення високої ефективності державної політики в цій сфері.

Водночас, незважаючи на значущість здобутків вітчизняних і зарубіжних науковців, для вирішення теоретико-методологічних і практичних проблем підвищення ефективності державної політики детінізації економічних відносин в Україні на цей час залишаються недостатньо дослідженими і в теоретико-прикладному плані вирішеними такі завдання, як обґрунтування перспективних стратегічних пріоритетів, а також дієвих інструментів та засобів державної політики детінізації економіки в сучасних умовах функціонування національного господарства під впливом дії чинників глобалізації та євроінтеграції.

Метою монографічного дослідження є наукове обґрунтування теоретико-методичних засад і прикладних інструментів державної політики системної детінізації економічних відносин в Україні.

Об'єктом дослідження є процес державної політики регулювання та протидії тінізації економічних відносин.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади, механізми, інструменти та засоби державної політики детінізації системи національного господарства.

У першому розділі – "Теоретико-методологічні засади дослідження процесів тінізації економічних відносин" розкрито теоретичні положення, методологію дослідження та чинники тінізації економічної діяльності, узагальнено концептуальні моделі детінізації в теорії економічного зростання, досліджено системні характеристики проблеми тінізації економічних відносин та її структурні напрями.

У другому розділі – "Теоретичні основи регулювання та забезпечення детінізації економічних відносин" охарактеризовано поняття тінізації економіки як детермінанти загроз безпеці національної економіки на посттрансформаційному етапі її розвитку, сформовано суб'єктно-інституційне забезпечення детінізації економічної діяльності, узагальнено теоретико-методичні підходи до оцінювання обсягів тінізації економіки та ефективності державної політики її протидії, узагальнено світовий досвід ефективної державної політики у сфері детінізації національного господарства.

У третьому розділі – "Аналіз рівня тінізації економічних відносин та ефективності системно-структурної державної політики її протидії в Україні" висвітлені результати аналізу обсягів та галузево-секторальних особливостей тінізації національного господарства, регіональних передумов тінізації економічної діяльності, чинників та функціональних особливостей тіншової економічної діяльності, а також стану і проблеми ефективності державної політики детінізації економічних відносин.

У четвертому розділі – "Стратегічні пріоритети та напрями системної детінізації економічних відносин в Україні" обґрунтовані стратегічні пріоритети стратегії детінізації національного господарства України на посттрансформаційному етапі його розвитку, наведені результати програмування політики комплексної детінізації економічних відносин на різних рівнях ієрархії державного управління, визначено інституціонально-правовий базис детінізації економічних відносин, а також ідентифіковані зовнішні виклики легальному господарюванню та напрями їх протидії.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ

ВІДНОСИН

1.1. Теоретичні положення та чинники тінізації економічної діяльності

Тінізація економічних відносин є явищем об'єктивним і закономірним. Вона була характерною у всі часи, для всіх економічних систем і устроїв державного управління національним господарством. Це беззаперечно, адже певний рівень тіньової економіки, принаймні, у короткостроковому періоді, завжди спостерігався навіть у найбільш розвинених економіках в періоди економічного успіху і зростання, а також у тоталітарних економічних режимах. Є навіть підстави стверджувати, що тінізація економіки не завжди має негативний вплив. Все визначається її рівнем та впливом на природність, раціональність і прозорість протікання тих чи інших супутніх та залежних від неї економічних і соціальних процесів.

Тінізація національного господарства – явище діаметральне. Більшою мірою негативне, але часто необхідне в цілях фіскального навантаження, режимів регуляторної та структурної політики, вирівнювання доходів населення та просторової концентрації капіталу.

Відтак, результати теоретико-прикладних досліджень положень і чинників тінізації актуальні з огляду на типологізацію сфер і сегментів тіньових економічних відносин, чинників і стимулів детінізації, міри впливу неформального сектору на збереженість структурних співвідношень та стимулів до господарювання економічних агентів в інтересах соціально-економічної безпеки національної економіки.

В умовах економічної стабільності рівень тінізації відносин знижується до певного рівня, який у макроекономіці називають рівноважним або природнім. І навпаки, соціально-економічна нестабільність порушує умови рівноваги та призводить до коротко- або, що гірше – довгострокової дестабілізації ситуації, що є основною умовою подальшого перерозподілу співвідношень офіційного та тіньового секторів. Циклічна природа економічного розвитку також виступає передумовою тінізації.

Процеси еволюції соціально-економічного розвитку характерні для всіх економік світу. Своєю чергою, зміна економічних, політичних

та соціальних умов призводить до соціально-економічних трансформацій. Відповідно, поява тіньового сектору стала тією рисою (причому, в гіпертрофованих обсягах), без якої не обійшлося реформування соціально-економічних відносин країн транзитивного типу, та мінімізація чи усунення якої дотепер залишається надскладним завданням.

На думку автора, у пострадянських країнах, що отримали останнім часом статус держав з ринковою системою господарювання, проблемам тінізації було приділено недостатньо уваги та своєчасно не було вжито адекватних і рішучих системоутворювальних заходів. Саме тому тінізація економіки далеко переросла свій природний рівень і в поєднанні з корупцією, політизацією економічних відносин та зрощуванням бізнесу та влади є системною перешкодою подальшому економічному зростанню, демонополізації економіки і розвитку конкурентного середовища, структурно збалансованому розвитку економіки та її підприємницького сектору.

Період світового посткризового розвитку загострив цю проблему, а Всесвітній економічний форум (ВЕФ) визнав поширення тіньової економіки одним з ключових глобальних ризиків сучасного десятиліття, поряд з обмеженістю ресурсів та макроекономічною розбалансованістю [183]. Згідно з оцінками експертів ВЕФ, передумовами зростання обсягів тіньової економічної діяльності виступають (1) недовіра до глобального управління, (2) економічна нерівність та (3) глобалізованість світогосподарських зв'язків (networked world). Парламентська Асамблея Ради Європи проблему загострення тінізації глобальних ринків назвала основним викликом економічного розвитку у період подолання кризових явищ і забезпечення стійкості світової та національних фінансових систем, а тіньову зайнятість та тінізацію фінансових потоків [189] визнано основними проблемами тінізації економічних відносин.

На сучасному етапі світогосподарського розвитку двояко розглядається економічна нерівність країн світу: 1) як чинник формування сприятливого середовища для тіньового обігу товарів, 2) як наслідок тінізації міжнародних торговельних потоків. Таким чином, розвиток тіньового сектору виступає і причиною, і наслідком сучасних світових соціально-економічних відносин, а це – додатковий виклик для посткризових економік. На підтримку такого твердження виступають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, відзначають, що тіньові економічні відносини, збільшуючи

вартість ведення легального бізнесу, стримують розвиток національних економік і поглиблюють нерівність як всередині, так і між країнами [2, с.4]. Загальноновизнано, що країни посттрансформаційного типу мають більші масштаби тінізації економіки, ніж розвинені з класичною ринковою економікою. Парадоксально, але суттєва частка попиту на нелегальні товари формується саме у розвинених країнах.

Відповідно, попри внутрішні чинники, глобалізація світових ринків товарів і послуг, економічна нерівність, розвиток електронно-комунікаційних технологій створюють передумови поширення тіньових економічних відносин, а тінізація економіки негативно впливає на ефективність управління національними господарствами та дестабілізує його міжрегіональні та міжсекторальні економічні відносини.

Незважаючи на поширеність тіньових схем ведення економічної діяльності, науковцям та експертам не вдалося дати чіткої однозначної оцінки цьому явищу та дійти згоди щодо трактування та основних підходів до класифікації. Останнє особливо актуальне, адже тіньові економічні відносини не статичні, а постійно розвиваються, удосконалюються.

Підходи до трактування терміну "тіньова економіка" українськими та зарубіжними науковцями протягом останніх десятиліть дещо еволюціонували. Причому, розглядається це поняття не лише з економічної, але й соціальної, політичної та культурологічної точок зору. Маючи настільки багатогранний підхід, важко об'єднатися навколо єдиного визначення чи розуміння цієї категорії. Так, іноді при розкритті його суті використовують надто широкий, навіть побутовий перелік визначень. Як зазначає Ю.Харазішвілі, синонімами до "тіньової економіки" вживають "друга, шарова, нелегальна, протизаконна, злочинна, неврахована, фіктивна, деструктивна, нерегламентована, прихована, неофіційна, позазаконна, кримінальна, мала, дефективна, паралельна, чорна, сіра, брудна, підпільна, неформальна економіка" [167, с.172].

Безпосереднє явище тіньової економіки не є новим у економічних відносинах. З появою цивілізації з'явилися й прояви тіньових дій. Дослідники перших державних утворень зустрічалися з фактами, що свідчили про існування певного виду тіньової діяльності вже тоді. Зокрема, початок карбування монет супроводжувався появою фальшивомонетників.

Перші спроби філософського осмислення походження тіньової

економіки сягають ще давньогрецького періоду, коли у своїх творах-роздумах мислителі, зокрема Ксенофонт, Платон, Арістотель, вказували на поділ економіки на "добросовісну та недобросовісну", спираючись на морально-етичні або релігійні принципи, вказуючи на її негативний вимір під "руйнівним" впливом грошей та прагнення до збагачення. У своєму дослідженні І. Мазур називає таке давньогрецьке трактування економіки еквівалентом сучасного поняття "тіньова економіка" [80].

Кілька століть пізніше з'явилася теорія Б. Манделіа, суть якої зводилась до проблеми аморальності діяльності окремих суб'єктів господарювання, що може виступати основою добробуту суспільства в цілому, - згодом охарактеризована як "парадокс Манделіа". Автор стверджував, що у злочинної жаги до наживи та в ринкового господарства є спільне джерело походження, а його знищення є неможливим без руйнування економіки. Звичайно, що це були лише перші спроби наукового осмислення такого сегменту тінізації, як "кримінальний". У нього дійсно дещо схожі мотиви, як і у легальних підприємців, – прагнення отримати економічний зиск, але в подальшому кримінальний сектор почали здебільшого виводити поза межі тіньової діяльності як природи господарювання.

Наукові положення Б. Манделіа стали передумовою виникнення течії економічної теорії, якій лауреат Нобелівської премії Г. Беккер дав назву "Економічна теорія злочину й покарання". Вивчаючи економічну теорію злочину й покарання, Г. Беккер аналізує сутність, причини та соціально-економічні наслідки кримінального сегменту тіньової економіки. Запропонований науковцем підхід стосувався т.зв. "рівноважного обсягу злочинності" (англ. – equilibrium volume of crime), що виникає при взаємодії злочинців і правоохоронців, а послідовники розвинули його як елемент економічних відносин: злочинна діяльність подавалася як своєрідний "ринок", де діють попит і пропозиція. Так, дії злочинців породжували пропозицію злочинів, а дії споживачів незаконних товарів і жертв злочинів – попит на злочини. Заходи, яких вживали правоохоронці із захисту та попередження злочинів, подавалися як державне регулювання такого "ринку". Так взаємодія цих трьох чинників і формувала "рівноважний обсяг злочинності", що саме й був еквівалентом тіньового ринку [178].

Трансформація економічних відносин між державами у другій половині ХХ ст. спричинила до потужного "вибуху" тіньової економіки, коли залучення розвинених країн до індустріального та інформаційного

суспільства посилює іллегалізацію економічної діяльності. У протилежному "таборі" – в соціалістичних країнах у цей час також відбулося різке зростання тіньового сектору, зумовлене недосконалістю командно-адміністративної моделі економіки на противагу ринковій. Причину суттєвої тінізації соціалістичної моделі господарювання американський економіст М. Олсон пов'язує з відсутністю приватної власності, оскільки "... всі громадяни матеріально зацікавлені у розкраданні матеріальних благ, але ніхто особисто не зацікавлений у його збереженні і розвитку" [188, с. 32]. Таким чином, можна стверджувати, що загальні закономірності історичної еволюції соціально-економічних систем пов'язані і з розвитком неформальної господарської діяльності.

Проте, як зауважує З. Варналії, незважаючи на давню історію тіньової економіки, науковці лише недавно почали приділяти їй належну увагу [25] – тільки з другої половини ХХ ст. ця проблематика стала центром наукових досліджень провідних вчених світу.

Серед перших праць з проблем тінізації економіки виокремимо публікацію американського економіста П. Гутмана "Підпільна економіка" (1977), де автор стверджує, що неврахованою економічною діяльністю не варто нехтувати [120]. Послідовником у дослідженні питань тіньової економіки став Е. Фейг, який у 1979 р. запропонував визначення, яке й дотепер залишається одним з найбільш вживаних. Зокрема, "тіньова економіка є будь-якою економічною діяльністю, яка з різних причин не враховується офіційною статистикою і не входить до валового національного продукту" [180].

Десятиліттям пізніше схожу думку висловив Д. Кассел, намагаючись визначити критерії відокремлення тіньової економіки від офіційної та окресливши її як "необліковане створення цінностей". Відповідно до такого трактування, тіньовою є будь-яка економічна діяльність, яка сприяє створенню економічних цінностей, але не враховується у ВВП країни [175, с. 75]. У цьому випадку йдеться про дотримання законодавчих обмежень, що, проте, не дає відповіді про "моральність" певних видів економічної активності. Хоча водночас варто зауважити, що навіть в умовах поширення корупції у законотворчій діяльності, залишається можливість дотримання формальних вимог законодавства.

В умовах сучасного посткризового етапу розвитку слід погодитись з підходом Л. Тімофеева та І. Клямкіна, які наголошують, що "підпільна економіка в її сучасному варіанті не лише протистоїть

економіці "формальній", але існує всередині останньої, виступаючи природним і закономірним наслідком легальних статусів суб'єктів господарювання та управління" [59, с.11]. Тобто, розглядається значно ширша категорія, яку можна охарактеризувати як "антисупільна" економіка, що охоплює як незаконне господарювання [137, с.76], так і здійснення економічних трансакцій у межах законодавчого регулювання, сформованого без урахування стратегічних інтересів розвитку держави.

Своєрідною "настільною книгою" дослідників тіньового сектору економіки залишається праця Е. де Сото, у якій було визначено нову парадигму теорії тіньової економіки та здійснено переворот у поглядах науковців на тіньову економіку в ринковому господарстві. Концепція Е. де Сото базується на синтезі традиційного та нео-інституціоналізму, згідно якої тіньову економіку можна розглядати як прояв загальних закономірностей, що проявляються в певному "ународненні" форм капіталістичної підприємницької діяльності. На думку Е. де Сото, "готовність підприємців діяти поза законом значною мірою є результатом їх раціональної... готовності здійснювати витрати законслухняності" [136, с. 178]. Науковець вважав, що "витрати позалегалності" є суттєво меншими, ніж "витрати на виконання закону", що й обумовлює "доцільність" займатися тіньовою економічною діяльністю.

Е.Фейгом та іншими зарубіжними вченими було виокремлено дві основні характеристики тіньової економіки: 1) легальної, але такої, що не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою; 2) протизаконної, свідомо прихованої економічної діяльності.

Серед вітчизняних дослідників чи не найбільшу увагу суті категорії "тіньова економіка" приділили З.Варналій, І.Мазур, М.Флейчук, В.Попович.

Дискутуючи з О. Турчиновим стосовно його підходу до визначення тіньової економіки (поданого у праці "Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження" [159]), З. Варналій дає її визначення як "економічної діяльності суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), що не враховується, не контролюється й не оподатковується державою і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства" [25, с. 213]. Хоча аспект порушення чинного законодавства сумнівний, адже, по-перше, тінізація не стосується лише обороту, а, наприклад, у т.ч. відносин в межах домашніх господарств. По-друге, фізичні особи-підприємці при

невідображенні частини доходу не порушують законодавства, адже відображення виручки у них добровільне.

I. Мазур зміщує акценти на економічні відносини між суб'єктами господарювання, вказуючи що, "тіньова економіка – це система відносин між економічними агентами, яка самоорганізовується, охоплює всі стадії процесу суспільного відтворення з метою отримання економічної вигоди, результати якої або способи досягнення за різних причин підмінюються, применшуються або повністю приховуються від безпосередніх учасників і від закону" [81, с. 51]. Втім вважаємо, що трактувати тіньову економіку лише як відносини між економічними агентами дещо завузько, адже її неконтрольований розвиток призводить до приховування цілих сегментів діяльності територій (до прикладу, офшорні зони), функцій системи державного управління (закупівля, тендери тощо).

Саме тому погоджуємося з В.Бородюком щодо того, що "визначення тіньової економіки повинно охоплювати весь спектр можливих складових і видів діяльності, що відносилися різними вченими до цього явища" [11], тобто тіньова економіка стосується різноманітних видів економічної діяльності, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами або спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства.

У цьому контексті більш повне визначення аналізованої категорії подають О. Рибчак та А. Фукс, характеризуючи її як "об'єктивно існуючу і постійно відтворювану підсистему господарства, що має неконтрольований чи слабо регульований суспільством характер, спрямована на отримання незаконних доходів у грошовій чи натуральній формах та на формування надмірних і деструктивних потреб від заборонених та легальних видів економічної діяльності суб'єктів господарювання, які не оподатковуються, не враховуються і не регулюються органами державної влади" [126]. Але потрібно враховувати і те, що суб'єктом тіньових відносин може бути безпосередньо суспільство чи його представники, структури органів місцевого самоврядування та обслуговування жителів територіальних громад зокрема, чи громадян загалом.

За результатами проаналізованих підходів виділимо такі три ключових характеристики суті тінізації економіки: (1) "діяльність, яка не враховується та не контролюється", (2) "сукупність відносин між окремими особами, що не відображаються", (3) "порушення чинного законодавства, незаконне привласнення" (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Підходи до визначення терміну "тіньова економіка" у науковій літературі

№ з/п	Суть трактування	Автор, джерело
Ключова характеристика: «діяльність, яка не враховується та не контролюється»		
1.	Економічна діяльність, яка не враховується та не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства. Тіньова економіка охоплює весь спектр доходів, отриманих від нерегламентованої державою економічної діяльності, включно з доходами організованих та індивідуальних злочинців.	Бородюк В., Приходько Т., Турчинов О. Оцінка стану тіньової економіки та методи розрахунків її обсягів (1997)
2.	Економічна діяльність, яка не враховується та не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства	Турчинов О. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження (1995)
3.	Будь-яка прихована від державного обліку економічна діяльність	Козлов Ю. Теневая экономика и преступность (1990)
4.	Вся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до ВВП.	Попович В. Тіньова економіка (1998)
5.	Вид економічної діяльності, який статистично не обліковується, приховується від держави та офіційно не зареєстрований	Ванькович Ю. Визначення сутності тіньової економіки (2009)
6.	Нереєстрована в державних органах і тому неконтрольована індивідуальна трудова діяльність	Сергеев А. Альтернатива: выбор пути. Перестройка управления и горизонты рынка (1990)
7.	Господарська діяльність, яка розвивається поза державним обліком і контролем, а тому не відбивається в офіційній статистиці	Латов Ю., Ковалев С. Теневая экономика (2006)
8.	Економічна діяльність, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства	Туріянська М. Тіньова економіка і національна безпека України (2005)
Ключова характеристика: «сукупність відносин між окремими особами, що не відображаються»		
9.	Сукупність відносин між окремими індивідуумами, групами індивідуумів, індивідуумами та інституційними одиницями, окремими інституційними одиницями щодо виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, результати яких за тих чи інших причин не враховує офіційна статистика і обсяг якої не включається до макроекономічних показників.	Ламанова Т. Тіньова економіка – визначення, структура, методи оцінки (2000)
10.	Неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей і послуг; приховані від органів державного управління і суспільства соціально-економічні відносини між окремими громадянами, соціальними групами по використанню майна в корисних особистих або групових інтересах.	Головач В. Аудит: теневая экономика (1996)

Продовження таблиці 1.1

Ключова характеристика: «порушення чинного законодавства, незаконне привласнення»		
11.	Економічна діяльність, яка пов'язана з незаконним привласненням особою або групою осіб частини створеної вартості або частки майна через різного роду викривлення об'єктивної інформації про рух грошових коштів та матеріальних цінностей, спотворення даних первинного обліку для заплутування джерел походження доходів, а також через реалізацію методом лобювання відповідних законодавчих норм і нормативів, схем корисливого перетікання капіталів, здійснення яких не підпадає під кримінальну відповідальність, але зумовлює матеріальні втрати державних або підприємницьких структур та окремих громадян	Нагребельний В. Тіньова економіка (1998)
12.	Сфери життєдіяльності суспільства, які є за межами легальної економіки (торгівля зброєю, наркобізнес, проституція та ін.), стосуються порушення чинного законодавства, ухилення від сплати податків у всіх сферах підприємницької діяльності	Гега Т. Проблеми протидії «тіньовій» економіці в Україні (2004)
13.	Тіньовою економікою треба визнати будь-яку економічну діяльність, що суперечить суспільним інтересам, шкодить суспільству тієї країни, де вона здійснюється, має деструктивний характер до нормальної економіки.	Смирнов А. Государственная политика обеспечения экономической безопасности (2002)

Складено за: [10; 72; 159; 32; 90; 62; 22; 133; 158; 74; 135]

Подані в табл. 1.1 визначення, на думку автора, надають лише окремі базові характеристики тіньової економіки, адже майже не враховують неконтрольовану та необліковану діяльність, сукупність соціально-економічних відносин між різними суб'єктами на різних рівнях з "корисливою" метою; порушення чинного законодавства з метою незаконного привласнення та ін.

Аналізуючи еволюцію наукових поглядів поняття "тіньової економіка", варто зазначити, що кожен підхід розвиває, як правило, один із важливих напрямів. Проте більшість з них базується на меті ухилення чи мінімізації оподаткування і неврахування певних дій офіційною статистикою. Так, у зарубіжній науковій літературі такі ідеї з'явилися ще в 1990 р. та була запропонована Е.Фейгом. подальші наукові дослідження лише розвивали і уточнювали цей підхід.

Оскільки більшість науковців сходяться на думці, що "тіньова економіка" є явищем багатограним і стосується не лише економічної діяльності, але й суспільних і політичних відносин, з юридичної точки зору вона розглядається як кримінальне явище. Результати аналізу правничої літератури дають нові напрями розвитку визначення "тіньової економіки", передусім як сукупності соціально-нейтральних або соціально-позитивних неоподатковуваних джерел доходів

громадян та суб'єктів господарювання, отримуваних від неврахованих і неоподатковуваних державою видів економічної діяльності, а також сукупність соціально-негативних джерел тіньових доходів і антисоціальних джерел тіньових капіталів [114].

При аналізі термінології та категорійного апарату потрібно врахувати й діалектичні аспекти змісту явищ і понять, які їх відображають, разом з поданими раніше в теорії права визначеннями, економічними, юридичними та іншими теоретичними засадами і методиками, напрацьованими в межах систем правових, економічних, соціологічних, політичних наук, що в сукупності формують базу для пізнання, оцінювання і протидії явищу "тіньової економіки". Зазвичай міру тінізації економіки відображають кількісно у відсотках. Натомість теоретичні дослідження здебільшого пропонують якісні, а не кількісні методи аналізу з використанням аналітико-методологічного апарату, поширеного в інших, неекономічних науках. Зокрема, на озброєння беруться методи, поширені в соціології. Для якісного аналізу явищ одним з найпоширеніших методів у сучасній соціології є аналіз за допомогою програми NVIVO [187], методика якої має враховуватися при вивченні сутнісних характеристик поняття "тіньова економіка".

Доволі розвинена методика якісного аналізу підтвердила гіпотезу стосовно ключових характеристик "тіньової економіки": найчастіше вживаними словами у поданих науковцями визначеннях були "діяльність", "економічна", "порушення", "законодавства", "не враховується", "спрямована", "контролюється", "доходу" ("хмара тегів" в Додатку А). Причому, слова з негативним відтінком вживалися вдвічі частіше, ніж з позитивним – серед проаналізованих 22 визначень частка "не" зустрічалася 26 разів та супроводжувалася словами "враховується", "оподатковується", "контролюється" (табл. А.1 Додатку А). Таким чином, визначення "тіньової економіки", які пропонуються науковцями, загалом відображають негативне ставлення до цього явища та розкривають його "шкідливі" для економіки та суспільства аспекти, що, на переконання автора, не зовсім правомірно з огляду на її часто "пом'якшуючу" негативні наслідки соціально-економічну роль.

Тіньова економіка не усіма науковцями сприймається негативно, а окремі з них навіть доводять і її позитивний ефект. Причиною її існування є економічна вигода, що отримується через приховування або зменшення офіційних показників доходу від державних контролюючих структур [81, с.53]. Найбільша її "користь"

визнається на посттрансформаційному етапі розвитку держави, коли труднощі та проблеми безпеки держави, підприємств, громадян зростають до рівня пошуку альтернативних резервів формування доходів та засобів фінансування життєдіяльності. З такою позицією погоджуються й інші науковці, зокрема О.Реміга, на думку якого тіньова економіка більш "легка на підйом", вона дуже швидко реагує на зміни в кон'юктурі офіційного та неофіційного секторів, їх привабливості, у тому числі для "перетікання" робочої сили в перспективніші галузі та види економічної діяльності. Часто тіньова економіка створює робочі місця, слугуючи своєрідним засобом виживання в українських реаліях" [14]. Не відкидаючи негативів, доповнює позитиви тіньової економіки Ю.Ванькович, визначаючи серед них такі, як (1) нагромадження капіталу, у тому числі інвестиційного (в тіньовому секторі кошти обертаються швидше, тому і швидко відтворюються, примножуються, а в подальшому такий капітал можна використати на легальний бізнес, інновації та зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств); (2) створення додаткових робочих місць (якщо працівникам виплачують зарплату "в конвертах", держава недоотримує податкових відрахувань та знижується рівень соціальної безпеки працівників, проте у них є можливість працювати та заробляти кошти для забезпечення себе та сім'ї); (3) можливість реалізації ідей (часто бюрократичні перепони заважають реалізувати підприємницьку ідею швидко і легально, а тіньова економіка надає таку можливість); (4) формування механізмів підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки; (5) виробництво стратегічних та імпортозамінних товарів та послуг [22, с. 454].

"Позитиви" тіньової економіки є мотивами її існування та водночас перешкодами її викорінення чи зменшення обсягів. Так, І.Мазур до таких чинників у посттрансформаційний період додає: низьку ефективність державного регулювання економічних процесів; наявність позабанківського грошового обігу; низьку ефективність податкової та недосконалість бюджетної системи, недоліки бюджетного планування та механізмів контролю за використанням бюджетних коштів; дезорганізацію господарського управління державним майном та державними підприємствами; корупцію в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування [81, с.54-55].

Характеристика передумов об'єктивно доцільної тінізації національного господарства в умовах недосконалої системи державного управління наведена в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Недоліки системи державного управління як системні чинники тінізації економіки на посттрансформаційному етапі її розвитку

Чинники тінізації економіки	Характеристика основних складників
1	2
Низька ефективність державного регулювання економічних процесів	<ul style="list-style-type: none"> - недоліки економічної і правової політики – незадовільний стан господарського законодавства; - встановлення правил здійснення господарських операцій, за якими регуляторна та контролююча роль держави підмінюється неформальними угодами між економічними суб'єктами; - руйнування інституційного середовища як результат тривалого періоду неефективного державного управління економічними процесами.
Позабанківський грошовий обіг	тіньова економіка стає привабливішою для підприємців, ніж офіційна, оскільки тут нема проблем із своєчасністю розрахунків. Відсутній дефіцит платіжних засобів, що підтверджується існуванням тіньового обороту в розмірі 10 - 20 млрд дол. США (за різними оцінками).
Неефективність податкової системи	<ul style="list-style-type: none"> - податкові пільги та нерівномірний перерозподіл податкового навантаження стали стимулами відходу суб'єктів підприємництва «в тінь»; - податкове законодавство не стимулює суб'єктів господарювання інвестувати в офіційну економіку, що підтверджується надмірністю та неефективністю оподаткування – загальне податкове навантаження в нашій країні, згідно з твердженнями експертів, майже вдвічі перевищує показник групи країн, подібних за показником ВВП;

Продовження таблиці 1.2

1	2
Недосконалість бюджетної системи, недоліки бюджетного планування та механізмів контролю за використанням бюджетних коштів	<ul style="list-style-type: none"> - непрозорість формування і виконання бюджетів усіх рівнів; - недостатній рівень контролю за видатковою частиною бюджету, низька відповідальність за цільове та ефективне використання бюджетних коштів на усіх рівнях держуправління; - недовіра до справедливого розподілу бюджетних коштів спричиняє небажання здійснювати бюджетні відрахування. Щорічно держава від тінізації доходів у бюджетній сфері втрачає понад 12–13 млрд грн. [118, с. 149].
Дезорганізація господарського управління держмайнtimer та держпідприємствами	<ul style="list-style-type: none"> - низький рівень якості управління корпоративними правами, що належать державі. Представники тіньового сектору використовують недоліки в організації управління об'єктами державної власності відчуження державного майна, переводячи доходи від його використання «в тінь»; - при експлуатації в тіньовому секторі прискорюється зношування державного майна (основний капітал) без подальшої компенсації. Відповідно, держава втрачає доходи через амортизаційні відрахування.
Корупція в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування	<ul style="list-style-type: none"> - корупція як комерціалізація посадовими особами своїх функціональних обов'язків [79, с. 70] підриває довіру економічних агентів до держави, негативно спливаючи на рівень інвестицій та економічного зростання загалом; - корупція створює перешкоди проведенню економічних реформ і демократизації [33, с.29], відображає зловживання державною владою в приватних інтересах.

Складено автором за: [81; 118; 33; 79; 28]

Відомо, що у всі часи головним мотивом до приховування економічних операцій була надмірність податкового тиску. Але

останнім часом ця теза піддається сумніву. Так, заперечуючи першочерговість важливості податкового навантаження у спричиненні тінізації економіки в країнах посттрансформаційного типу, окремі науковці [61, с. 14; 164] стверджують, що основними чинниками формування тіньового сектору є суперечливість та недосконалість нормативно-правового регулювання, дублювання законодавчої та нормативно-розпорядчої бази в окремих секторах та недієвість організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства держави, недосконалість судової та правоохоронної системи; неефективне адміністрування податків, високий рівень злочинності, відсутність історичної практики дотримання норм та моральних стандартів господарювання та сплати податків [80]. Фактично йдеться не стільки про мотиви збагачення через ухилення від оподаткування та трансакційних витрат, як прагнення економічних агентів до захисту і безпеки в умовах непрозорого конкурентного середовища та нерівного для суб'єктів господарювання економіко-правового середовища господарської діяльності. Відтак, тінізація забезпечує функцію безпеки, що важливо в умовах "слабкості" державного захисту та гарантування права приватної власності.

3. Варналій до чинників тінізації економічної діяльності додає проблеми: невисокої ефективності державного регулювання економічних процесів; оподаткування; управління державними майном та державними підприємствами; неефективності приватизації; недосконалості бюджетної системи, недоліки бюджетного планування та механізмів контролю за використанням бюджетних коштів; правової незахищеності суб'єктів економічної діяльності від свавілля та зловживання посадових осіб [157].

Серед чинників економічного характеру також виділяють неузгодженість податкової, фінансової, інвестиційної, промислової, митної політики держави; надмірно розвинену систему пільг, що підкріплюється адміністративними обмеженнями, ліцензуванням і заборонами [35]; протиріччя у сфері розподільчих відносин, спричинених нерациональним використанням ресурсів [147, с. 53].

Водночас, науковці схиляються й до думки, що основними чинниками виникнення та існування тіньової економіки у країнах пост трансформаційного типу є соціальні, політичні, культурно-історичні, психологічні, правові, організаційні. Так, Л. Колас до таких чинників відносить непродуману державну політику переходу до ведення господарської діяльності в нових економічних умовах, підсилену "незавершеною лібералізацією" та непослідовність процесів здійснення

соціальних, економічних реформ [63, с. 64]; В.Селіванов – послаблення соціальних і моральних інститутів, спричинене зміною поглядів на існуючі моральні цінності, що обумовлюють негативні відхилення від установлених у суспільстві норм поведінки [132, с. 54]; І. Петрова – наявність значного явного і прихованого безробіття, оскільки загострення прихованого безробіття є особливістю трансформаційного етапу становлення ринку праці [112, с. 22]; Т.Тишук – недостатню надійність фондового ринку та страхових інститутів [154, с. 287]; К.Матвійчук – відсутність повноцінного ринкового середовища, уповільнення інституційних, структурних та економічних змін [84]; І.Кондрат – неузгодженість державної економічної політики з інтересами суб'єктів господарювання [65, с. 188].

Отже, багатогранність умов тінізації, на думку автора, підтверджує певну обмеженість і неповність сутнісних характеристик тінізації економіки, що надалі в економічній літературі актуалізується потреба в їх уточненні та розширенні, причому із застосуванням для цього розлогої класифікації. О. Головченко вважає, що сучасні суспільно-політичні умови спонукають до врахування у визначенні поняття тінізації нових ключових характеристик, які варто розділити на політичні, економічні та організаційні [34, с.48]. Чинники тінізації суспільно-економічних відносин та джерела їх виникнення В. Попович пропонує класифікувати на "однопрофільні", "різнорівневі" (макро- і мікрорівні) та "різнопрофільні" [114]. Проте тут прослідковується дещо інша класифікаційна ознака, що може існувати як доповнення до якісної – за сферою походження, яку розглядають більшість науковців. М. Флейчук наводить класифікацію чинників на глобальному та національному рівні, розділяючи їх на (1) універсальні (притаманні для усіх країн та типів економік) та (2) специфічні (характерні лише для окремих держав) [164, с.220-221]. У контексті дослідження посттрансформаційного етапу розвитку економіки така класифікація заслуговує особливої уваги, оскільки саме специфіка цього періоду визначає особливі риси поширення тінізації (рис. 1.1).

Зважаючи на багатогранність, складність і неоднозначність трактування поняття "тіньова економіка" в науковій літературі та різноманіття підходів до класифікації чинників виникнення тіньової діяльності, вважаємо, що необхідний системний і комплектний підхід до формування теоретико-методологічного базису його типологізації. Зокрема, синтез та диверсифікація класифікаційних характеристик дасть змогу охопити різні аспекти виникнення, поширення та розвитку тінізації суспільно-економічних відносин. Для глибшого їх вивчення з

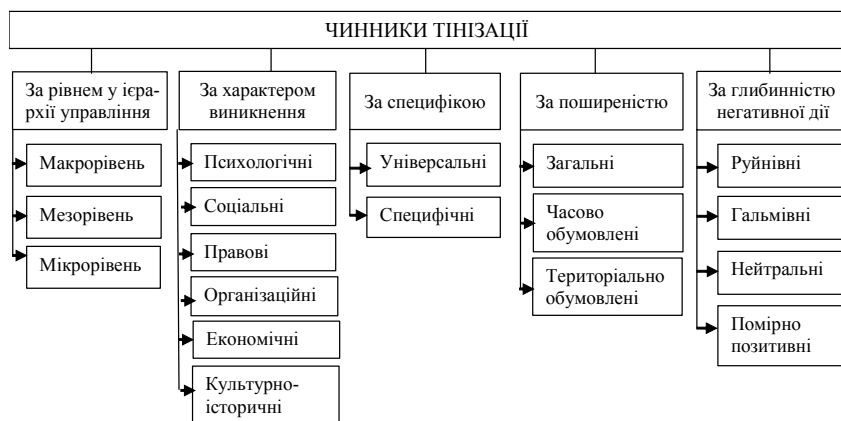

Рис. 1.1. Класифікація чинників тінізації економічної діяльності (авторська розробка)

метою мінімізації чи нівелювання, або навіть раціонально-доцільного підсилення.

1.2. Концептуальні моделі тінізації в теорії економічного зростання

Проблема обсягів і взаємозв'язків тіньової економіки та макроекономічних показників зростання очевидно має враховуватися при розробці програм розвитку економіки країни. В умовах актуальності питань прискорення економічного зростання країни та виходу на стійкі темпи розвитку необхідно здійснювати комплексне наукове дослідження тіньової економіки як фактора стримування чи забезпечення економічного розвитку.

Відомо, що економічне зростання передбачає кількісну і якісну зміну обсягів національного виробництва і покращення його чинників, зокрема продуктивності. Своє вираження економічне зростання знаходить у збільшенні потенційного і реального ВВП, у зростанні виробничих потужностей держави. Як відомо, виокремлюють два типи (основні теорії) економічного зростання – екстенсивний та інтенсивний. При екстенсивному типі економічне зростання досягається за рахунок використання більшої кількості факторів виробництва, в тому числі й праці. Приріст обсягів виробництва

продукції здійснюється за рахунок кількісного зростання чисельності працівників, створення нових робочих місць. Інтенсивний тип економічного зростання характеризується збільшенням масштабів випуску продукції, яке ґрунтується на широкому використанні ефективніших і якісно досконаліших чинників виробництва.

За таким же принципом з двох позицій розглядається й тіньова економіка. З одного боку, її ідентифікують з легальною діяльністю, яку з певних причини було перенесено у тінь. З іншого – тіньова економіка має відмінну від легальної функцію виробництва і займає іншу споживчу нішу. Науковцями було здійснено припущення, що співвідношення позитивних і негативних ефектів тіньової економіки залежить від її масштабів (рис. 1.2).

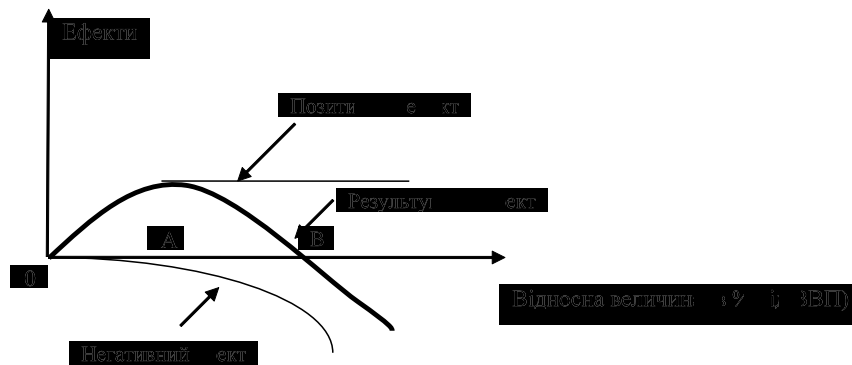

Рис. 1.2. Залежність ефектів тіньової економіки від її масштабів [66]

Позитивний ефект зростає по параболі, тобто темп його зростання сповільнюється із збільшенням відносної величини тіньової економіки. Однак негативний ефект має яскраво виражену тенденцію до прискореного зростання в міру збільшення обсягу тіньової економіки. У такому разі результуючий ефект спочатку позитивний і зростає (ділянка OA). Далі це зростання зупиниться (у точці A), розпочнеться процес зменшення (ділянка AB), а потім результуючий ефект призведе до від'ємного значення, величина якого (після точки B) буде стрімко зростати [74].

Незважаючи на значну кількість теоретичних розробок у різних аспектах моделювання сталого розвитку (більш детально опис теорій економічного розвитку подано у Додатку Б), не так багато з них

враховують взаємозв'язки між тіньовою економікою та показниками соціально-економічного розвитку. Натомість, часто тіньова економіка та її сутнісні негативні наслідки розглядаються або як чинники короткострокового впливу, які вимагають оперативної протидії, або як фактори, що в умовах недостатньої ефективності інституційного базису в короткостроковому періоді сприяють економічному зростанню. При цьому вважається, що тіньову економіку слід розглядати, як позитивне явище: (1) "економічне мастило" – стимули до ділової активності і суб'єкти господарювання можуть здійснювати діяльність у межах офіційної та неофіційної економіки; (2) соціальний амортизатор – приватні домогосподарства змінюють в межах тіньової економіки пропозицію праці і попит на товари, тому соціальні витрати стабілізаційної політики не настільки відчутні для держави; (3) вбудований стабілізатор – неофіційні доходи від тіньової економіки частково використовуються для купівлі товарів в офіційній економіці [164]. Як зазначалося у підрозділі 1.1, позитивні наслідки тінізації економіки мають лише короткостроковий характер і загрожують стабільності економічного розвитку та економічній безпеці у стратегічній перспективі.

Все ж у багатьох сучасних підходах до макроекономічного моделювання розвитку є продовження вивчення залежностей економічного розвитку країни від виробничих факторів, нових технологій та інновацій, структурування та сегментування економічних відносин, включно з дослідженням взаємозв'язків тіньової економіки та якості інституцій (табл. 1.3). Обґрунтування нових теоретико-прикладних положень державного регулювання проблем тінізації економіки, на думку автора, має базуватися на вже отриманих результатах досліджень у цій сфері, зокрема, в межах фундаментальних теорій економічного зростання. Важливо переосмислити їх висновки з метою ідентифікації та узагальнення моделей тінізації економічних відносин.

Як правило, у сучасних моделях економічного зростання за результуючу змінну приймається обсяг ВВП на одну особу. Його значення є функцією сукупності факторів, зокрема чисельності економічно активного населення; сумарної вартості капітальних активів; рівня розвитку технологій. Проте, перелік факторів доцільно доповнити якістю суспільних інституцій та зовнішніми і внутрішніми екстерналіями (зростанням рівня тінізації економіки, зокрема) (модель 1.1):

Таблиця 1.3

Роль тіньової економіки в окремих теоріях економічного зростання

Представники теорій економічного зростання	Основні постулати щодо взаємовпливів між тіньовою економікою та соціально-економічним розвитком
А. Дрегер, Ф. Шнайдер	у державах з нижчим рівнем економічного розвитку, а у високорозвинених країнах – взаємозамінними, проте у будь-якому випадку існує взаємозв'язок між тіньовою економікою, інституційним базисом та економічним зростанням
П. Моро	у дослідженнях впливу тінізації на економічне зростання різних країн доведено, що особливо згубним є вплив тінізації на економіку країн, що розвиваються
Дж. Бхагваті	щодо впливу динаміки обсягу контрабанди (як різновиду тіньової економіки) на економічне зростання, обґрунтовується висновок про те, що наслідки від збільшення обсягів контрабанди залежать від типу соціально-економічної системи. Зокрема, у постколоніальних економіках минулого сторіччя спостерігався деструктивніший вплив на економічне зростання, порівняно з економіками розвинених країн
Ф. Ларейн та Ж. Таварес	при дослідженні взаємозв'язку між прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) та корупцією доведено, що збільшення обсягу ПІІ знижує рівень тінізації економіки й у подальшому, обумовлює економічне зростання
С. Джонсон, Д. Кауфманн, А. Шляйфер	виявлено, що зменшення надходжень до бюджету та зниження рівня правопорядку у перехідних економіках через збільшення частки тіньового сектора є передумовою сповільнення економічного зростання
В. Танзі, Х. Давуді	тіньова економіка деформує структуру державних видатків, призводить до істотного погіршення фізичної інфраструктури в економіці країни
Л. Нікіфоров, Т. Кузнєцова, В. Фельзенбаум	пошук ренти, як прояв тінізації, шкодить демократичним принципам та руйнує державу
Ш. Вей	доведено негативний вплив тінізації на динаміку обсягів прямих зарубіжних інвестицій
С. Джонсон, Д. Кауфманн, П. Зоїдо-Лобатон	наголошується на деформаціях у структурному розвитку підприємництва і зростанні тіньової економіки внаслідок поширення корупції
Ю. Шараєв	надзвичайно важливе значення для економічного зростання має індекс політичної стабільності, що безпосередньо пов'язаний з рівнем тінізації. Таким чином, держава, дотримуючись „правил гри” та протидіючи тінізації в економіці та політиці ... безумовно сприяє довгостроковому економічному зростанню

Складено автором

$$Y = f(N, I, C, T, -\beta) \quad (1.1)$$

де Y – темпи зростання валового внутрішнього продукту на одну особу (річна процентна зміна); N – чисельність економічно активного населення (млн. осіб); I – якість суспільних інституцій (інтегральний показник якості інституціонального базису); C – сумарна вартість капітальних активів (млрд грн); T – рівень розвитку технологій (індекс технологічної оснащеності); β – зовнішні і внутрішні екстерналії (у тому числі рівень тіньової економіки).

При побудові моделі соціально-економічного розвитку необхідно враховувати не лише цільову функцію економічного зростання, але, насамперед, розвиток людського потенціалу, пріоритети такої моделі передбачають урахування впливу тіньової економіки, а також низки інших чинників, що посилюють негативну дію, здійснюючи безпосередній вплив на індекс зростання конкурентоспроможності (модель 1.2):

$$IPD = f(IC) = EC(-Shad) + EV + F + S + H \quad (1.2.)$$

де IPD – індекс розвитку людського потенціалу; IC – індекс конкурентоспроможності країни; EC – інтегральний індекс економічного розвитку; $Shad$ – рівень тіньової економіки; EV – індекс стану довкілля; F – індекс забезпечення прав і свобод людини; H – індекс охорони здоров'я; S – індекс безпеки життєдіяльності.

Авторська розробка.

Ключова ціль моделі – збалансування розвитку людського потенціалу (цільовий орієнтир – індекс розвитку людського потенціалу), який залежить від динаміки індексу конкурентоспроможності, що визначається впливом системи показників – цільових орієнтирів: екологічного, інституційного, економічного, інформаційно-технологічного характеру. Модель взаємодії між тіньовою економікою та соціально-економічним розвитком подано на рис. 1.3.

Таким чином, відповідно до проаналізованої моделі тіньова економіка здійснює у короткотерміновому періоді позитивний, а у довгостроковому – негативний вплив на інтегральний індекс економічного розвитку.

Кейнсіанська парадигма економічної теорії "тіньових товарів" дає відповідь на питання яким чином оптимізувати державну політику. В "економіці тіньових товарів", як і в сучасній економічній теорії загалом, можна простежити інтелектуальне протиборство різних парадигм.

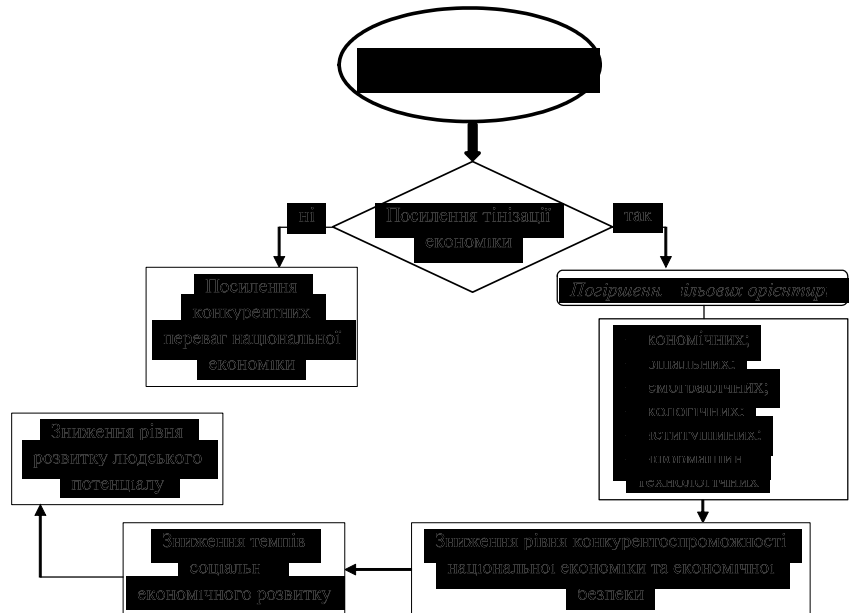

Рис. 1.3. Модель взаємодії між тіньовою економікою та соціально-економічним розвитком (авторська розробка)

Зокрема, для кейнсіанського підходу до економічного аналізу властиво, насамперед, переконання, що ринкова система може найкращим чином функціонувати лише за умови активної і перманентної державної підтримки. Характерна в цьому відношенні опублікована в 1971 р. праця американських економістів Дж. Коха і С. Група, де подано результати аналізу ринку тіньових товарів на основі теорії попиту та пропозиції [185, с. 571 - 584].

Пропоновані ними моделі достатньо прості, але актуальні й на сучасному етапі розвитку економічної системи (як глобальної, так і національних).

На рис. 1.4 проілюстровано традиційний підхід до політики боротьби з тіньовими товарами як напрям пришвидшення соціально-економічного розвитку. Початкові рівноважні ціна і обсяг продажу на тіньовому ринку позначаються як P_1 і Q_1 (точка А). Дії правоохоронних органів (посилення митного контролю, понесення покарання за правопорушення), спрямовані на збільшення витрат виробництва і реалізацію тіньових товарів шляхом підвищення рівня

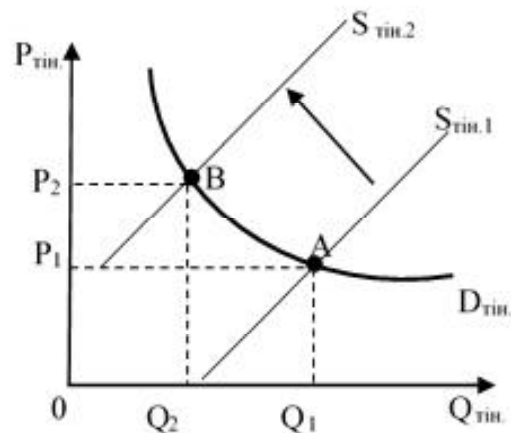

Рис. 1.4. Зміна цін на "тіньові" товари як результат політики збільшення витрат виробництва та реалізації цих товарів з метою пришвидшення соціально-економічного розвитку (авторська розробка)

де $P_{\text{тін.}}$, $S_{\text{тін.}}$, $D_{\text{тін.}}$, $Q_{\text{тін.}}$ – ціни, пропозиція, попит та обсяг куплених "тіньових" товарів відповідно

ризик, призведуть до зсуву функції пропозиції від S_1 до S_2 . Новорівноважна ціна тіньового товару (P_2) (точка В) буде вищою, а рівноважний обсяг продаж знизиться (з Q_1 до Q_2). Таким чином, існує певна вірогідність, що вивільнені кошти будуть спрямовані в офіційний сектор економіки (збільшення обсягу офіційного попиту, заощаджень, інвестицій, трансфертів тощо), а відтак – це дасть можливість пришвидшити соціально-економічний розвиток на макрорівні.

У цьому випадку еластичність попиту дуже низька і, як наслідок, величина попиту на тіньові товари абсолютно незалежна від коливань ціни [185, с.340]. Тоді функція попиту на тіньові товари прийме форму перпендикуляра до осі абсцис, в результаті певних дій правоохоронців, спрямованих проти тінізації економіки, а загальні витрати споживачів на тіньові товари зростуть, оскільки при практично незмінному обсязі продаж, ціна істотно зросте. Ця ситуація зображена на рис. 1.5-1.6, де $P_1 Q_1 < P_2 Q_2$.

Підвищення ціни на тіньові товари через обмеження пропозиції спровокує сильні побічні ефекти: "граничні соціальні витрати (англ. –

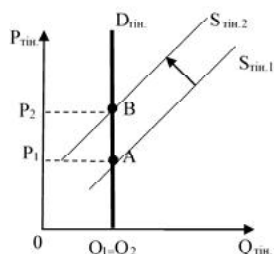

Рис. 1.5. Динаміка цін на тіньовий товар при абсолютній нееластичності попиту у межах політики соціально-економічного розвитку

За: [185, с. 348-349]

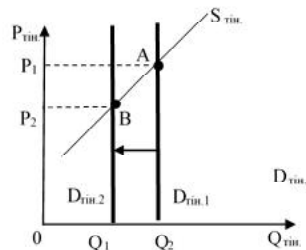

Рис. 1.6. Динаміка цін на тіньовий товар при скороченні попиту у межах політики соціально-економічного розвитку

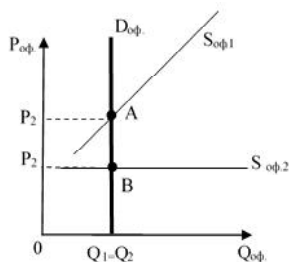

Рис. 1.7. Динаміка цін на тіньовий товар у разі його легалізації у межах політики соціально-економічного розвитку

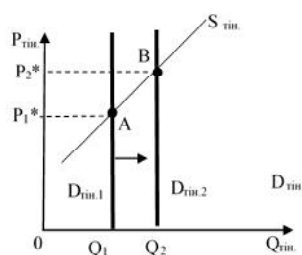

Рис. 1.8. Динаміка попиту на тіньовий товар у результаті зростання рівня "суспільної терпимості" при створенні законного ринку у межах політики соціально-економічного розвитку

Адаптовано автором за: [185, с. 349-350]

marginal social costs) боротьби з тіньовими товарами можуть перевищити викликані нею граничні соціальні вигоди (англ. – marginal social benefits)” [186, с.6-7].

Іншим способом боротьби з тіньовими товарами є обмеження попиту (посилення профілактики у сфері споживання нелегальних товарів). Ефект від подібних дій показаний на рис. 1.7–1.8 який проявляється в зменшенні спожитої кількості тіньових товарів ($Q_2 < Q_1$), збільшенні загальних витрат споживачів на їх купівлю ($P_2 * Q_2 < P_1 * Q_1$), внаслідок чого ціна буде знижуватися ($P_2 < P_1$). Узагальнення

розглянутого підходу дозволяє регулювати економічний розвиток країни за рахунок стимулювання попиту чи пропозиції в офіційному секторі (залежно від еластичності попиту і пропозиції конкретної економічної системи) і, таким чином, знижувати рівень тінізації шляхом її дестимулювання.

Монетаристська парадигма економічної теорії тіньових товарів розглядає необхідність урядового втручання у питання протидії тіньовій економіці. У 1980-і рр., коли активізувалися дії прихильників "неоконсервативної контрреволюції", з'явилися нові підходи й до аналізу проблем ринку тіньових товарів. Вагомий вклад у дослідження цього питання зробив М.Фрідман [182]. Лідер "неокласичної контрреволюції" відомий не лише своїми монетаристськими розробками, але й як автор робіт, присвячених загальним питанням ідеології класичного лібералізму. Як і в інших працях неокласиків (і особливо монетаристів, як найактивніших критиків держави), послідовно відстоюється ідея, що практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства державне регулювання є не лише зайвим, але й згубним ("провали" уряду є небезпечнішими, ніж "провали" ринку) [47]. Таким чином, прихильники цієї парадигми стверджують, що через неможливість протидії тіньовому сектору бюрократичними методами, необхідно використовувати позитивні аспекти тінізації, наприклад посилення соціальних позитивних наслідків, стимулювання попиту для максимізації кумулятивного ефекту для економічної системи.

Прихильники неоінституціональної парадигми економічної теорії тіньових товарів доводять, що урядова політика все ж необхідна. Істотний внесок у розробку цього питання зробив Г. Беккер [173]. На відміну від М. Фрідмана, Г. Беккер належить до неоінституціоналістів, які, хоча й поділяють багато основних ідей неокласиків, проте застосовують їх більш гнучко. Г. Беккер (спільно з К. Мерфі) розробив модель раціональної поведінки споживача "шкідливих благ", яка аналізує залежність масштабів індивідуального споживання "тіньових" товарів від їх ціни в довгостроковому аспекті. Модель Беккера-Мерфі [174] достатньо громіздка, тому обмежимося викладом лише остаточних висновків цих дослідників (Додаток В).

Вагоме значення при дослідженні ролі тіньового сектора в економічному зростанні мають роботи, пов'язані з моделюванням комплексних функцій. Так, Г.Савінов, досліджуючи економічний сенс "фіктивної компоненти", запропонував використовувати комплексні моделі, виходячи з їх принципу віднесення до уявної частини прихованих факторів або нерозкритих можливостей (потенціалу) економічних чинників [130]. Використовуючи цей підхід моделювання

доцільно проводити з розмежуванням легальної та тіньової економіки. Показники легальної економіки відносяться до дійсних часток економічних змінних, а показники тіньової економіки – до уявних компонент. Дотримуючись цього правила, вважаємо, що є підстави для побудови багатофакторних моделей економічного зростання, що враховують тіньовий сектор. Коефіцієнти регресії впливу тіньового сектора на економічний розвиток потрібно розраховувати для кожної окремо взятої економіки на основі емпіричних досліджень. Це, для прикладу, вплив вартості основних фондів, а також кількості зайнятих в офіційному та тіньовому секторах на обсяг агрегованого валового внутрішнього продукту в офіційній та тіньовій економіці, що можна вважати індикатором економічного розвитку (рівняння 1.3):

$$E = Y_0 + iY_1 = a(K_0 + iK_1)^\alpha (L_0 + iL_1)^\beta (\theta_0 + i\theta_1)^\mu \quad (1.3)$$

де E – індикатор економічного розвитку; Y_0, Y_1 – валовий внутрішній продукт в офіційній та тіньовій економіці; K_0, K_1 – вартість основних фондів в офіційній і тіньовій економіці; L_0, L_1 – кількість зайнятих в офіційному та тіньовому секторах відповідно; θ_0, θ_1 – фіктивні змінні (інші чинники, що впливають на показники економічного розвитку офіційному і тіньовому секторах); α, β, μ – показники ступеня функції, на величини і знаки яких ми не накладаємо жодних обмежень

Зауважимо, що з позицій найефективнішої апроксимації соціально-економічних явищ з урахуванням тіньових процесів доцільнішою є застосування ступеневої виробничої функції комплексних змінних з комплексними коефіцієнтами (рівняння 1.4):

$$E = Y_0 + iY_1 = (\alpha_0 + i\alpha_1)(K_0 + iK_1)^{b_0+ib_1}(L_0 + iL_1)^{c_0+ic_1}(\theta_0 + i\theta_1)^{d_0+id_1} \quad (1.4)$$

Таким чином, якщо величини основних фондів і зайнятих у тіньовій економіці завдяки ефективним зусиллям влади будуть мінімізовані, то й обсяг виробленої продукції в тіньовій економіці буде

якщо $K_1=0, L_1=0, \theta_1=0$, то очевидно, що й $Y_1=0$. А в моделі з комплексними коефіцієнтами навіть при рівності нулю тіньових ресурсів, дійсна змінна, що підноситься до комплексного ступеня, буде в якості результату давати комплексну змінну і обчислювати обсяг тіньового продукту, що більший за нуль. Тобто прикладне значення моделі у контексті дослідження тінізації економіки доцільно використовувати для побудови гіпотетичних (ідеальних) моделей соціально-економічного розвитку з врахуванням необхідності мінімізації тіньового сектора.

Друга обставина, відповідно до якої слід віддати перевагу моделі (1.3), а не (1.4), полягає в характері вихідних даних. Дійсно, якщо статистичні дані щодо легальної економіки, хоча й з істотним рівнем похибки (проте їх порядок і тенденції не особливо спотворюються цими помилками), відомі, то інформація про тіньову економіку та її компоненти відсутня і може бути оцінена, як правило, опосередкованими методами. У цьому випадку доводиться використовувати експертні оцінки, точність яких, очевидно, недостатньо висока. У таких умовах, коли вихідні дані неточні, ускладнювати модель з метою підвищення її достовірності немає сенсу (детальнішу характеристику пропонованої моделі подано у Додатку Д).

Діяльність в межах тіньового сектора, що має кримінальний характер складає особливу загрозу безпеці економічної системи держави, а відтак є дестимулятором економічного зростання та розвитку. В цьому контексті, А. Бекряшев та І. Білозьоров [6] дослідили вплив тіньової економіки у таких сферах як: грошово-кредитна, податки і бюджет, ефективність макроекономічної політики, деформація структури економіки, економічне зростання та інвестиційний процес, конкуренція та ефективність ринкового механізму, зайнятість на економічну безпеку держави.

Для цього науковцями побудовано когнітивну карту діагностики впливу тіньової економіки на безпеку офіційної економіки (рис. 1.9). За основний фактор було взято показник ВВП на одну особу, а за керуючі фактори – тіньову економіку, ефективність уряду, якість законодавства, свободу підприємництва, податки, інвестиції. Виходячи з матриці кореляцій, була побудована когнітивна модель взаємопричинності й напрямів впливу тіньової економіки на економічну безпеку держави.

Далі було здійснено сценарне моделювання впливу тіньової економіки на економічне зростання. Дослідження показало, що тіньова економіка негативно впливає на обсяг ВВП на одну особу, податкові надходження, інвестиції, рівень розвитку підприємницького середовища та інституційну базу.

Особливості тіньових економічних відносин відображають й так звані криві пропозиції (рис. 1.10). При цьому, чим правіше знаходиться тіньова крива пропозиції від офіційної, тим більшою є схильність до тінізації. Міра зростання стимулів тіньової мотивації підприємництва безпосередньо відповідає величині "розриву" між кривими.

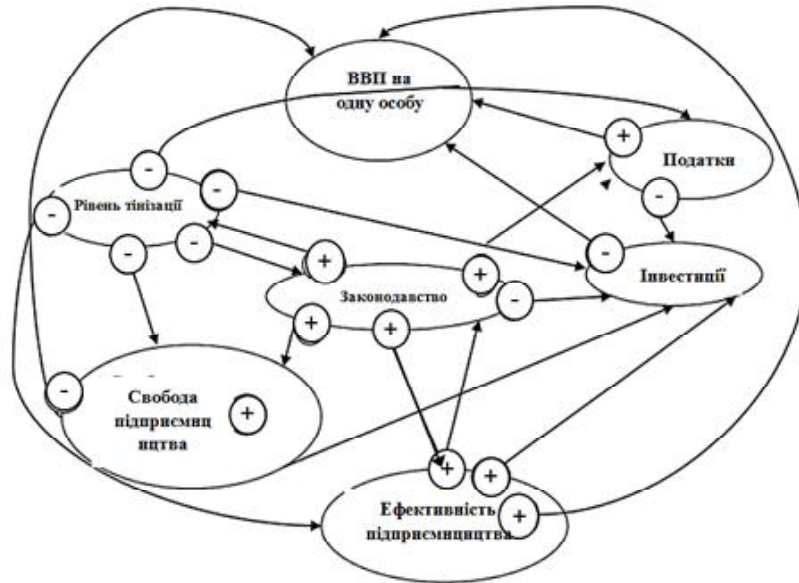

Рис. 1.9. Когнітивна карта впливу макроекономічних чинників на економічне зростання (за: [38])

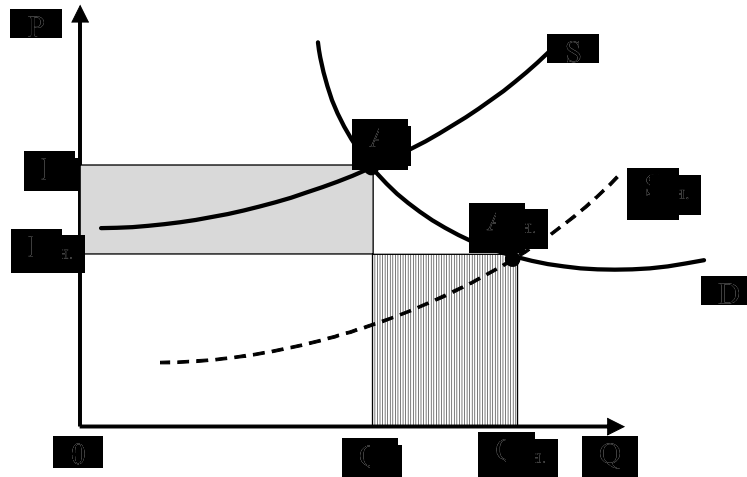

Рис. 1.10. Модель кривих пропозиції тіньової економічної діяльності та обсягу нанесених збитків офіційній економіці внаслідок функціонування тіньової

де $P_{\text{тін.}}$, $S_{\text{тін.}}$, $D_{\text{тін.}}$, $Q_{\text{тін.}}$ – ціни, пропозиція, попит та обсяг тіньового сектора

При цьому, збитки державі, завдані функціонуванням тіньової економіки, можна умовно розділити на два види. Темний прямокутник на рис. 1.11 показує безпосередні реальні втрати податкових надходжень через дії тіньових структур. Це область збитків легальних підприємств. Заштрихований прямокутник вказує на обсяг потенційного недоотримання бюджетом податкових платежів. Тут відображені обсяги тіньового виробництва, що перевищують обсяги легального, де ціна є нижчою, та обсяг несплати податків. Саме на цю область націлені більшість програм з легалізації тіньового бізнесу.

Втім, охарактеризовані залежності, не враховують і позитивних елементів тінізації – скорочення безробіття, можливість для бізнесу поліпшити матеріально-технічну базу, зростання реального сектора економіки. Не згадується й про те, що нелегальна діяльність не продукує нових рішень з удосконалення системи регулювання економіки, а лише призводить до посилення боротьби за розподіл існуючих ринків та ресурсів.

Проте, у довгостроковому періоді вплив тіньової економіки на суспільно-економічний розвиток є негативним. Найбільша шкода від тіньової економіки полягає в: 1) антисоціальному перерозподілі доходів на користь відносно лише окремих груп (бюрократів, тіньових підприємців, частково злочинного світу), що зменшує добробут суспільства загалом; 2) зниженні ефективності системи управління економікою.

Поряд з моделюванням впливу тіньового сектора на економічний розвиток, важливого значення набуває й регіональний аспект, який повинен враховувати характерні особливості кожної адміністративно-територіальної одиниці. З цією метою звернемо увагу на імітаційну модель регулювання регіонального розвитку (рис. 1.11).

Кожна компонента моделюється субмоделлю, структура якої подана на рис. 1.12. Основною ланкою субмоделі є обсяги залученого основного капіталу, який поповнюється за рахунок інвестицій власних коштів підприємств і зовнішніх джерел (іноземних інвестицій, бюджетних цільових інвестицій) і вибуває у відповідності з коефіцієнтом зносу. Обсяги основного капіталу та задіяної у виробництві робочої сили визначають виробничі потужності.

Попит на продукцію визначається двома складниками: (1) внутрішній, що залежить від темпів зростання ВРП і середньої заробітної плати в регіоні, і (2) зовнішнім (експорт), що залежить від темпів зростання економік країн-експортерів і курсу національної валюти. Частина продукції імпортується і також спрямовується на задоволення сукупного попиту.

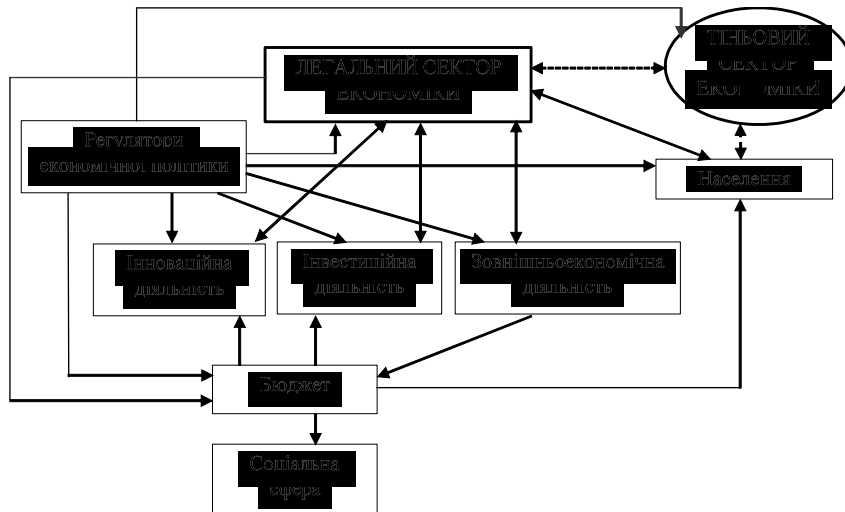

Рис. 1.11. Схема імітаційної моделі взаємозв'язку тінювого сектора та компонентів легальної економіки на регіональному рівні (доповнено автором за: [37, с.77])

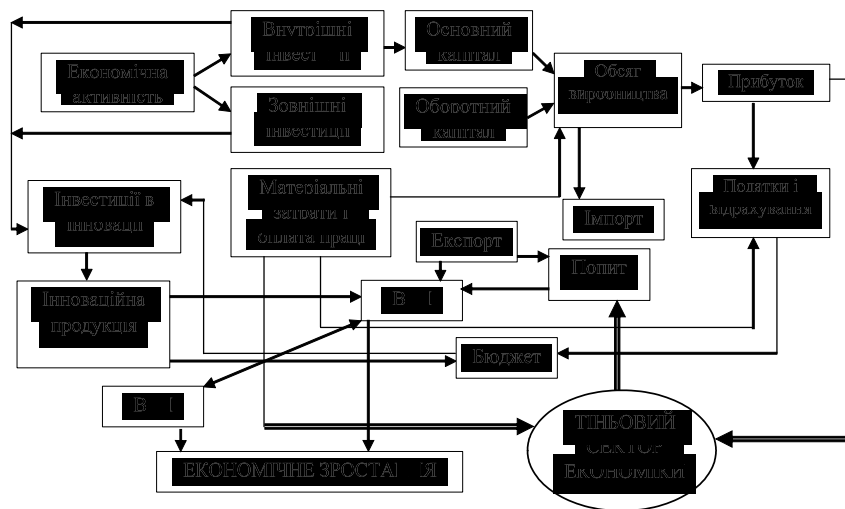

Рис. 1.12. Модель взаємозв'язку тінювого сектора та економічного зростання з використанням імітаційного підходу

Для деталізації формування ВРП (легальної та тінювої його компонент) в моделі виділені матеріальні витрати галузі, відрахування,

а також тіньовий сектор у ВРП і заробітній платі. Таким чином, реальні ВРП регіону і середня заробітна плата включають офіційну та тіньову компоненти. Коефіцієнти тінізації розрізняються за видами діяльності, передбачається їх обернено пропорційна залежність від номінальних ставок основних податків і відрахувань.

Основними вихідними показниками моделі, що дозволяють оцінити ступінь досягнення цілей регуляторної політики, є: валовий регіональний продукт на одну особу; темп зростання ВРП та ВВП; обсяг доходу місцевого і державного бюджетів, забезпечуваних економікою регіону; темп зростання обсягу реалізованої інноваційної продукції у провідних галузях; темп зростання інвестицій в основний капітал (рис. 1.13). Доцільність тіньової діяльності вимірюється обсягом надприбутків, що виникли в результаті застосування тіньових методів здійснення господарської діяльності, а величина потенційних податкових втрат, а відтак і потенціалу економічного зростання національної економіки – сумою податків, яку слід було б сплатити з прихованого обороту.

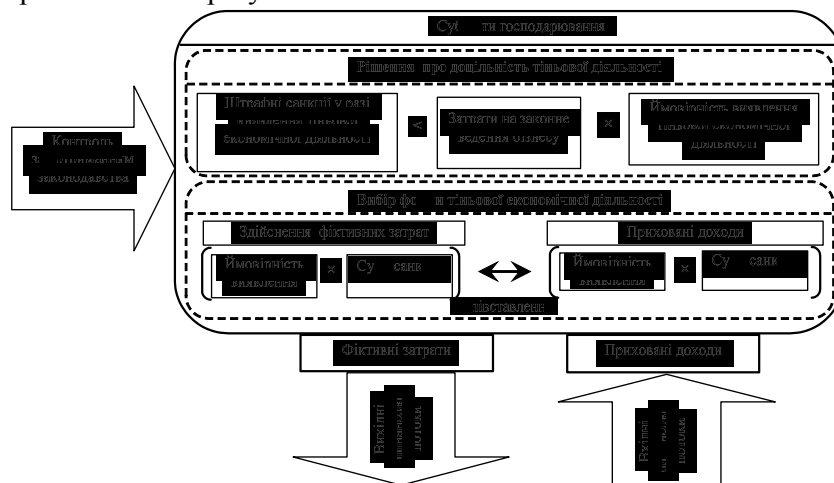

Рис. 1.13. Модель поведінки суб'єктів господарювання при виборі рішення про доцільність ведення тіньової економічної діяльності (складено за:[1, с.2])

Для моделювання взаємозв'язку тіньової економіки та економічного зростання доцільно також застосовувати математичну модель формування та функціонування тіньового ринку, що використовує квантово-механічний підхід. Використання

математичних моделей, в основі яких лежать квантово-механічні теорії, дозволяє, на наш погляд, по-іншому представити механізми, що лежать в основі деяких (у тому числі й тіньових) економічних процесів (розв'язок моделі поданий в Додатку Е). Розглянемо механізм формування рівноважної ціни тіньового ринку в рамках квантово-механічного підходу. Нехай, як звичайно, $D=D(p)$ і $S=S(p)$ – функції пропозиції та попиту відповідно, P – ціна товару. Очевидно, що розглядати окремо функції $D(p)$ і $S(p)$ не має сенсу – не існує пропозиції без попиту, так само, як і не виникає попиту без пропозиції. Тому в якості потенціалу офіційної економіки пропонується взяти функцію $U(p)=S(p)*D(p)+U_0$, де значення U_0 вибирається з умов збігу вершини параболи потенціалу $U(p)$ і точки перетину ліній $D(p)$ і $S(p)$.

Графічне представлення всіх залежностей можна бачити на рис. 1.14. Процес формування рівноважної ціни представлено як рух об'єктів (матеріальних точок) одиничної маси в полі потенціалу, що описується рівнянням Шредінгера [18].

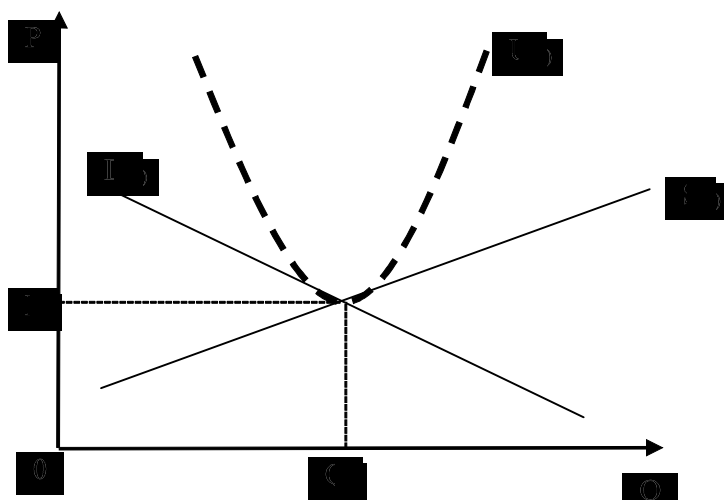

Рис. 1.14. Визначення кон'юнктури тіньового ринку та виробничих потужностей офіційної економіки

Положення точок на площині у вибраній системі координат визначає обсяги угод (реальні або передбачувані) при заданій ціні. Якщо розподіл об'єктів, в даному випадку – кількість угод на ринку (офіційному та тіньовому), підпорядковане класичним законам, то характер руху наступний: здійснюючи коливання стінок параболи

об'єкти, в кінцевому результаті, придуть до точки рівноважної ціни P_0 приблизно так само, як і у випадку "павутинної" моделі (наприклад, [83, с.884]).

Тепер розглянемо поведінку того ж суб'єкта тіньового ринку, але вже в умовах квантово-механічного підходу. У цьому випадку приходимо до моделі так званого гармонійного осцилятора. Це завдання має точне аналітичне рішення, яке може бути виражене через поліноми Ерміта. У нашому випадку – максимізація економічного розвитку (рівняння 1.5):

$$E_0 = \frac{1}{2}C; \quad E_1 = \frac{3}{2}C; \quad E_2 = \frac{5}{2}C; \dots \quad (1.5)$$

а власні функції:

$$\psi_0 = B_0 e^{-\frac{1}{2}\xi^2}; \quad \psi_1 = B_1 2\xi e^{-\frac{1}{2}\xi^2}; \quad \psi_2 = B_2 (4\xi^2 - 2) e^{-\frac{1}{2}\xi^2}, \dots \quad (1.6)$$

де C - константа квантування, яку можна визначити як мінімальну кількість угод, що фіксується на тіньовому ринку.

У нашому прикладі припустимо $C=1$, а $\xi = \frac{p - p_0}{p_0}$ – нова введена змінна. У цьому випадку рішення в системі координат представлено на рис. 1.15.

Рис. 1.15. Розподіл рівноважних цін на ринку в квантово-механічній моделі (за: [17, с.46])

З рис.1.15 видно, що на тіньовому ринку будуть здійснені угоди, причому щільність розподілу ціни буде мати вигляд, що зображений графіком функції $\Psi_0(\xi)$. Нагадаємо, що $\Psi_0(\xi)$ позначає квадрат модуля першої власної функції розглянутого стаціонарного рівняння,

тобто: $\Psi_0(\xi) = |\Psi_0(\xi)|^2$.

У цьому випадку можна стверджувати, що існуватиме середня ціна угод, але вона не буде зафіксованою, а буде піддана, як це і буває в реальній ситуації, деяким коливанням. Загалом, в межах запропонованого підходу рівноважну ціну слід розглядати як випадкову величину, що має щільність розподілу $\Psi_0(\xi)$ і математичне сподівання p_0 . Обсяг угод буде визначатися значенням E_0 . У випадку, якщо угод буде здійснено більше, – E_1 , розподіл ціни угод буде мати вигляд $\Psi_1(\xi)$ і середнє значення ціни p_0 зберігається. Аналогічно можемо припустити існування випадку, відповідного значенню обсягу угод E_2 і розподілу цін $\Psi_2(\xi)$ тощо. Реальний стан справ представлено опуклою лінійною комбінацією всіх цих можливих ситуацій. На наш погляд, такий опис функціонування тіньового ринку є більш реалістичним, ніж у випадку павутинної моделі, коли розглядаються фіксовані обсяги угод за фіксованою рівноважною ціною. Таким чином можемо стверджувати, що ступінь впливу тіньового сектора на офіційний залежить від еластичності попиту та екзогенно заданої моделі максимізації економічного розвитку. В умовах посттрансформаційного етапу розвитку (зокрема, в Україні) така модель не сформована, тому доцільніше застосовувати методики нечіткої логіки.

Підсумовуючи підходи до моделювання взаємозв'язку між тіньовим сектором економіки та соціально-економічним розвитком узагальнимо висновки щодо основних з них (табл. 1.4). Таким чином, більшість із розглянутих моделей тінізації в теоріях економічного зростання вказують на те, що тіньовий сектор деструктивно впливає на розвиток національної економіки.

Таблиця 1.4

**Моделі тінізації в теоріях економічного зростання
(авторська розробка)**

Економічні теорії	Короткий опис моделі	Формалізація моделі	Взаємозв'язок між тіньовою економікою та соціально-економічним розвитком
1	2	3	4
Теорія збалансованого соціально-економічного розвитку	Модель з врахуванням зовнішніх та внутрішніх екстерналій	$Y = f(N, I, C, T, \beta)$	Тіньова економіка знижує темпи зростання валового внутрішнього продукту на одну особу
	Моделювання динаміки індексу розвитку людського потенціалу	$IPD = f(IC) = EC(-Shad) +$	Тіньова економіка у короткотерміновому періоді здійснює позитивний, а у довгостроковому – негативний вплив на інтегральний індекс економічного розвитку

Продовження таблиці 1.4

1	2	3	4
Теорія поступального розвитку	Модель кривих пропозиції тіньової економічної діяльності та обсягу нанесених збитків офіційній економіці у наслідок функціонуванням тіньової	$P^D \text{тін.} (Q^*) =$ $= P^S \text{тін.} (Q^*) =$ $= P^* \text{тін.} (Q^*)$	У довгостроковому періоді вплив тіньової економіки на суспільно-економічний розвиток є негативним
Кейнсіанська парадигма	Моделювання ринку «тіньових товарів»	$P^D(Q^*) =$ $= P^S(Q^*) =$ $= P^*(Q^*)$	Регулювання економічного розвитку країни відбувається за рахунок стимулювання попиту чи пропозиції в офіційному секторі (залежно від еластичності попиту і пропозиції конкретної економічної системи) і таким чином знижує рівень тінізації шляхом її дестимулювання
Монетаристська парадигма	Моделювання урядового втручання з метою детнізації економіки	–	Через неможливість протидії тіньовому сектору бюрократичними методами необхідно використовувати позитивні аспекти тінізації економіки, наприклад посилення соціальних позитивних наслідків, стимулювання попиту для максимізації кумулятивного ефекту для економічної системи
Неоінституціональна парадигма	Модель раціональної поведінки споживача «шкідливих благ» («тіньових товарів»)	–	<ul style="list-style-type: none"> - довгострокова цінова еластичність попиту значно вища, ніж короткострокова; - вищі у майбутньому ціни (так само як і в минулому) знижують поточне споживання; - особи з нижчим доходом на зміни цін тіньових товарів реагують сильніше, ніж особи з вищим доходом, які при цьому більше враховують майбутні шкідливі наслідки; - молодь сильніше реагує на зміну цін, оскільки у молодих навички раціональної поведінки слабші
	Моделювання комплексних функцій	$E = Y_0 + iY_1 =$ $= a(K_0 + iK_1)^\alpha \times$ $\times (L_0 + iL_1)^\beta \times$ $\times (\theta_0 + i\theta_1)^\mu$	Вплив тіньового сектора на економічний розвиток розраховується для кожної економіки на основі емпіричних досліджень у межах визначеного часового горизонту
	Модель кримінального сектора економіки	Когнітивна карта діагностики впливу тіньової економіки на безпеку офіційної економіки	Тіньова економіка негативно впливає на обсяг ВВП, податкових надходжень, інвестицій, рівень розвитку підприємницького середовища та інституційну базу
Емпіричні теорії	Кванто-механічне моделювання взаємозв'язку тіньової економіки та економічного зростання	Поліноми Ерміта	Ступінь впливу тіньового сектора на офіційний залежить від еластичності попиту та екзогенно заданої моделі максимізації економічного розвитку
	Імітаційна модель регулювання регіонального розвитку	–	Величина потенційних податкових втраг, а відтак потенціалу економічного зростання національної економіки – це сума податків, яку слід було б сплатити з прихованого обороту

1.3. Системні характеристики проблеми тінізації економічних відносин та її структурні напрями

Розглядаючи тіньову економіку як багатоаспектне явище, яке не підлягає однозначному визначенню чи оцінюванню, наголосимо, що вона невід'ємна за будь-яких соціально-економічних систем та існує разом з офіційною. Визнання тіньової економіки незмінним "супутником" легальних економічних відносин виводить на перший план завдання її мінімізації, але не абсолютного усунення, оскільки це априорі є неможливо, що підтверджується дослідженнями протягом багатьох століть. Змінюються лише види та масштаби тінізації. Наприклад, лихварство до XIX ст. було заборонено і лише з часом отримало легальний статус, натомість інші види діяльності з легальних перейшли у нелегальні (зокрема, гральний бізнес).

Специфічними у питаннях поширення тіньової економіки є не лише часові періоди чи окремі види діяльності, але й групи країн. Як стверджують експерти, країни посттрансформаційного етапу розвитку мають суттєво вищі масштаби тінізації, ніж країни розвинутої ринкової економіки. Це відображається й на офіційних критеріях оцінювання масштабів тіньового сектору. Так, для розвинених країн світу безпечним вважається рівень тінізації у 14-15 % від ВВП, а для пострадянських – 20-25 % від ВВП [81, с. 51], середній показник рівня тінізації в найрозвиненіших країнах Організації економічного співробітництва і розвитку становить 18,7 % ВВП, у той час, як у країнах Східної Європи – 38 % [192, с. 6].

Оскільки на існування тіньової економіки значний вплив чинить система інституцій, то її потрібно досліджувати комплексно, особливо зважаючи на її інституційний аспект. Державне регулювання тіньової економіки повинно бути системним і своєчасним, адекватно реагувати на її самоорганізованість та мінімізацію. Основним у системності дій з боку держави повинен стати акцент на зміні системи економічних відносин, де ключовими елементами є суб'єкти економічної діяльності, втягнені у тіньовий сектор.

При цьому варто вирізняти сфери виникнення та поширення цього виду економічної активності. На думку І.Мазур, він охоплює всі стадії суспільного виробництва [81, с.52], а серед найбільш типових автор виокремлює такі види економічної діяльності, як (1) ресурсодобувна, виробнича та розподільна діяльність; банківська, біржова та страхова діяльність; інвестиційна, будь-яка посередницька чи діяльність із надання послуг (в освітній сфері, медицині та ін.)

[81, с.52-53].

Загалом, як і трактування терміну "тіньова економіка", розподіл економічної активності, що підпадає під таку характеристику, також відрізняється за своїми видами та науковими підходами. Так, господарська діяльність, яка перебуває "в тіні" має кілька різновидів, виокремлених вітчизняними та зарубіжними науковцями. Експерти Національного інституту стратегічних досліджень поділяють її на (1) тіньову, (2) неформальну, (3) незаконну, при цьому зазначаючи, що тіньова діяльність розмежується за статистичними та економічними причинами [61, с. 13] (рис. 1.16).

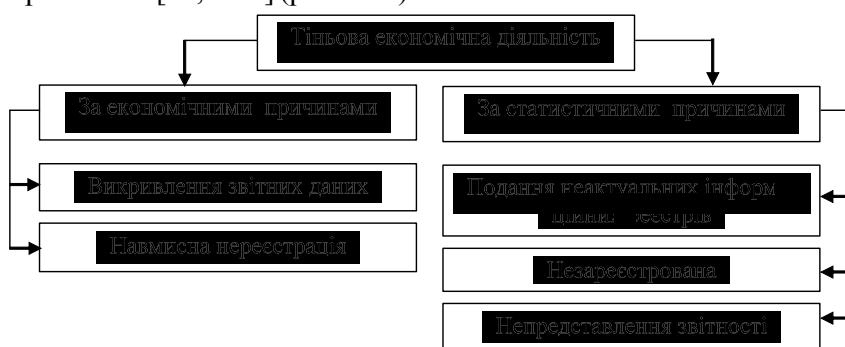

Рис. 1.16. Розподіл тіньової економічної діяльності за статистичними та економічними причинами

Схожої думки дотримуються й фахівці ООН з питань національних рахунків, поділяючи тіньову діяльність також на неформальну (або неофіційну), приховану (або тіньову) та нелегальну. Хоча такий поділ і дискусійний. Адже незаконна діяльність не завжди здійснюється у не облікованому секторі. Це можуть бути і несвідомо неправомірні дії. В свою чергу, не до кінця зрозумілим є трактування неформальних дій, які не повинні бути однозначно протизаконними та тіньовими.

Серед визначень науковців тіньової економічної діяльності існує поділ за "сферами", "типами", "секторами", "групами", "видами", "блоками", що проте, не змінює основ класифікації. Р. Літвінцев виділяє три сфери: 1) неофіційна, 2) фіктивна та 3) підпільна [77]. Подібного розподілу притримується й І. Цуркан, виокремлюючи неофіційну ("сіру") економіку, фіктивну господарську діяльність та підпільну ("чорну") економіку [168]. Характеристики цих видів тіньової діяльності наведені в табл. 1.5.

Таблиця 1.5

Характеристика видів тіньової економічної діяльності

Неофіційна	Фіктивна	Підпільна
Легальні види економічної діяльності, у рамках яких має місце не фіксоване офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, приховування цієї діяльності від податків; особливо поширені в сфері послуг	Хабарництво, приписки, спекулятивні угоди й інші види шахрайства, пов'язані з одержанням і передачею грошей; займаються, в основному, керівний склад підприємств і чиновники; особи, що мають доступ до суспільної власності, збагачуються за допомогою незаконних засобів	Усі заборонені законом види економічної діяльності (наркобізнес, контрабанда, підробка грошових засобів, торгівля людьми, вбивство та ін.); діяльність осіб, що не мають юридичного права займатися цим видом діяльності (лікарі, адвокати, які практикують без ліцензії)

Складено за: [85;77;168]

Хоча такий поділ також, на думку автора, не повний, адже не визначено до якого типу віднести корупційну ренту чиновників, інших посадових осіб або т. зв. "внутріфірмове підприємництво". Тому погоджуємося з класифікацією В. Радаєва, який пропонує поділ тіньової економічної діяльності на такі види, як: неформальна, позаправова, напівправова, нелегальна та кримінальна економіка [123]. А. Користін та О. Барановський дають ще ширшу класифікацію видів тіньової економіки, що охоплює чотири складових блоки [48]:

- 1) легальна економічна діяльність з ухилянням від сплати податків, зборів, штрафів та інших обов'язкових платежів;
- 2) неприхована від державних органів економічна діяльність, що не враховується, не контролюється і не оподатковується;
- 3) незаконна, прихована від державних органів економічна діяльність;
- 4) діяльність, спрямована на одержання доходу через скоєння або сприяння у скоєнні злочинів.

3. Варналій поділяє злочинні за суттю економічні дії за ознаками (1) характеру, (2) рівня реалізації, (3) складністю здійснення та (4) географічною ознакою. Саме за характеристикою сутності, на думку науковця, поширеними в сучасному науковому середовищі (та перелічені вище) види злочинної економічної діяльності є нелегальна, неповідомлена, незареєстрована, неформальна [157, с.24].

М. Флейчук класифікує сектори тіньового господарювання на офіційний, необлікований, неформальний та кримінальний [164, с. 211], хоча на нашу думку, сумніви викликає доцільність віднесення офіційного сектору до такої класифікації. На думку Н. Наконечної та У.Щурко [91, с.87], потрібно виділяти три основні складники тіньового сектору: (1) неофіційний (діяльність домогосподарств, що виготовляють та споживають товари і послуги власного виробництва для власних потреб); (2) кримінальний (виробництво та продаж заборонених товарів і послуг); (3) іллегальний (незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємств) (рис. 1. 17).

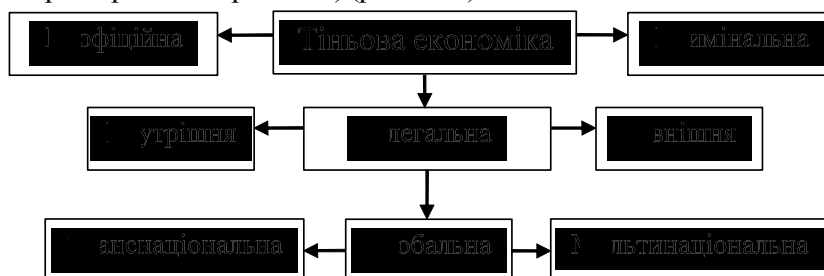

Рис. 1.17. Структурні компоненти тіньової економічної діяльності

Відтак, напрямами охоплення іллегальною діяльністю є внутрішній, зовнішній та глобальний. У такому поданні внутрішній вимір включає діяльність у межах національної економіки, зовнішній – поза її межами, а глобальний передбачає мультинаціональну (без конкретного центру розташування) і транснаціональну (з країною базування) діяльність. Але напрашується висновок про такий перспективний напрям подальших досліджень структурних характеристик тінізації, як її рівні. Так, досі тіньова економіка вивчалася здебільшого на макроекономічному рівні. Але ж широкий пласт проблем криється у відносинах на мікрорівні (внутрігосподарська тінізація), на нанорівні та в міжособистісних відносинах (між- та внутріособова тінізація).

Розглядаючи іллегалізацію економіки на глобальному рівні, науковці визнають її безпосередній вплив на зростання тіньових потоків окремих країн та їх регіональних об'єднань. Зокрема, такий вплив є суттєвим у випадку країн на посттрансформаційному етапі розвитку, оскільки відкритість до зовнішнього середовища у них вища, а дієва система протидії негативним впливам ззовні ще не сформована. Глобальний рівень включає транснаціональний і мультинаціональний тіньові сектори (рис. 1.17). При цьому мультинаціональний сегмент тіньової економіки розвивається при незавершеності локалізації суб'єктів нових видів глобальної економічної злочинності у межах однієї або кількох країн. Коли між суб'єктами мультинаціональної тіньової економіки та представниками транснаціональних злочинних угруповань налагоджуються неформальні зв'язки, мультинаціональна злочинність переходить у ранг транснаціональної.

Основними видами глобальної злочинної діяльності, що поширюються на усі регіони світу, маючи найбільш негативний вплив на ті країни, що знаходяться на етапі посттрансформаційного розвитку, є

- міжнародна злочинна діяльність проти безпеки людства та світової спільноти (застосування зброї масового знищення, геноцид, апартеїд, расизм, тероризм агресія, насильницьке встановлення колоніального управління та ін.);

- кримінальні злочини міжнародного характеру (нелегальна міграція, контрабанда, наркоторгівля, піратство, друк фальшивих грошей розповсюдження продукції порнографічного змісту, торгівля людьми [164, с.216-217] тощо);

- злочини, здійснені суб'єктами іншої держави або проти них.

Погоджуючись із запропонованим підходом до класифікації тіньової економіки, додамо, що не можна стверджувати лише про зовнішній вимір таких злочинів, оскільки вони швидко поширюються і на внутрішній – національний рівень. Відмінність між ними спостерігатиметься лише у масштабності, яка більша на глобальному рівні.

Розглядаючи тіньову діяльність міжнародного масштабу, О.Турчинов відносить її до класифікаційної ознаки "рівень просторового охоплення", формулюючи власну розлогу класифікацію тіньової економічної діяльності (рис. 1.18).

Макроекономічний рівень вивчення проблеми тінізації простежується й у працях Ю.Ваньковича, який поділяє тіньову економічну діяльність на зовнішню та внутрішню, відносячи до

Рис. 1.18. Класифікаційні ознаки тіньової економічної діяльності (складено за [159])

останньої загальнодержавну, регіональну та локальну тінізацію. При цьому залежно від часового характеру здійснення науковець до постійної тіньової діяльності відносить ту, що цілеспрямовано здійснюється на постійні основи та може становити елемент виробничого процесу. Водночас, сезонна тіньова діяльність може виконуватися лише у певні пори року, тобто, наприклад, сезонна зайнятість працівниками, що не є офіційно оформлені [23, с.161-162]. Щодо разової тіньової діяльності, до неї протягом життя причетні більшість громадян, здійснюючи протягом одного чи кількох разів дії, що не обліковуються офіційно. Такими разовими тіньовими діями можуть бути продаж урожаю з власної присадибної ділянки чи зібраного в лісі, продаж товарів власного виробництва, надання приватних послуг у сфері освіти, виховання чи догляду та ін.

Розглядаючи приклади іллегальної діяльності, науковці загалом дають типовий перелік її видів, зосереджуючись детальніше на певних видах діяльності, які є найближчими до їхньої сфери наукових інтересів.

Іншими достатньо розповсюдженими видами транснаціональної злочинної діяльності є комп'ютерна злочинність, "відмивання" коштів, крадіжки інтелектуальної власності та культурних цінностей,

поширення корупції на міжнародному рівні, шахрайство із страхуванням, псевдо-банкрутство, екологічна злочинність та ін.

"Відмивання брудних" коштів через фіктивні операції зі страхуванням відбуваються через посередника, який отримує "брудні" кошти від власника, а через страхову компанію гроші за "фіктивний страховий випадок" повертаються (рис. 1.19).

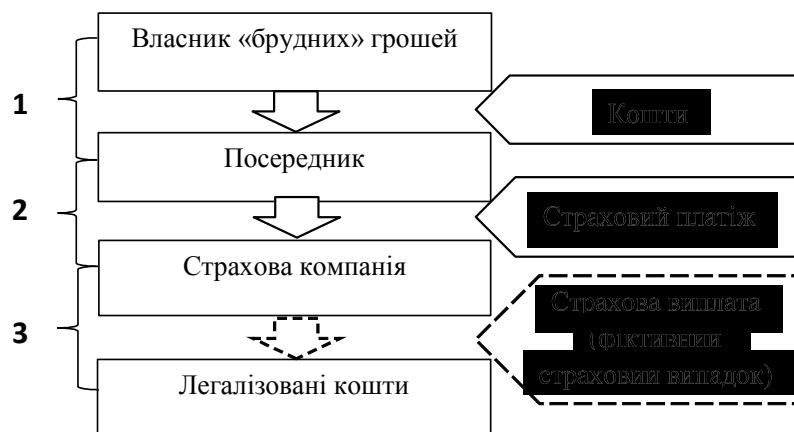

Рис. 1.19. "Відмивання брудних" грошей через фіктивні операції у сфері страхування (авторська розробка)

Н.Наконечна, досліджуючи фінансовий сектор на міжнародному та національному рівні, вказує на "відмивання коштів", як одну з найбільших проблем тінізації економіки. Найчастіше для "відмивання" коштів використовуються кредитні та фінансові установи нерозвинених країн, де законодавство з боротьби з легалізацією коштів, отриманих злочинним шляхом, працює лише формально або взагалі відсутнє. Нелегальні фінанси вкладаються в депозити, цінні папери і страхові поліси. Способами відтоку капіталу науковець називає: фізичне переміщення готівки за кордон; укладання зовнішньоекономічних контрактів з імпорту товарів, послуг, прав інтелектуальної власності; використання схем із залученням офшорних компаній [91, с.42]. Як наслідок, для країн, що перебувають на посттрансформаційному етапі розвитку, загальнодержавного характеру набули проблеми, пов'язані з "відмиванням" коштів через офшорні зони та незаконна компенсація відшкодуванням ПДВ [52].

Мотиви протизаконного використання офшорних зон загалом

можна об'єднати у дві групи: 1) здійснення або приховування податкових злочинів; 2) здійснення і приховування інших економічних злочинів. Офшорна компанія діє за принципом посередництва між підприємствами, що здійснюють бартерний обмін товарами. Основний дохід від операцій формується в офшорній компанії, а її дохід під час міжнародних операцій виводиться з-під оподаткування (рис. 1.20).

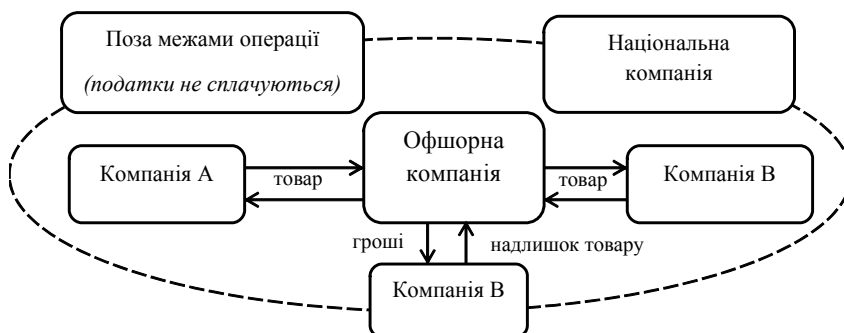

Рис. 1.20. Процес "відмивання коштів" із залученням офшорної компанії

"Відмивання" коштів як вид тіньової та протизаконної діяльності можна розглядати як злочинну діяльність міжнародного масштабу, оскільки при цьому задіяними є компанії з різних країн. Водночас вона належить і до національного виміру, оскільки завдає шкоди та фінансових збитків національній економіці. О.Головченко, навпаки, відносить "відхід в офшорну зону" відом тіньової економічної діяльності у сфері виробництва. Серед інших видів нелегальної діяльності за цією класифікаційною ознакою автор виокремлює: фальсифікацію продукції; переведення прибутку за кордон; підкуп чиновників для отримання держзамовлень; штучне банкрутство; бартерні операції; використання праці нелегальних мігрантів; затримку заробітної плати [34, с. 50].

М.Туріянська, характеризуючи протиправну діяльність через "відмивання" коштів, вказує на три стадії цього процесу (розміщення, розшарування, інтеграція) [158, с.160], виокремлюючи такі найкритичніші дії: обмін банкнот малої номінальної вартості на більшу; шахрайство з використанням підставних осіб і фірм; залякування, підкуп працівників банківських установ, як відповідають за ідентифікацію клієнтів; підробка документів для приховування джерела походження або місцезнаходження грошей; переказ грошових коштів

у банківські чеки, цінні папери, облігації на пред'явника, за якого купівля здійснюється на меншу суму, ніж та, за якою потрібно ідентифікувати клієнта ("серфінг"); здійснення кількох платежів невеликими сумами на один банківський рахунок; створення власних фіктивних фірм, які декларують "брудні" гроші як легальну виручку; використання підприємств із великими обсягами обігу готівки, додаючи "брудні" гроші до легальної виручки.

3. Варналій [157, с.17-20] наводять такий перелік тіньової діяльності: тіньова підприємницька діяльність (діяльність на "чорних" ринках і монополія кримінального чорного ринку); рекет як складова мафіозного угруповання; організована злочинність (використання послуг організованої злочинності при створенні картелів, обман (введення в оману) в організованій злочинності); виробництво та обіг заборонених груп товарів – наркотики, зброя, радіоактивні відходи; використання організованою злочинністю "легальних" послуг; підкуп (корумпування) організованою злочинністю поліції та політиків.

В. Мельникова до тіньової діяльності відносить (1) хабарництво; (2) шахрайські способи одержання грошей незаконне виробництво й збут товарів і послуг; (3) виробництво зброї, наркотиків, контрабанду; (4) діяльність осіб, що не мають юридичного права займатися цим видом діяльності (лікарі, адвокати, які практикують без ліцензії) [85]. Отже, перелік видів тіньової економічної діяльності, що пропонуються та досліджуються в економічній літературі, подано у табл. 1.6.

Таблиця 1.6

Види тіньової економічної діяльності

Перелік видів тіньової діяльності	Автори, джерела, роки
1	2
1. Тіньова зайнятість і нелегальне виробництво товарів і послуг. 2. Приховування від оподаткування доходів підприємств і громадян, необгрунтовані податкові пільги та заборгованість заробітної плати. 3. Шахрайство у фінансово-кредитній сфері та у ціноутворенні. 4. Масове розкрадання державної власності, в тому числі у процесі її роздержавлення та приватизації. 5. Кримінальний бізнес з торгівлі наркотиками, зброєю, людьми, інтелектуальною власністю та ін. 6. Комп'ютерна злочинність. 7. Відмивання «брудних» грошей (капіталу).	Матвійчук К.А. «Тінізація економіки та легалізація тіньових капіталів в Україні» (2012)
1. Нелегальна оплата праці чи виплата зарплати не за трудовим договором, а за цивільно-правовою угодою (уникнення сплати соціальних внесків). 2. Готівкові операції, що не обліковуються. 3. Приховування доходів та/або перебільшення видатків. 4. Заниження ціни акцій корпорації при оформленні продажу контрольного пакету. 5. Хабарництво. 6. «Відкати». 7. «Відмивання» коштів.	Літвінцев Р. «Причини тіньової економіки України»

Продовження таблиці 1.6

1	2
8. Підпільне виробництво. 9. Незаконна діяльність шахрайство. 10. Незаконні ринки збуту (так звані «чорні ринки»).	
1. Незафіксоване статистикою виробництво товарів і послуг. 2. Приховування діяльності від податків, від необхідності дотримання правових норм і стандартів (техніка безпеки, охорона довкілля). 3. Приписки, укладання спекулятивних угод. 4. Хабарництво. 5. Будь-якого роду шахрайство, пов'язане з отриманням і передачею грошей. 6. Виробництво наркотиків і торгівля ними. 7. Контрабанда, проституція. 8. Діяльність, здійснювана людьми, котрі не мають на це права (наприклад, медичні послуги, що їх надають люди без належної фахової освіти). 9. Одержання прихованого доходу у вигляді чайових, подарунків і т. п. 10. Незаконне виробництво або збут заборонених продуктів і послуг (наприклад, виробництво зброї).	Моторин Р.М., Моторина Т.М. «Система національних рахунків» (2001)
1. Продаж вкраденого товару, що реєструється як продаж легального товару. 2. Ухилення від податків і соціальних відрахувань. 3. Корумповане присвоєння грошей. 4. Незареєстрована оренда житла. 5. Виробництво і контрабанда наркотиків. 6. Незареєстровані послуги .	Ананьєв О., Мізюк Б. «Загальні підходи до вимірювання тіньової економічної діяльності та формування її інформаційного забезпечення» (2009)
1. Виробництво цілком легальної продукції, що приховується від влади з метою несплати податків. 2. Виробництво товарів чи надання послуг, які заборонені законом. 3. Приховування доходів у їх натуральній формі.	Блейде Д., Ніколаєва М. «Теневая экономика: методы анализа и оценки»(1987)
1. Нелегальне виробництво товарів, випуск фальсифікованої та контрафактної продукції, у тому числі продуктів харчування. 2. Функціонування неформальних ринків, незареєстрованих суб'єктів і напівлегальних об'єктів торгівлі. 3. Тінізація товарообороту, контрабанда. 4. Нелегальне використання земельних ділянок. 5. Незаконне видобування корисних копалин. контрабанда сировинних ресурсів. 6. Штучне завищення/заниження вартості акцій, приховування реального фінансового стану емітента. 7. Використання інсайдерської (конфіденційної) інформації, грінмейл і рейдерство. 8. Незаконне відчуження грошових коштів. валютно-фінансові і фондові порушення. 9. Нелегальне відшкодування ПДВ при ЗЕД. фіктивний експорт. 10. Ухиляння від сплати податків, зборів і платежів у межах офіційної економіки. 11. Нелегальне надання пільг при сплаті податків та платежів. 12. Нелегальні робочі місця та оплата праці. 13. Нелегальна міграція. торгівля людьми.	Гончарук Я., Флейчук М. «Масштаби та наслідки поширення тіньової економіки і корупції в умовах глобалізації» (2011)
1. Діяльність у сфері обігу наркотичних засобів. 2. Торгівля зброєю. 3. Дії службових осіб у сфері управлінської діяльності, що визнані злочинами з ознаками корупційних діянь. 4. Діяльність кримінальних структур у сфері розподілу і перерозподілу прибутку, незаконно привласнюючи частину прибутку шляхом насильства, шантажу, вбивств.	Савченко І.Г., Юрданов А. Є. «Тіньовий сектор економіки України: аналіз стану та напрямки детінізації» (2012)

Складено за: [3; 87; 77; 84; 92; 36, с.6]

У випадку тіньової діяльності, яка здійснюється колективно та неодноразово, вона переходить у категорію організованої злочинної діяльності. Нагромаджені тіньові кошти потребують інфільтрації в офіційний обіг, що дало б змогу мінімізувати ризик викриття тіньової діяльності правоохоронними чи контролюючими органами. Такий процес циклічний. У його межах відбувається створення і використання тіньового доходу від іллегальної економічної діяльності (рис. 1.21.).

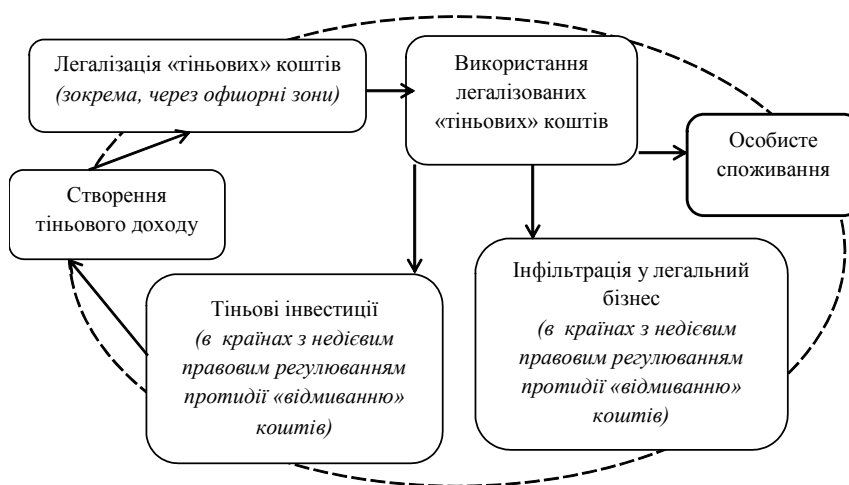

Рис. 1.21. Структура тіньового економічного циклу

Потреба інфільтрації тіньових коштів виникає у випадку їх збільшення до значних обсягів. Способом приховування коштів нелегального походження є їх легалізація через фінансові операції задля "перетворення" незаконно отриманих коштів у легальні активи. Останнім часом утвердилася практика використання у цих цілях офшорних зон, оскільки такі операції забезпечують достатній рівень таємності джерела походження коштів та їх власників.

Після легалізації відбувається використання коштів у (1) тіньовому інвестуванні (легалізовані кошти, одержані нелегально, використовуються для відновлення або розширення тіньової економічної діяльності); (2) особистому споживанні; (3) законному бізнесі (прямі і портфельні інвестиції у легальний сектор економіки). Здійснення тіньового інвестування та інфільтрація в легальний бізнес,

в основному, відбувається в країнах, де законодавство з протидії відмиванню "брудних" коштів малоефективне. У країнах, які перебувають на етапі посттрансформаційного розвитку економіки, тінбові кошти переважно використовуються на особисте споживання. Тому в країнах такого типу навіть короткостроковий позитивний ефект від тінбового капіталу (як захисної реакції) на розвиток підприємництва чи інших секторів економіки не спостерігається, зважаючи на низьку ефективність інституційних важелів регулювання (в тому числі, через діяльність державних інституцій). Крім економічних відносин, широким структурним напрямом тінзації є сфера державного управління. Саме за цими напрямками реалізується більшість видів протизаконної, неофіційної чи необлікованої діяльності, часто взаємодоповнюючись та "взаємопідживлюючись" (рис. 1.22).

Рис. 1.22. Класифікація напрямів тінбової діяльності (авторська розробка)

Теоретичні моделі та концептуальні підходи до оцінювання впливу тінбової діяльності на соціально-економічні відносини та стабільність розвитку держави загалом підтверджують наявність зв'язку із системою забезпечення економічної безпеки держави (рис.1.23).

Отже, доцільно зробити висновок про те, що тінзація економіки є складними і часто суперечливими явищем. У короткостроковому

Рис. 1.23. Структурні співвідношення взаємовпливу тіньової економічної діяльності з компонентами економічної безпеки держава (авторська розробка)

періоді вона сприяє амортизації недоліків та недостатності системи державного регулювання. Втім, консервування негативних проявів, поширення тінізації економіки у інші сфери та напрями суспільно-політичних і економічних процесів призводять до утворення такого явища, як "системна тінізація", наслідки якої негативні та руйнівні у контексті життєдіяльності та безпеки держави.

Тіньова економіка, підриваючи основи здорового конкурентного середовища та раціональні системно-структурні співвідношення, поступово підриває систему економічного устрою та соціальних відносин, коли прояви тіньової діяльності стануть не лише допустимими, але й необхідними, і вважаються нормою та заохочуються.

Відповідно, лише системний підхід до протидії нелегальній економічній діяльності на усіх рівнях та у всіх сферах суспільного життя створить передумови детінізації економіки. Відомі й інші економічні методи боротьби – більш дієві, ніж жорсткі адміністративні та контролюючі. Потрібне створення сприятливого для бізнесу економіко-правового середовища, а також суспільно-політичних та соціально-економічних умов для життєдіяльності населення.

Висновки до розділу 1

1. За результатами вивчення етимології тінізації економіки з використанням структурно-логічного, історичного методу, методів синтезу та аналізу, соціологічного методу якісного аналізу NVivo визначено теоретико-методологічні передумови, чинники та ключові характеристики тіньової економічної діяльності. Зроблено висновок про необхідність розширення характеристики "тінізації економіки" передусім з метою урахування усіх сфер тіньової діяльності, а також її негативних та позитивних аспектів. На основі проведеного аналізу запропоновано визначення тінізації економіки як складного соціально-економічного явища, що має як руйнівні, так і "амортизаційні" наслідки для економіки, суспільних відносин та системної трансформації, охоплює усі сфери та рівні соціально-економічних відносин і загострюється на етапі посттрансформаційного розвитку.

2. Підсумком аналізу теорій економічного зростання та розвитку (теорія збалансованого, а також поступального соціально-економічного розвитку, кейнсіанська, монетаристська, неінституціональна парадигми, емпіричні теорії) стало удосконалення моделювання впливу тінізації економіки на соціально-економічний розвиток. Здійснено класифікацію та розширення моделей взаємозв'язку тінізації економіки та соціально-економічного розвитку (із урахуванням зовнішніх та внутрішніх екстерналій, динаміки індексу розвитку людського потенціалу, кривих пропозиції тіньової економічної діяльності, ринку "тіньових товарів", урядового втручання, раціональної поведінки споживача "тіньових товарів", комплексних функцій, кримінального сектора економіки, взаємозв'язку тіньової економіки та економічного зростання на основі квантово-механічного підходу), що дало змогу узагальнити характер взаємозв'язку досліджуваних елементів і довести необхідність застосування різного інструментарію для максимізації макроекономічних ефектів соціально-економічного розвитку залежно від типу та кон'юнктури економічної системи і

цілових орієнтирів стратегічного розвитку країни. З використанням підходів теоретико-прикладного моделювання сучасні теорії економічного зростання доповнено фіктивною змінною – рівень тінізації економіки – і доведено необхідність врахування комплексу чинників та наслідків тінізації з врахуванням різних часових лагів, від яких залежить позитивний чи негативний вплив тіньового сектора на економічний розвиток і економічну безпеку.

3. Масштаби та негативні наслідки тінізації економічних відносин об'єктивно більші на посттрансформаційному та посткризовому етапі розвитку національного господарства. Втім, як доведено, найбільшою загрозою безпеки держави є недостатня увага до регулювання тіньових процесів та їх розвитку до певних надмірних масштабів, включно з проникненням на всі рівні фінансово-економічних відносин, сфери життєдіяльності суспільства, структурні складові та компоненти соціально-економічного розвитку. Це призводить до такого явища, як системна тінізація національного господарства. Цю економічну категорію необхідно не лише ввести в науковий обіг, але й ідентифікувати її характеристику та вплив на функції механізму відтворення соціально-економічних і суспільних процесів.

РОЗДІЛ 2 РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

2.1. Теоретико-методичні підходи до оцінювання обсягів тінізації економіки

Тіньова економіка є явищем об'єктивно існуючим, негативним, але часто необхідним в умовах недостатньо ефективного державного регулювання соціально-економічних процесів і явищ. Створюючи загрози та негативно впливаючи на розвиток національного господарства, втім водночас виступаючи інструментом соціального захисту населення чи окремого прошарку економічних агентів, її абсолютний і відносний виміри становлять інтерес та формують запит на вивчення з боку державних служб, науково-дослідних організацій, приватних підприємницьких структур, домогосподарств, маркетингових фірм. Відповідно, розробці дієвого та адекватного методологічного базису оцінювання обсягів та рівня тінізації економіки завжди приділялася доволі пильна увага з боку науковців, дослідників, практичних працівників.

Попри те, незважаючи на наявність цілої низки методичних рекомендацій, які використовуються офіційною владою, а їх результати є інформаційно-аналітичною основою прийняття управлінських рішень, можна стверджувати, що на сьогодні не існує загальновизнаного, ідеального підходу чи методики оцінювання тіньової економіки, а наукові пошуки в цьому напрямі продовжуються. Підтверджують такий висновок чисельні публікації з проблем удосконалення теоретико-методологічних основ тінізації національного господарства.

На сьогодні при наданні загальної характеристики стану розвитку економіки та міри її тінізації здебільшого оперують такими категоріями, як реальний обсяг ВВП, обсяги та частка тіньового роздрібного товарообороту і нелегальних товаропотоків, доходи та витрати домогосподарств, обсяги наданих населенню необліковуваних послуг, частка тіньового сегменту ВВП, тіньові та нелегальні обсяги виробництва і реалізації продукції, рівень завищення цін задля зниження податкового навантаження, ін. Так, фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, аналізуючи вплив тіньової економіки на структурні зміни національного господарства, доходять висновку, що поширеним інструментом тінізації в реальному секторі є штучне завищення вхідних цін з метою ухилення від сплати ПДВ та податку

на прибуток із залученням до реалізації таких схем банків і страхових компаній. Іншими свідченнями розвитку процесів тінізації, на думку аналітиків, є динаміка обсягу депозитів відносно обсягу готівки поза банками; різниця між грошовими витратами населення та обсягами роздрібного товарообороту [149,с.73-76]. Відповідно, досліджуючи тінізацію, фахівці оперують більшою мірою загальними макроекономічними характеристиками та їх неузгодженостями, а ніж типовими усталеними методичними підходами.

Перевагою аналізу загальних макроекономічних характеристик є врахування не лише рівня тінізації, але й її негативного прояву щодо прискорення інфляційних процесів (унаслідок штучного завищення цін), зростання тіньових фінансових потоків та трансакційних витрат у банківському і страховому секторі, викривлення конкурентного середовища (через те, що структура витрат підприємств, які використовують тіньові схеми, є більш гнучкою, а це дозволяє занижувати ціни і отримувати неринкові та несправедливі конкурентні переваги).

Більш широко макроекономічні індикатори аналізу стану, рівня та тенденцій розвитку процесів тінізації національного господарства України подано у аналітичній доповіді, підготовленій фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, на тему: "Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання". Науковці фокусують аналіз на кількісних та питомих показниках щодо обсягу неформальної зайнятості, обсягу тіньового капіталу та фінансових потоків, приховуванні земельних відносин, диференціації доходів та витрат населення, готівки в обігу та обсягів виробництва, динаміки цін факторів виробництва, готової продукції та рентабельності виробництва [2,с.6,7,19].

При теоретико-прикладних дослідженнях проблем тіньової економічної діяльності зазвичай застосовують ширший перелік методичних підходів до оцінювання її рівня. Так, у працях С. Огреби пропонуються методи опитування, аналізу податкових перевірок, економіко-правового аналізу, розбіжностей, оцінювання неврахованої вартості, монетарні, економетричні, структурні та спеціальні методи [93,с.267]; у дослідженнях М. Флейчук аналізуються здебільшого обліково-статистичний (економічний), формально-правовий (контрольно-ревізійний), кримінологічний (юридичний), комплексний методи [164,с.213].

Найбільшого поширення серед цих методів набув обліково-статистичний, за якого обсяги тіньового сектору визначаються як

сума результатів господарсько-фінансової діяльності, що не відображаються офіційними органами статистики. Сюди відноситься необлікування частини діяльності, у т. ч. у секторі домогосподарств, неоформлена зайнятість, нелегальна еміграція, діяльність без необхідних на це дозвільних документів чи ліцензій, тінізація зовнішньоторговельних операцій.

Наприклад, обсяги нелегальної еміграції визначаються як різниця між кількістю виданих віз у і-й країні в країну А (V_i) та кількістю осіб, що перетнули кордон країни А у зворотному напрямку, згідно терміну, вказаного у візі (за інформацією митної статистики) (P_i) (формула 2.1), а обсяги тінізації зовнішньоторговельних операцій – різниця між офіційними даними щодо експорту та імпорту двох країн (формули 2.2 та 2.3):

$$M_A = \sum_{i=1}^n (V_i - P_i) \quad (2.1)$$

де M_A – кількість нелегальних емігрантів у країні А, ос.; $i=1, n$ – країна-партнер, n – кількість країн-партнерів.

$$K_u = \sum_{i=1}^n ((0,9 \times 100\% M_u) - X_i) \quad (2.2)$$

$$K_u = \sum_{i=1}^n ((1,1 \times 100\% X_u) - M_i) \quad (2.3)$$

де K_u – обсяг контрабандних товарних потоків країни, грн; X_u , M_u – обсяги експорту та імпорту згідно офіційної статистичної звітності, грн; X_i , M_i – обсяги експорту та імпорту країни-партнера згідно офіційної статистичної звітності (рівень допустимої помилки через об'єктивні обставини допускається – до 10%), грн.

Схожий підхід, але для оцінювання обсягів тіньової зайнятості використовували Б. Контіні [176, с.513], а в подальшому – Б. Свенссон, що пропонував визначати обсяги тіньового сектору економіки через різницю між обсягами фактичного і нормативного робочого часу [131, с.58]. Втім, зрозуміло, що зібрати такі дані, а тим паче – довести їх легітимність доволі складно, особливо за умов зацікавленості працівників у тіньовій зайнятості чи оплаті праці.

Фактично це насправді прихована діяльність, яка за своєю суттю і природою повністю відповідає характеру тіньової. Але якщо суб'єкти господарювання її не відображають, то виникає проблема її кількісного оцінювання. Тобто потрібно виявити факти усіх таких злочинів у межах системи національного господарства, після чого сумарно оцінити. Відтак, перевагою цього методу є реальне та справедливе

оцінювання обсягу і рівня тінізації економічних відносин. Проте, недоліком є включення лише виявленої частини фіксованих операцій, які не врахувала офіційна статистика. Виходячи з цього, на думку автора, цей підхід доцільно застосовувати лише в поєднанні з іншими, що дозволяють ідентифікувати або кількісно розрахувати масштаби тінізації. Іншим недоліком є неврахування протиправних дій або таких, що офіційною статистикою не враховуються априорі. Йдеться про надання різного роду подяк, незаконну діяльність тощо.

Звернімо увагу на те, що різновиди обліково-статистичного підходу до оцінювання обсягу та рівня тіньової економічної діяльності стосуються таких методів:

- розбіжностей, що заснований на порівнянні двох або більше джерел даних чи статистичних документів, які містять одну й ту ж інформацію, але розраховану різними методами чи подану різними джерелами інформації [131, с.264-266];

- порівняння доходів і витрат [4, с.181-183]. При цьому обсяги тінізації активів домогосподарств визначається за формулою:

$$K = \sum_{i=1}^n (D_i - (K_i + R_i + B_i + N_i)) \quad (2.4)$$

де D_i – сукупні доходи домогосподарств, грн; K_i – заощадження, грн; R_i – запаси, грн; B_i – цінності та фінансові активи у виді готівкових коштів, валюти, банківських депозитів цінних паперів і заборгованості по заробітній платі, грн; N_i – інші витрати на нагромадження капітальних активів, грн; $i=1, n$ – кількість обстежених домогосподарств;

- альтернативного оцінювання макроекономічних показників, що базується на використанні непрямих даних для розрахунку реального обсягу ВВП із наступним визначенням величини тіньового сектору шляхом порівняння скоректованого показника з даними офіційної статистики (наприклад, аналіз показника споживання електроенергії). Методичні рекомендації, що пропонуються у спеціалізованих за цим напрямом наукових дослідженнях [119], передбачають оцінювання ВВП на основі вибірки як добуток таких складових:

$$ВПП_г = (T_4 / T_3) \times T_3 \times П_{np}, \quad (2.5)$$

де T_4/T_3 – загальна кількість відпрацьованих за рік годин у розрахунку на одного зайнятого (за вибіркою), грн; T_3 – офіційно зареєстрована чисельність зайнятих, ос.; $П_{np}$ – продуктивність праці у національному господарстві, розрахована на основі аналізу ВВП, грн;

- товарних потоків, за яким товарний потік, тобто рух вартості від виробництва до споживання будується для окремих найважливіших товарів і товарних груп. Мета застосування цього методу передбачає побудову балансової моделі (наприклад, якщо за певним товаром обсяги виробництва та імпорту є меншими за сумарне споживання, то необхідно визначити, яка частина інформації (дані щодо виробництва чи щодо імпорту) більш надійна і дорахувати іншу частину). При цьому нелегальні товарні потоки можуть обчислюються за співвідношенням:

$$C = \sum_{i=1}^n (V_i + M_i) - E_i, \quad (2.6)$$

де C – обсяги споживання i -го товару, грн; V_i – обсяги виробництва i -го товару, грн; M_i – обсяги імпорту i -го товару, грн; E_i – обсяги експорту i -го товару, грн; $i=1, n$ – кількість досліджуваних товарів;

- зайнятості (т. зв. "італійський" метод), згідно якого акцент робиться на аналізі витрат робочої сили за послідовністю: 1) одержання первинних даних за результатами спеціально організованого обстеження домашніх господарств (випадкова вибірка); 2) визначення кількості годин, відпрацьованих опитуваними у тій чи іншій галузі; 3) розповсюдження зібраної інформації на генеральну сукупність і визначення середньої кількості відпрацьованих людино-днів [127, с.220-221];

- монетарного, який базується на припущеннях, що у нелегальній економіці як засіб платежу використовується, в основному, готівка; швидкість обігу грошей приблизно однакова в тіньовій і офіційній економіці; у легальному секторі економіки протягом певного періоду співвідношення між кількістю грошей у населення, з однієї сторони, і загальними банківськими депозитними вкладками з іншої, залишається сталою; існує період, коли тіньової економіки немає, або її частка надзвичайно мала. Цей метод був запропонований П.Гутманом у 1982 р. [184].

Однак, на думку автора, недоліками монетарного підходу є те, що у нелегальному секторі використовуються й інші засоби платежу, а не лише готівка (наприклад, бартер); немає підстав припускати, що співвідношення між масою банкнот і банківськими вкладками населення залишається сталим протягом значного періоду; важко встановити, чи співпадає швидкість обігу грошей в обох секторах (вона може бути меншою в нелегальному секторі, оскільки використовується мінімум посередників); важко визначити базовий

період коли тіньової економіки не існувало;

- м'якого моделювання, що стосується окреслення сукупності факторів, які обумовлюють тіньову економіку, і спрямований на розрахунок її відносних обсягів.

У доповнення до обліково-статистичного часто використовують формально-правовий метод, згідно якого аналізуються не стільки невраховані (необліковувані) статистикою дії, як зловживання через ухилення від державної реєстрації або контролю, документального оформлення господарських операцій. Тут простежується схожість з попереднім методичним підходом як за перевагами, так і за недоліками. Причому формально-правовий метод не враховує т. зв. фіктивні операції, відображення неповного продажу товарів за обсягами, ціною, якісними характеристиками.

Відомо, що найбільшу загрозу безпеці національної економіки становить кримінологічний сегмент тіньового сектору ринку. Він представлений діяльністю з виготовлення та продажу наркотичних, психотропних, токсичних засобів, зброї, заборонених товарів та послуг, що чинять негативний вплив на здоров'я споживача, екологію, суспільство. Для облікування його обсягів та визначення рівня застосовується кримінологічний (юридичний) підхід. Але, на думку автора, його самостійне (без поєднання з іншими методами) використання також недостатньо обґрунтоване, оскільки з його допомогою стає можливим врахування лише окремого, часто незначного (за ефективної діяльності державних силових і контролюючих структур), сегменту тіньового сектору.

Відтак, обліково-статистичний, формально-правовий та кримінологічний методи характеризуються як підходи до прямого оцінювання (ідентифікації шляхом виявлення злочинів, порушень чи приховувань) масштабів та рівня тінізації, що, по-перше, потребує високої ефективності діяльності контролюючих структур та, по-друге, дискусійно в плані динаміки і спадковості обсягів тіньової діяльності (тобто виявлена та розкрита тіньова оборотка буде припиненою, а отже виведеною таким чином з тіні).

Додамо, що прямий підхід до оцінювання рівня тінізації економіки в економічній теорії ще отримав назву мікрометоду (через застосування спеціальних обстежень, опитувань, перевірок та їх аналізу для виявлення розходжень між доходами і витратами окремих груп платників податку, а також для характеристики окремих аспектів тіньової діяльності чи для її оцінювання за певною групою економічних показників) або методу відкритої перевірки спеціально створеними

контролюючими органами (валютного, митного, банківського, податкового, антимонопольного, торговельного, пожежного, санітарного та ін. контролю).

Для оцінювання рівня тінізації, поряд із прямими, використовуються й непрямі методи, засновані переважно на інформації систем зведених макроекономічних показників офіційної статистики, даних фінансових і податкових органів. Непрямі методи широко застосовуються при неможливості безпосередньої прямої фіксації досліджуваних параметрів.

Застосування методів непрямого оцінювання дає змогу опосередковано підійти до визначення обсягів та рівня тіньової діяльності. Тут при формуванні інформаційно-аналітичного забезпечення вже не використовуються результати оперативно-розшукових чи контролюючих заходів, прямих опитувань, а використовується порівняння та динаміка показників, гіпотетично пов'язаних між собою.

Відомо, що до основних різновидів непрямого оцінювання тінізації економіки відносяться методи документального, бухгалтерського та економічного аналізу.

Метод документального аналізу є ретроспективним дослідженням у сфері зовнішнього оформлення чи у змісті облікових документів [165, с.167]. Його застосування дозволяє виявити деструктивні фактори господарської діяльності, які проявляються у формі специфічних документальних невідповідностей, а саме протиріч у змісті окремих документів, облікових документів, що відображають ту саму або взаємозалежні операції та облікових документів, що відображають однорідні операції.

При цьому використовуються такі прийоми вивчення документів, як формальна перевірка (зовнішній огляд, що включає аналіз дотримання встановленої форми документа і детальне вивчення його реквізитів), нормативна перевірка (вивчення змісту операції з огляду її відповідності діючим нормам, правилам та інструкціям), арифметична перевірка (контроль правильності різних розрахунків, здійснених при складанні конкретного бухгалтерського документу), зустрічна перевірка документів, пов'язаних між собою (наприклад одна і та ж операція у різних контрагентів), взаємний контроль (зіставлення декількох документів, що прямо чи опосередковано відображають господарську операцію, яка перевіряється).

Метод бухгалтерського аналізу є системним дослідженням контрольних функцій елементів бухгалтерського обліку (балансу,

рахунків і подвійного запису, оцінки та калькуляції, інвентаризації і документування) для виявлення облікових невідповідностей і відхилень у нормальному перебігу економічної діяльності [94, с.235]. Такі облікові невідповідності проявляються у порушеннях взаємозв'язків між елементами методу бухгалтерського обліку (баланс і рахунки, калькуляція і рахунки), відхиленнях від звичайного порядку відображення економічної діяльності в одному з елементів методу бухгалтерського обліку (наприклад, між аналітичним і синтетичним обліком, між первинними і зведеними документами), порушеннях технологічного процесу облікової роботи (виправлення облікових записів, порушення правил обліку, проведення інвентаризацій тощо).

Водночас, попри віднесення цього методу до групи опосередкованих, на думку автора, його застосування на макрорівні доволі умовне. Це пов'язане з високою трудомісткістю складання галузевих чи секторальних балансів, а надалі з доведенням, що суми відхилень власне і вказують на обсяги тіньового сектору, оскільки, по-перше, первинні фінансово-статистичні дані, які подають суб'єкти господарювання, можуть бути не вірними чи неадекватними реальному стану справ. По-друге, економічний комплекс не є замкненою системою, а, відтак, на його балансів співвідношення впливають зовнішні чинники, як от – зовнішньоекономічна діяльність (у т. ч. тіньова). По-третє, за умов недосконалого державного контролю існує багато джерел введення та виведення тіньових капіталів, які можуть взаємокомпенсуватися або бути неспіврозмірними, що позначатиметься на офіційних балансів характеристиках, але не в загальних масштабах, а лише в обсягах їх різниці.

Продовженням балансів методу можна вважати структурний підхід, який базується на балансів ув'язці обсягів тіньового сектору у базових видах економічної діяльності:

$$O_{заг.} = O_m + O_{пв} + O_x + O_{сг} + O_о + O_n \quad (2.7)$$

де $O_{заг.}$ – сукупний обсяг тіньового сектору, грн; O_m – обсяг тіньового сектору у металургійній галузі, грн; $O_{пв}$ – у паливно-енергетичній галузі, грн; O_x – у хімічній галузі, грн; $O_{сг}$ – у сільському господарстві, грн; $O_о$ – у деревообробній галузі, грн; O_n – в інших видах економічної діяльності, грн.

Метод економічного аналізу заснований на врахуванні взаємозв'язків і взаємозумовленостей різних економічних показників, що в умовах нормальної економічної діяльності перебувають у сполученому стані. Економічний аналіз дозволяє розкрити причини –

відхилень від нормальної економічної діяльності. Тут використовуються наступні підходи:

1) метод сполучених зіставлень, який передбачає внутрішній порівняльний аналіз діяльності галузі чи сукупності підприємств, коли зіставляються показники за певні періоди часу, перевіряються обсяги товарообороту на підставі розрахункових документів платників податків [94, с.235];

2) метод спеціальних розрахункових показників (здебільшого це вартісні характеристики обсягів виробництва і збуту продукції, продажу товарів, наданих послуг, балансового і чистого прибутку), наприклад, зовнішній порівняльний аналіз діяльності однотипних підприємств (із аналогічними середньогалузевими даними), підприємств, аналогічних за величиною і обсягами діяльності;

3) метод стереотипів, в основі якого закладено декілька напрямів роботи. По-перше, порівняння фактичних сум основного капіталу із задекларованими (підприємствам, його засновниками і власниками, спорідненими особами); по-друге, порівняння фактичних витрат підприємств (підхід застосовується здебільшого у секторі малого і середнього підприємництва) із обсягами обліковуваних грошових засобів у касі та на розрахунковому рахунку; по-третє, порівняння грошового обігу – загального, що розповсюджується на юридичних і фізичних осіб, і грошового обігу, при якому враховуються окремо грошові доходи юридичних і фізичних осіб. Так, рівень тінізації доходів фізичних та юридичних осіб (R) прийнято визначати за співвідношенням:

$$R = \frac{\sum_{i=1}^n E_i}{\sum_{i=1}^n D_i} \times 100, \quad (2.8)$$

де D_i – обсяги задекларованих доходів суб'єктів господарювання, грн; E_i – обсяги витрати суб'єктів господарювання, грн; $i=1, \dots, n$ – кількість обстежуваних суб'єктів. Поширення результатів на генеральну сукупність дозволяє визначити загальний рівень "тінізації" доходів.

В свою чергою, рівень тінізації обсягу виробництва та реалізації продукції визначають:

$$\bar{P} = \frac{\sum_{i=1}^n (100 - ((P_{oi} \times 100) / P_{pi}))}{n}, \quad (2.9)$$

де \bar{P} - середній рівень тінізації обсягу випуску (реалізації)

продукції, %; P_{oi} – задекларований обсяг випуску (реалізації) продукції i -го виду економічної діяльності; P_{pi} – обсяг випуску (реалізації) згідно експертних оцінок; $i=1, n$ – кількість аналізованих видів економічної діяльності;

4) метод коригувальних показників, що передбачає зіставлення економічних показників з факторами зовнішнього середовища, у якому функціонують суб'єкти господарювання (наприклад, зіставлення динаміки обсягів продажу товарів і зміною кон'юнктури ринку). З аналогічною метою може застосовуватися метод розходжень, який базується на припущенні про те, що витрати, пов'язані з неформальною діяльністю, відображені у статистичній звітності:

$$Q_{заг} = Q + Q_{прих} = (Z + \Pi) + \Pi_{прих}, \quad (2.10)$$

де Q та Π – обсяг легального виробництва та прибутку, грн; Z – загальна сума витрат на виробництво і реалізацію продукції, грн; $Q_{прих}$ – обсяг прихованого виробництва, грн; $Q_{заг}$ – загальний обсяг випуску, грн; $\Pi_{прих}$ – обсяг прихованого прибутку, грн.

$$\Pi_{заг} = \Pi + \Pi_{прих}, \quad (2.11)$$

$$Q_{прих} = \Pi_{прих} = Q_{заг} - Q, \quad (2.12)$$

Обсяг продукції за звітний період з урахуванням тінізації розраховується за формулою:

$$Q_{заг(звтний_період)} = Q_0 \times I_q \times I_p, \quad (2.13)$$

де Q_0 – обсяг продукції за базисний період, грн; I_q – індекс фізичного обсягу продукції; I_p – індекс цін на продукцію підприємства.

В такому випадку величина Q_0 повинна відображати реальний обсяг продукції за базисний період. Якщо ж уся вихідна інформація містить спотворені дані, то замість величини Q_0 у попередній формулі використовується скореговане значення обсягу продукції за базисний період $Q_{заг0}$. Розрахувати індекс фізичного обсягу можна лише базуючись на даних офіційної статистичної звітності, тобто без врахування статистичних спотворень:

$$I_q = I_Q / I_p, \quad (2.14)$$

де I_q – індекс вартості виготовленої продукції, розрахованої за офіційними статистичними даними.

Додамо, що при застосуванні методу економічного аналізу можуть використовуватися такі характеристики-індикатори, як:

наявність значних фінансових вкладень у кризові галузі економіки; невідповідність величини оборотних коштів швидкому зростанню обсягу виробництва (реалізації) товарів, робіт, послуг або значного зниження фінансового результату від звичайної діяльності до оподаткування; наявність факту залежності економічних агентів у певний період від невеликої кількості замовників чи постачальників; зміни у практиці договірних відносин чи в обліковій політиці, що призводять до значної зміни величини фінансового результату від звичайної діяльності до оподаткування; нетипові угоди економічних суб'єктів особливо у період закінчення року, що істотно впливають на величину фінансових показників; наявність платежів за послуги, які не відповідають реальній (ринковій) вартості послуг; наявність явних недоліків організаційно-управлінської структури; наявність відхилень від встановлених правил у веденні бухгалтерського обліку та звітності; наявність значного сальдо платіжного балансу, зокрема статті "помилки та пропущення" (при значному позитивному сальдо (більше 10 %) відбувається відтік товарно-грошових цінностей з країни "тіньовим" шляхом, при негативному - навпаки приплив).

Доволі влучним прикладом непрямого способу оцінювання розміру тіньової економіки є підхід, що стосується аналізу попиту на гроші, охарактеризований у дослідженні "Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації" [157, с.86-87]. Причому його застосування здійснюють у двох варіантах (формули 2.15 та 2.16):

$$M = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3 + a_4 x_4 + a_5 x_5 + a_6 x_6 + a_7 x_7 + a_8 x_8 \dots a_n x_n, \quad (2.15)$$

де M – частка готівки у сукупній грошовій масі, %; x_1 – сума сплачених податків у розрахунку на одну особу, грн; x_2 – грошові доходи на одну особу, грн; x_3 – процентні ставки за валютними кредитами, %; x_4 – процентні ставки за валютними депозитами, %; x_5 – процентні ставки за усіма видами кредитів, %; x_6 – процентні ставки за усіма видами депозитів, %; x_7 – процентні ставки за гривневими кредитами, %; x_8 – процентні ставки гривневими депозитами, %; x_n – інші фактори.

Прихована економічна діяльність розглядається як сукупність неврахованих факторів. Її частку в зміні частки готівкових коштів можна визначити за співвідношенням: $1-R^2$, де R^2 – скоригований коефіцієнт детермінації. Окремі дослідники вважають подібний підхід дещо спірним, оскільки використовувані незалежні змінні залежать від багатьох інших процесів (наприклад, хоча б інфляції). Надійнішим вважається зіставлення темпів зростання грошової маси та обсягу векселів на пред'явника з ВВП:

$$\ln(C/M2)_t = a_0 + a_1 \ln(1+TW)t + a_2 \ln(WS/Y)t + a_3 \ln R_t + a_4 \ln(Y/N) + \mu t, \quad (2.16)$$

де C/M_2 – співвідношення готівкових коштів в обігу, у тому числі валютних, до обсягу грошового агрегату M_2 ; TW – середньозважена ставка оподаткування, коефіцієнт; $W/S/Y$ – частка заробітної плати за основним місцем роботи та за сумісництвом у національному доході, коефіцієнт; R_t – процентна ставка за депозитами, коефіцієнт; Y/N – ВВП на одну особу, грн;

μt – фіктивна змінна.

За умови наявності тіньової економіки передбачуваний знак при коефіцієнтах незалежних змінних a_1, a_2, a_4 – "плюс", a_3 – "мінус". Для визначення обсягу тіньового сектору здійснюють оцінювання залежної змінної "обсяг готівкових коштів в обігу" з урахуванням відповідних змінних та повторюють аналогічну процедуру визначення цього показника за умови нульової ставки податків. Різниця дорівнюватиме обсягу тінізації, а різниця, помножена на швидкість обігу грошей, вказуватиме на обсяги номінального агрегованого показника тіньового сектору [8, с. 12]. В подальшому дослідження тіньової економіки через зміну обсягу готівкових ресурсів в обігу, зокрема банкнот високого номіналу, досліджували Б. Фрей та В. Поммерс, а через динаміку швидкості грошового обігу – Е. Фейг [179, с. 234].

Втім, часто визначити масштаби тіньової економічної діяльності, особливо в окремих видах економічної діяльності або секторах національного господарства, прямо чи опосередковано обґрунтовано складно, а інколи – неможливо. Тоді виправданим є застосування експертних підходів, які були започатковані Г. Вік-Ганеманом та В. Фреєм [193]. Така практика була особливо популярна всередині та наприкінці ХХ ст., зокрема у США під час проведення анкетних опитувань щодо тіньових доходів (1972-1977 рр.), ухилення від сплати податків (1976 р. та 1981 р.), тінізації ринку праці та оплати праці в Норвегії (1980 р.), тінізації податкових платежів в Угорщині, тіньової економіки та зайнятості у Швеції. Якщо безпосередньою перевагою застосування експертних опитувань є збір та опрацювання даних, що не можуть бути отриманими з інших джерел, то очевидними недоліками – необґрунтованість висновків та оцінок експертів, зміна експертної думки, суб'єктивність рішень та їх можлива фіктивність.

До окремої групи методів віднесемо т. зв. фрагментарні дослідження. Їх започаткував Х. Сколком з метою диференційованого підходу до оцінювання обсягів тіньової економічної діяльності в окремих секторах національного господарства. Науковець запропонував розробляти "карти" тіньової економіки за видами економічної діяльності, а загальний її рівень встановлювати за допомогою т. зв. "акселератора" доходу від окремих секторів.

На думку автора, такий підхід особливо актуальний для посттрансформаційних економік, де спостерігаються істотні територіальні та структурні деформації, а це робить неадекватним застосування єдиних підходів та принципів до оцінювання; значним є соціальний чинник тінізації, а, відтак, – неоднозначні висновки про рівень і негативний вплив тінювих процесів; високий податковий тиск, а, отже й висновки відносно регулювання тінювого сегменту.

У посткризових чи післятрансформаційних економіках здебільшого різною є галузево-секторальна роль в економіці. Все це надає більших переваг методичній послідовності, яка передбачає проведення спочатку фрагментарних досліджень, а вже потім – формування узагальнюючих висновків. Адже, скажімо, як подолати владі рівень тінізації економіки у 35 %, коли за висновками експертів критичне значення цього показника для безпеки національної економіки має становити не більше 30 %, оскільки при його перевищенні важелі грошово-кредитної, фінансової та соціальної політики втрачають дієвість?! Очевидно, що якісні висновки для дій влади можна отримати, маючи інформацію про рівень тінізації за регіонами, територіями, районами, за секторами економіки, за сегментами реального сектору, за видами економічної діяльності, за професіями, за прошарками населення тощо.

Отже, узагальнимо особливості, переваги та недоліки найбільш використовуваних підходів до оцінювання тінізації економіки у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Особливості застосування методів дослідження тінювої економіки на різних рівнях управління (авторська розробка)

Методи дослідження	Особливості застосування		
	Сутність	Переваги	Недоліки
1	2	3	4
Аналіз загальних макроекономічних характеристик та специфічних індикаторів	Оцінювання обсягів перевищення витрат населення над роздрібним товарооборотом, суми готівки поза банками та депозитами, фактичних витрат підприємств над ринковими цінами	Дозволяє сформулювати висновки відносно обсягу та рівня необлікуваної готівки, особливостей деформації ринкового та конкурентного середовищ, слабких місць легальних суб'єктів господарювання	Підхід не враховує тінювого обороту, що виникає у відносинах між юридичними особами, резидентами та нерезидентами, не облікується тінювий оборот у сфері адміністративних та окремих споживчих послуг, корупційна рента
Обліково-статистичний	Тінювий сектор визначається як результати діяльності, що не відображені офіційною статистикою	Найбільша відповідність ідентифікованих проявів тінювому характеру діяльності	Складність моніторингу та обчислення, необхідність застосування для цього контролюючих структур і результатів перевірок, неврахування невиявлених злочинів, а, відтак, – заниження її рівня

Продовження таблиці 2.1

1	2	3	4
Формально-правовий	Тіньовий сектор визначається обсягами діяльності, що ведеться з порушенням законодавства, без державної реєстрації чи оформлення	Доповнює обліково-статистичний підхід та мінімізує його недоліки	Не враховує маніпуляції з обсягами продажу, якісними і ціновими характеристиками товарів, фіктивні операції, законну, але необліковувану діяльність
Кримінологічний	Враховує обсяги шкідливої для громадян, суспільства і держави протиправної діяльності	Доповнює методи прямого підходу до підрахунку обсягів та рівня тіньової економічної діяльності	Не враховує легальну та напівлегальну тіньову економічну діяльність, потребує оперативнорозшукових заходів
Документального аналізу	Передбачає виявлення документальних невідповідностей у взаємозалежних операціях контрагентів	Попри виявлення обсягів тіньових операцій дозволяє встановити та усунути негативний вплив тіньового сектору через порушення законодавства, пов'язані з трансферентним ціноутворенням, ухиленням від сплати податків, ін.	Не враховує необліковуваних в офіційних документах тіньових операцій, а також дій кримінального характеру
Балансовий	Стосується виявлення облікових невідповідностей і відхилень у балансових співвідношеннях в процесі перебігу економічної діяльності	Комплексний і системний підхід до встановлення загальних обсягів тінізації економіки	Складність застосування і труднощі достовірності отриманих даних через залежність макроекономічних балансів від достовірності первинних фінансово-статистичних даних суб'єктів господарювання, вплив на балансові співвідношення чисельних зовнішніх чинників
Економічного аналізу	Порівняння взаємозв'язків і взаємозумовленостей різних економічних характеристик, які за нормального економічного стану рівноважні	Дозволяє в непрямий спосіб встановити обсяги, напрями та причини тінізації економічних відносин	Не враховує тінізації економічних відносин між роботодавцями та найманими працівниками, представниками влади і підприємництва
Експертний	Інформація щодо обсягів тінізації секторів економіки одержується за результатами експертних опитувань	Дозволяють оцінити обсяги та рівень тінізації в умовах обмеженості чи відсутності інформаційно-аналітичного забезпечення	Необґрунтованість висновків та оцінок експертів, зміна експертної думки, суб'єктивність рішень, їх можлива фіктивність
Фрагментарний та структурний	Оцінювання рівня тінізації диференційовано за секторами економіки та видами економічної діяльності	Більш детальний аналіз та диференційовані висновки для обґрунтування і реалізації державної політики	Отримання широкого масиву інформації

Отже, доцільно зробити висновок про напрацювання в процесі еволюції наукових поглядів зарубіжних та вітчизняних дослідників на сутність, джерела формування і проблеми тінізації економіки доволі великої кількості дієвих методичних підходів і методів оцінювання її рівня та обсягів. Втім кожен з них характеризується власними особливостями відносно застосування, інформаційно-аналітичного забезпечення, організації дослідження і т. д., перевагами і недоліками.

Саме тому задля забезпечення системності і комплексності, кількісного та якісного аналізу тінізації економічних відносин в залежності від поставлених перед дослідником цілей і завдань, а також поточної ринкової ситуації та можливостей доступу до інформації доцільно підбирати сукупність доступних і дієвих методів та формувати послідовність їх застосування. При цьому важливо не лише визначити числове значення рівня тінізації, але й встановити напрями та міру впливу (негативного і позитивного) цього явища на розвиток національного господарства, формування системи економічної безпеки держави і раціональних структурних співвідношень її соціально-економічного розвитку, що своєю чергою потребує більш глибокої типологізацію тіньових дій та є предметом наступного підрозділу дослідження.

2.2. Тінізація економіки як детермінанта загроз безпеці національної економіки на посткризовому етапі її розвитку

Обсяги тінізації економіки та економічних відносин, що перевищують т. зв. "природний" рівень, негативно позначаються на функціонуванні і розвитку держави як соціально-економічної системи. Більше того, в ситуації, коли масштаби тіньових операцій значні, їх вплив та наслідки в соціально-економічному та суспільному житті вагомі, спостерігається глибока вертикальна і горизонтальна проникність, а компенсаторні і регулюючі механізми ще не дієві та неповністю сформовані, тіньова економіка чинить особливо негативний вплив та є реальною загрозою безпеці держави.

Такий висновок підтверджують вітчизняні та зарубіжні дослідники у численних публікаціях з проблем економічної безпеки і тінізації економіки. Але рамки актуальності та гостроти проблеми тінізації на сьогодні об'єктивно виходять за межі транзитивних і менш економічно розвинених економік, де її рівень вищий за гранично допустимий. Вона поширюється й у глобальних масштабах.

Так, у Звіті всесвітнього економічного форуму зазначається, що поширення тіньової економіки разом із макроекономічною розбалансованістю та недостатньою фінансово-економічною стійкістю світової економічної системи є головними глобальними ризиками, які очікуються на перспективу 2010-2020 років [183]. Визнаючи правомірність цих припущень, потрібно наголосити на тому, що важливо вже сьогодні сформувати ефективні механізми та засоби детінізації економіки, допоки внутрішні проблеми не підсилилися зовнішніми ризиками нестабільності.

Наявність проблеми тінізації для всіх країн світу визнає А. Качинський, зазначаючи, що "... відмінності полягають не стільки в наявності, як в обсягах, чинниках, стані соціально-правового контролю, регуляторної діяльності держави, реалізації державних стратегій, програм боротьби з тіньовою економічною діяльністю, рівні життя населення" [57, с. 59]. При цьому, на думку науковця, головними загрозами, які виникають унаслідок недостатньої урегульованості проблеми тіні, є посилення політичної, а через неї й фінансово-економічної нестабільності, пригнічення активності розвитку видів економічної діяльності та секторів промисловості з великою доданою вартістю, нецільове використання обмежених бюджетних коштів і ресурсів, які могли б спрямуватися на ефективну фінансово-кредитну підтримку реального сектору [54, с. 8], формування вже не оппортуністичної, а відтворювальної системи тіньових економічних відносин.

Дійсно, формування т. зв. "критичної маси" тінізації економічних відносин деформує не лише економічні інтереси суб'єктів економіки, а спотворює навіть принципи і базові засади, на яких функціонують і взаємодіють суб'єкти господарювання. Багато уваги цим проблемам присвячено у дослідженнях в рамках інституціональної та неоінституціональної теорій.

Тому у працях О. Шарікової справедливо визначаються та описуються ризики, які доповнюють загрози, визначені А. Качинським. Це розширення тіньової економіки до надмірних обсягів, що призводить до розбалансованості окремих сфер економіки, поглиблення некерованості та навіть криміналізації суспільства [171, с. 4]. О. Засянська розширює перелік загроз до спотворення офіційних даних про стан економіки, гальмування соціально-економічних реформ і перешкоджання накопиченню передумов, сприятливих для виведення національного господарства з тіні [53, с. 77-78].

Є всі підстави погодитися із висновком, що надмірна тінізація руйнує ринкові стимули і мотиви економічних агентів до техніко-технологічної модернізації, здійснення інвестицій та впровадження інновацій, підвищення продуктивності праці і запровадження механізмів ресурсо- та енергозбереження тощо [12, с.77-78].

Відтак, негативними наслідками розвитку процесів тінізації до обсягів, які перевищують її пороговий рівень, є зростання загроз макроекономічній (оскільки тінізація вже не лише обмежує доходи бюджету чи фінансово-економічну ефективність суб'єктів господарювання, призводить до незворотних процесів погіршення структури економіки та її відтворювальних можливостей), фінансовій (через послаблення бюджетної та боргової безпеки), інвестиційній (унаслідок погіршення інвестиційного середовища), виробничій (шляхом погіршення конкурентних позицій легально діючих суб'єктів реального сектору) та соціальній (через погіршення якості життя населення) безпеці держави.

Багато уваги проблемам взаємовпливу і взаємозв'язків тінізації економіки та економічної безпеки держави приділено в дослідженнях науковців, які займалися вивченням передумов та основ стійкості і життєздатності соціально-економічних систем на етапі системного реформування національного господарства при переході від командно-адміністративного до ринкового типу господарювання.

Результатом цих пошуків стало визначення загроз безпеці держави унаслідок тіньових дій, які були успадковані ще з попередньої системи та нових, набутих вже в умовах "слабкого" ринкового господарювання. На думку В. Сенчагова та ін., це різке зниження спроможності держави (як інституту) охороняти права приватної власності (оскільки через корупційні та тіньові відносини не працює належним чином державна та судова система вирішення конфліктів), реалізувати власні інтереси та ефективно використовувати бюджетні ресурси (через непрозорість і тінізацію системи державних замовлень, фінансування внутрідержавних витрат, наявність співробітництва державних і приватних структур), збереження високого рівня ухилення від сплати податків (унаслідок надмірної фіскальності оподаткування), погіршення соціального захисту населення (через неспроможність держави гарантувати робочі місця і зайнятість) [50, с.753-756].

Розвиваючи тезу про т. зв. "втрачений момент" щодо формування ефективної системи протидії розвитку процесів тінізації національного господарства і її проникнення в усі без виключення сфери суспільного життя в період переходу до ринкової системи

господарювання (адже за планової економіки були розвиненими здебільшого більш примітивні форми тіньових відносин, як от – виробництво та продаж продукції, що не враховується плановими завданнями або матеріальних ресурсів, зекономлених понад офіційні норми використання сировини і матеріалів, надання за неофіційну плату послуг, пов'язаних зі сприянням у вирішенні певних питань чи з валютними операціями), потрібно наголосити, що вона концептуально призводить до різкого загострення проблем у таких сферах, як податкова та бюджетна, макроекономічна, грошово-кредитна, інституціонально-структурна, інвестиційна, а також щодо забезпечення конкуренції та ефективного функціонування ринкових механізмів, зайнятості, відтворення робочої сили та продуктивності праці у базових видах економічної діяльності.

Так, щодо податкової та бюджетної сфер, то зменшення податкової бази та уникнення таким чином сплати частини податків або ухилення від оподаткування мають негативним наслідком, поперше, недоотримання державним і місцевими бюджетами коштів, що могли б скеровуватися на фінансування соціальних програм, а також проектів організаційно-економічного та фінансово-інвестиційного стимулювання розвитку економічної, соціальної та суспільної сфер; по-друге, що більш загрозливо, – викривлення конкурентного середовища, адже суб'єкти господарювання, яким вдається "оптимізувати" податки одержують значимі фінансово-економічні та матеріальні переваги. Відтак, тінізація у податковій і бюджетній сферах негативно позначається передусім на соціальній, макроекономічній, фінансовій та техніко-технологічній складових безпеки національної економіки.

Іншою доволі суттєвою та реальною загрозою макроекономічної складової безпеки, обумовленої масштабною тінізацією національного господарства на посттрансформаційному етапі його розвитку, на думку автора, є спотворення реального стану макроекономічної ситуації в державі та, що ще гірше, – у просторово-структурному аспекті. До прикладу, бюджетна фінансово-інвестиційна підтримка може скеровуватися у види економічної діяльності, галузі чи сектори, які за офіційними даними відстають в економічному розвитку або найгірше забезпечені матеріально-технічними чи інвестиційними ресурсами, хоча із урахуванням тінізації ситуація може бути абсолютно протилежною. Інший варіант: надаючи податкові та інші преференції чи стимулюючи попит на продукцію галузей, де спостерігається спад офіційного виробництва, держава таким чином

може обумовити "перегрів" економіки, який у подальшому буде супроводжуватися зростанням темпів інфляції та може дестабілізувати ситуацію у більш збалансованих за попитом і пропозицією секторах національного господарства.

Необліковувана діяльність призводить і до негативних інституціонально-структурних зрушень, причому як ідентифікованих, так і ні. До таких, що підлягають обліку, але чинять негативний вплив на структуру національного господарства, віднесемо погіршення інвестиційного середовища та перетікання капіталу у не інвестиційно-інноваційний сектор (адже через наявність тіньових схем, які дозволяють отримати конкурентні переваги або вищу ефективність інвестиційних внесків недобросовісних суб'єктів, зростають інвестиційні ризики); більша активність щодо розвитку торгово-посередницького та фінансового сектору (через вищу ділову активність і прибутковість) на противагу розвитку реального сектору економіки; погіршення співвідношення між легальним і кримінальним секторами, а також зростання обсягів виробництва і збуту незаконних товарів; обмежену роль сектору малого підприємництва в економіці (через вищу прозорість функціонування та нижчу схильність до масштабної тінізації, особливо застосування офшорних схем мінімізації податкових платежів).

Останнє добре простежується на прикладі посттрансформаційного етапу розвитку економіки України (рис. 2.1), для якого характерна ситуація щодо зменшення, починаючи з 2008 р., кількості малих підприємств – юридичних осіб і зменшення ролі цього сектору в економіці. Реальний спад є ще більшим, оскільки частка діючих підприємств не перевищує 60-70 %.

Ще гіршою є ситуація з фізичними особами – підприємцями: якщо до 2009 р. їх чисельність зростала, сягнувши у 2009 р. 2,7 млн. од. або понад 5 % наявного населення, то у 2012 р. кількість фізичних осіб – підприємців зменшилася до 1,3 млн. од., а у 2015 р. становила 1,6 млн. осіб. Значна частина підприємців лише числиться, не здійснюючи фінансово-господарської діяльності, спотворюючи таким чином офіційні статистичні дані.

Потрібно звернути увагу й на те, що тінізація економічних відносин призводить до негативного впливу на функціонування ефективних підприємств легального сектору, зокрема через зниження ефективності, зменшення загальних обсягів виробництва і споживання в державі. Внаслідок порушення правил конкуренції окремі легальні суб'єкти господарювання можуть втрачати ринки збуту. Це змушує

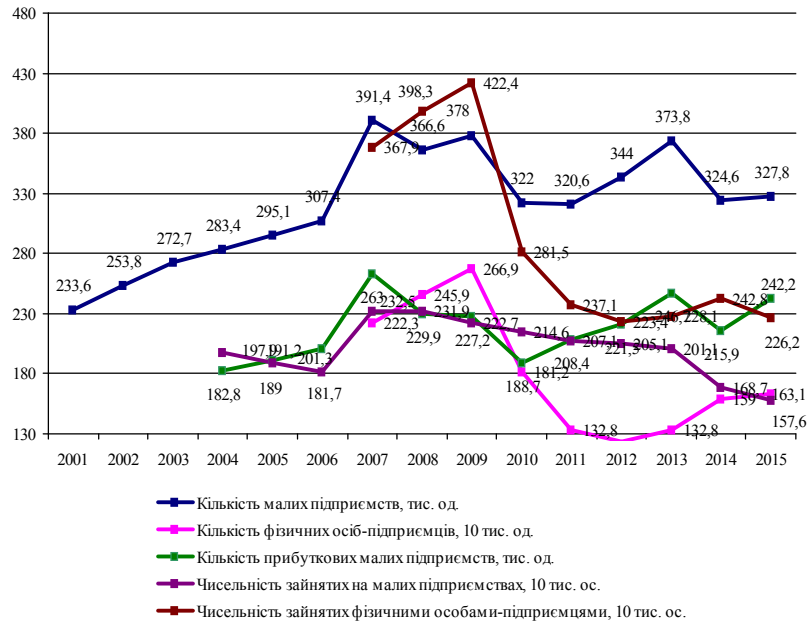

Рис. 2.1. Кількість суб'єктів та зайнятих у секторі малого підприємництва в Україні у 2001-2015 рр. (складено за [145,с.31-32,47-50;142,с.19,25,53,83,191])

їх занижувати ціну, що вигідно для споживача, але не для сталого стабільного збалансованого і довгострокового зростання ринків, цільових ринкових сегментів, видів економічної діяльності та національного господарства загалом.

Ще більш негативний вплив чинить на конкуренцію та на легальний бізнес організована злочинність і кримінальна економічна діяльність. Дії таких суб'єктів спрямовані або на утискання суб'єктів господарювання з метою отримання частки в капіталі чи плати за т. зв. "кришування" (що збільшує витратомісткість легального господарювання, ускладнює організацію бізнес-процесів, демотивує до їх розширення), або на встановлення монопольного контролю над сферами бізнесу чи цільовими ринковими сегментами (що призводить до необгрунтованого завищення цін при невисокій якості товарів і послуг (це особливо характерно для сфери послуг країн з транзитивною економікою)), або на просування і збут заборонених товарів (робіт, послуг), які чинять здебільшого негативний вплив на

суспільний розвиток (зброя, наркотичні та психотропні речовини, аудіо та відеопродукція тощо). Негативний вплив чиниться й у разі порушення законодавства про інтелектуальну власність. Відповідно, ці загрози знижують рівень інтелектуальної, трудоворесурсної, соціальної, демографічної та інших складових економічної безпеки держави.

Як видно з даних, поданих у табл. 2.2, низькою залишається діяльність суб'єктів підприємництва України щодо реалізації технологічних інновацій. У 2015 р. частка підприємств, що впроваджували інновації, становила лише 15,1 %. При цьому у попередньому – 2014 р. таких було лише 12,1 %. У 2015 р. було впроваджено лише 1,2 тис. нових технологічних процесів, 37,6 % з яких були спрямовані на пошук маловідходних та ресурсозберігальних процесів; освоєно виробництво 3,1 тис. од. нових найменувань продукції, а частка реалізованої інноваційної продукції становила лише 1,4 % та зменшилася в порівнянні з 2006 р. на 5,3 в. п. Одним з чинників такого стану справ є негативний вплив та негативні наслідки процесу тінізації на науково-технологічний складник економічної безпеки держави.

Таблиця 2.2

Показники впровадження технологічних інновацій на підприємствах України у 2006-2015 рр. (розраховано автором за [144,с.64-98;143,с.206,215,216,219,229])

Роки	Частка підприємств, що впроваджували інновації, %	Впроваджено нових технологічних процесів		Освоєно виробництво нових видів продукції, найменувань		Частка реалізованої інноваційної продукції, %
		всього	у т.ч. маловідходні, ресурсозберігаючі	всього	з них нові види техніки	
2006	10,0	1145	424	2408	786	6,7
2007	11,5	1419	634	2526	881	6,7
2008	10,8	1647	680	2446	758	5,9
2009	10,7	1893	753	2685	641	4,8
2010	11,5	2043	479	2408	663	3,8
2011	12,8	2510	517	3238	897	3,8
2012	13,6	2188	554	3403	942	3,3
2013	12,9	1879	514	3554	1127	2,9
2014	12,1	1743	447	3661	1314	2,5
2015	15,2	1217	458	3136	966	1,4

Дестабілізуючу дію на систему забезпечення соціальної безпеки та безпеки ринку праці має тіньова зайнятість. Попри її відому пози-

тивну роль щодо часткового компенсування проблем обмеженої трудонадлишкової кон'юнктури і високого оподаткування заробітної плати прихована зайнятість позбавляє працівників більшості гарантій і засобів соціального страхування, підтримки та допомоги, позбавляє можливостей правового вирішення питань виробничого травматизму, незадовільних умов праці, примусової зайнятості тощо.

Тінізація ринку праці призводить до деформації системи розподілу та організації праці, професійно-кваліфікаційної підготовки, формування, розвитку та ефективного використання трудового потенціалу, а це питання інтелектуально-кадрового забезпечення та продуктивності праці, отже – реальна загроза виробничій та макроекономічній безпеці держави.

На противагу гостро негативному сприйняттю тіньової економіки Г. Вечканов стверджує, що головне завдання тінізації не перешкоджати, а навпаки – сприяти офіційній економічній системі за ситуації, коли в ній відбуваються збої. Так, позитивними аспектами впливу тінізації на економічну безпеку держави є формування попиту в умовах економічного спаду та стримування інфляційних процесів під час дефіциту товарів, послуг [29, с.306-307].

З цим важко не погодитися, але по мірі зростання масштабів прихованої готівки та фінансових ресурсів органам державного управління (головному керуючому безпекою суб'єкту) стає все важче ефективно управляти економікою через неадекватність сприйняття реального стану справ і тенденцій, які відбуваються. Це, своєю чергою, чинник дестабілізації і послаблення системи економічної безпеки держави. "Тіньова економіка породжує тіньову політику, поширення корупції у галузевих міністерствах, на рівні керівників регіонів, у силових структурах, податкових службах, інших підрозділах місцевого держапарату; разом із підкоренням ЗМІ тінізація перетворює повсякденний устрій нації на світ брехні, лицемірства, корупції та насильства" [150, с.211]; "тінізація призводить до розквіту правового нігілізму, посилення процесів криміналізації економіки, заміщення прозорого державного контролю кримінальним або через напівлегальні афільовані структури, поширення корупції у владі та втрати довіри до держави, що призводить до розвитку більш складних форм тінізації" [24, с.183; 15, с.213], – зазначається у колективних дослідженнях вітчизняних науковців з проблем тінізації та безпеки.

В загальному Г. Вечканов ідентифікує стандартний перелік видів тіньової діяльності (бартер, незаконне сумісництво, непланове будівництво, виробництво та збут необлікованої продукції, отримання

хабарів тощо) та їх негативного впливу на економіку. Але на особливу увагу заслуговують висновки відносно тінізації в науково-дослідній сфері та науковому обслуговуванні. Як наслідок тут особливо гостро проявляються ризики низького попиту на результати досліджень та зниження трудової активності в інноваційній сфері, відтоку закордон наукових і кваліфікованих кадрів, нераціонального використання бюджетних та приватних фінансових ресурсів, які виділяються в цілях НДКР та комерціалізації їх результатів. Це призводить до послаблення інтелектуальної, ресурсної та науково-технологічної безпеки національної економіки.

Наголосимо, що проблема посилюється тим, що фінансові потоки в науковому та науково-дослідному секторі слабше піддаються нагляду, важче довести обґрунтованість суми компенсації за виконані роботи, одні й ті ж роботи можуть фінансуватися з різних джерел і т. ін. Можна додати, що ситуація майже аналогічна й для таких видів економічної діяльності, як інформація та телекомунікації, фінансова та страхова, професійна, наукова та технічна діяльність, діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, освіта, медицина, надання інших видів послуг.

Звідси випливає висновок про існування такого специфічного для посттрансформаційного етапу розвитку національного господарства чинника тінізації економічних відносин як недостатня увага та малі обсяги фінансування наукових і науково-дослідних робіт. Через це низьким залишається й рівень оплати праці, який спонукає фахівців займатися неформальною діяльністю, наслідком чого є значний необліковуваний сегмент діяльності (послуг), приховування від оподаткування значних сум доходу (виручки) та заробітної плати, зниження рівня якості наукових досліджень, що фінансуються за бюджетні кошти.

Так, наголосимо на тому, що попри збільшення обсягів фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні у 2000, 2010-2015 рр. (табл. 2.3), коли загальні обсяги фінансування у 2011 р. збільшилися до 2000 р. 6,1 рази, а на одного працівника – у 11,0 рази, частка обсягу фінансування до ВВП була малою (0,64 % у 2015 р.) та щороку зменшувалася. До 35-36 % коштів на наукові та науково-дослідні роботи виділяє держава, ресурси якої обмежені. Відтак, фінансування здійснюється у невеликих обсягах.

Потрібно зауважити, що розраховані за інформацією офіційної статистики дані, наведені у табл. 2.3, є певною мірою суперечливими та існують підстави стверджувати, що частково причиною цього може

слугувати чинник тінізації.

Таблиця 2.3

Показники фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні у 2000, 2005, 2010-2011, 2014-2015 рр. (розраховано автором за [144,с.64-98;143, с. 79, 80, 92-94])

Показники	Роки						Відхилення (% / в. п.) показника 2015 р. до 2014 р.	
	2000	2005	2010	2011	2014	2015	2000 р.	2014 р.
Загальні обсяги фінансування, млн грн	2046,3	5160,4	8995,9	9591,3	10320,3	12223,2	6,1 р.	118,4
Обсяги фінансування у розрахунку на одного працівника основної діяльності, тис. грн / ос.	10,9	30,2	63,8	71,2	94,2	120,3	11,0 р.	127,7
Частка обсягів фінансування у ВВП України, %	1,2	1,1	0,9	0,73	0,7	0,64	-0,56	-0,6
Частки в загальних обсягах фінансування:								
- держбюджету, %	30,0	33,2	41,2	40,2	39,6	35,1	+5,1	-4,5
- коштів місцевих бюджетів, %	-	0,5	0,3	0,3	0,1	-	-	-0,1
- коштів позабюджетних фондів, %	0,9	0,5	0,5	0,2	0,1	-	-0,9	-0,1
- власних коштів, %	3,0	6,6	9,7	8,8	18,7	24,6	+21,6	+5,9
- коштів замовників – підприємств і організацій України, %	38,4	32,6	21,8	23,8	20,9	20,4	-18,4	-0,5
- коштів замовників – суб'єктів з іноземних держав, %	4,4	24,4	25,7	25,8	19,8	18,2	+13,8	-0,4
Частки у фінансуванні за секторами діяльності:								
- державний сектор, %	36,1	30,2	36,3	37,9	37,8	32,7	-3,4	-5,1
- підприємницький сектор, %	58,8	65,1	57,3	55,7	56,4	61,9	+3,1	+5,5
- сектор вищої освіти, %	5,0	4,7	6,3	6,3	5,8	5,3	+0,3	-0,5
- приватний неприбутковий сектор, %	0,1	-	0,1	0,1	-	-	-0,1	-

Мова йде про переважання підприємницького сектору у фінансуванні наукових та науково-дослідних робіт за секторами діяльності. Тобто більша частина витрат фінансується державою (35,1 % у 2015 р.), а на фінансування робіт, які використовуються бізнес-сектором, скеровується менша частка коштів (20,4 % у 2015р.). Підтвердження наявності факту тінізації видів економічної діяльності, що не відносяться до сектору матеріального виробництва (на прикладі вітчизняної наукової та науково-дослідної сфери), є стабільне зростання обсягів фінансування робіт на фоні збереження

(або незначного приросту) кількості виконаних робіт та досліджень (рис. 2.2). На фоні зменшення кількості інноваційних промислових підприємств та зменшення частки реалізованої інноваційної продукції.

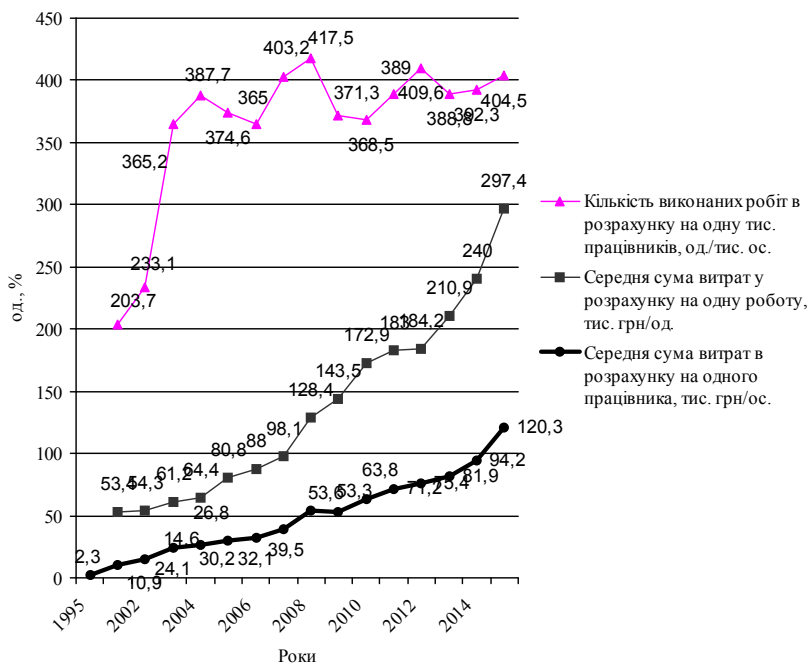

Рис. 2.2. Показники фінансової забезпеченості та результативності наукових і науково-технічних робіт в Україні у 1995, 2000, 2002-2015 рр. (розраховано за даними Державної служби статистики України)

Так, обсяги фінансування НДКР (як у розрахунку на одну роботу, так і в розрахунку на одного працівника) в Україні упродовж 1995-2015 рр. лише збільшувалися, тоді як кількість виконаних робіт у 2015 р. була приблизно співрозмірною з показником 2004 р., спостерігалися спади в кількості виконаних робіт у 2004-2006 рр., у 2008-2011 та у 2013-2015 рр.

Іншим, не менш важливим та прикладним аспектом з огляду на дослідження впливу процесу тінізації на економічну безпеку держави є його розвиток через вплив зовнішніх та внутрішніх факторів. Зовнішній – пов'язаний з тиском суб'єктів зовнішнього середовища,

ринкових інституцій та держави шляхом надмірного втручання в діяльність економічних агентів. Внутрішній – з девіантною економічною поведінкою суб'єктів господарювання, які в силу тих, чи інших обставин самостійно приймають рішення про приховування окремих операцій або обсягів діяльності.

Видається доцільним врахування цієї особливості при виробленні управлінських рішень щодо мінімізації негативного впливу загроз тінізації на безпеку економіки. Власне, за цими магістральними напрямками й доцільно ідентифікувати та в подальшому групувати загрози і формувати раціональні управлінські рішення з детінізації національного господарства задля безпечного розвитку економічних процесів. Саме в такому розумінні доцільно погодитися з В. Предборським, що таким чином стає можливим усунути головний негативний наслідок тінізації як "системної хвороби" економіки – дисфункцію основних регуляторних управлінських процесів, порушення їх механізмів та зв'язків, інформаційного забезпечення [115, с.47-48].

На ресурсному, фінансовому та технологічному знекровленні як основних негативних наслідках впливу розширення масштабів тіньової економіки на економічну безпеку держави наголошує колектив вітчизняних дослідників. Це настільки ускладнює ситуацію, що національне господарство може опинитися у стані надмірної залежності від інших країн унаслідок підживлення зростання загроз непродуктивного відпливу капіталу, незаконної приватизації державної та недержавної власності, нелегальних валютних операцій та контрабанди, недостатнього захисту економічних інтересів інвесторів і неефективної податкової політики, нестабільності підприємницького та інвестиційного клімату [150, с.212-215].

Це об'єктивно призводить до зниження рівня макроекономічної (через зниження валового нагромадження основного капіталу та матеріальних оборотних коштів, погіршення сальдо платіжного балансу, обмеження ресурсного потенціалу розвитку), зовнішньоекономічної (шляхом реалізації незаконних зовнішньоекономічних операцій, тіньової діяльності нерезидентів), фінансової (зокрема, валютної, боргової, фондової та банківської), виробничої (унаслідок старіння техніко-технологічної бази виробництва, надмірного зносу основних засобів та відсутності інвестиційних передумов відносно їх модернізації) та соціальної і демографічної (через відтік висококваліфікованих кадрів і зниження трудових ресурсного потенціалу) складових економічної безпеки держави.

Послаблення інвестиційних можливостей, у т. ч. через системну

тінізацію національного господарства простежується на прикладі даних щодо інвестиційної безпеки сектору малого підприємництва України (табл. 2.4). Так, окрім незначного (на 2,9 в. п.) зниження рівня зносу основних засобів, у період 2007-2015 рр. погіршилися усі з наведених у таблиці показників інвестиційної безпеки.

Таблиця 2.4

Показники інвестиційної безпеки малого підприємництва, їх коефіцієнти вагомості та фактичні значення в Україні у 2007-2015 рр. (розраховано за [146;142])

Показники	Роки									Абсолютні відхилення 2015 р. до 2007 р.
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
Рівень зносу основних засобів, %	33,5	31,8	34,7	35,1	32,0	31,4	31,2	30,8	30,6	-2,9
Частка інвестицій у вартості основних засобів, %	15,2	13,2	7,6	5,5	5,8	5,7	5,7	5,6	5,5	-9,8
Частка інвестицій у обсязі реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг), %	10,4	10,8	7,5	5,6	6,2	6,2	6,3	6,1	6,0	-4,4
Частка інвестицій у сумі активів, %	6,8	5,8	3,4	2,1	2,2	2,0	2,1	2,1	1,9	-4,9
Обсяг інвестицій в розрахунку на одного зайнятого, тис. грн./ос.	20,3	23,8	15,8	12,9	15,7	15,4	15,2	17,8	14,6	-5,7
Коефіцієнт ефективності інвестицій	0,29	-0,47	-0,32	0,37	0,2	0,2	0,2	0,2	0,19	-0,1
Індекс відношення темпів зростання інвестицій до темпів зростання обсягу реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг)	1,2	1,04	0,69	0,75	1,11	1,04	1,08	1,06	1,07	-0,13

Особливо відчутним було зменшення частки інвестицій у сумі активів підприємств, обсягу інвестицій у розрахунку на одного зайнятого, частки інвестицій в обсязі реалізованої продукції та частки інвестицій у вартості основних засобів.

Потрібно зазначити, що значний деструктивний вплив на макроекономічну безпеку держави справляють аспекти тінізації, які перешкоджають ефективному управлінню розвитком національного господарства. Йдеться передусім про спотворення інформації щодо реального стану справ розвитку національного господарства. Це призводить до унеможливлення макроекономічного аналізу, ускладнення прийняття обґрунтованих законодавчих рішень, зниження ефективності державної політики та послаблення ринкових методів регулювання економіки.

Масштабна тінізація ускладнює й процеси економічного відтворення, швидкого та ефективного проходження його фаз. Як наслідок ускладнюється організація виробничого процесу, приховується значна частина продажу товарів (надання послуг) у сфері товарного обігу, погіршується товарорух, структура процесів обміну продукту (результату праці) на грошові засоби, руйнуються важливі захисні механізми та інструменти споживчого сектору. Негативним наслідком зазначених процесів об'єктивно стає зниження рівня макроекономічної, боргової, банківської безпеки, безпеки грошового ринку та інфляційних процесів, виробничого, соціального та продовольчого компонент безпеки національної економіки.

Звернімо увагу на те, що, на переконання автора, найбільш важливими ознаками типологізації загроз безпеці держави унаслідок функціонування потужного тіньового сектору є суб'єкти тінізації та рівні відносин. Такий висновок робимо виходячи з того, що власне від активності суб'єктів, які здійснюють незаконну чи нелегальну діяльність, залежатимуть її обсяги та рівень. Відповідно цю класифікаційну ознаку можна застосовувати й при формуванні напрямів державної політики детінізації економічних відносин.

Очевидно, що за суб'єктами тінізації можна виокремити такі загрози безпеці держави як корупція влади та монополізація державного ресурсу і апарату, використання їх в цілях конкуренції, зростання вартості та погіршення якості отриманих населенням соціальних послуг, використання владного апарату та судової системи в цілях неправомірного захоплення бізнесу та майна, приховування від системи державного нагляду і контролю значної частини економічних відносин та бізнес-операцій економічних агентів, зниження прозорості та втрата дієвості організацій громадянського суспільства, зниження ефективності господарювання в малому бізнесі через збереження практики дрібнотоварного виробництва, закритості в межах підсобних домашніх господарств. Ці чинники дестабілюють передусім макроекономічну та бюджетну складові безпеки, адже призводять до нерационального використання бюджетних коштів та обмежених ресурсів розвитку національного господарства, а також формують передумови до погіршення характеристик розвитку грошового ринку, стимулювання інфляційних процесів, зниження рівня виробничої та соціальної складових економічної безпеки держави.

Як вже зазначалося, системна тінізація охоплює всі сфери суспільства та рівні відносин. Вона обумовлює зниження рівня захищеності та безпеки особи, погіршення життєздатності та еко-

номічної безпеки суб'єктів комерційної господарської діяльності, ринкової інфраструктури, загострення проблем безпеки у галузевосекторальному аспекті, руйнування системи економічної безпеки держави, порушення основ національної безпеки. Відтак, бурхливий розвиток і укорінення тіньових економічних відносин мають негативним наслідком погіршення макроекономічної, фінансової та зовнішньоекономічної складових економічної безпеки держави. Особливо негативними є наслідки у фінансовій сфері, коли кошти розподіляються не рівномірно, а надмірно акумулюються в обмеженій кількості найзаможніших громадян. При цьому держава втрачає контроль за понад три четвертих власного капіталу, який може або не використовуватися в народногосподарському обігу, або навіть виводитися за межі держави.

Узагальнимо результати надання концептуальної характеристики впливу процесу тінізації економічних відносин на параметри економічної безпеки держави (табл. 2.5). Головним висновком з поданої інформації є те, що на посттрансформаційному етапі розвитку національного господарства тінізація проникає у всі без виключення види економічної діяльності, сектори економіки, сфери суспільного життя та життєдіяльності суспільства, рівні управлінських та економічних відносин, компоненти внутрішньої структури безпеки держави, а, відтак, чинить суттєві загрози інтересам усіх суб'єктів відносин та безпеці національної економіки.

Таблиця 2.5

**Класифікація загроз економічній безпеці держави
унаслідок системної тінізації економічних відносин на
посттрансформаційному етапі розвитку національного
господарства (авторська розробка)**

Класифікаційні ознаки	Загрози економічній безпеці держави	Складові безпеки, за якими посилюються загрози
1	2	3
За негативними наслідками перевищення порогового рівня тінізації	<ul style="list-style-type: none"> ➢ Посилення фінансово-економічної нестабільності; ➢ спад виробництва у галузях та секторах з великою доданою вартістю; ➢ нерациональне використання фінансово-інвестиційних ресурсів реального сектору; ➢ формування відтворювальної системи тіньових відносин; ➢ поглиблення некерованості розвитку економіки; ➢ гальмування соціально-економічних реформ 	<ul style="list-style-type: none"> • Макроекономічна; • фінансова; • інвестиційна; • виробнича; • соціальна
За неконтрольованими масштабами розвитку тінізації у посттрансформаційний період	<ul style="list-style-type: none"> ➢ втрата контролю над захистом прав власності; ➢ тінізація і малоєфективне функціонування системи державних замовлень, фінансування державних витрат; ➢ високий рівень мотивації до ухилення від оподаткування; ➢ критичне зниження соціальної безпеки; ➢ формування системи тіньової економіки 	<ul style="list-style-type: none"> • Макроекономічна; • банківська; • інвестиційна; • виробнича

Продовження таблиці 2.5

1	2	3
За фазами економічного відтворення	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ускладнення організації виробничого процесу; ➤ тінізація сфери товарного обігу та зниження швидкості і ефективності товарообігу; ➤ погіршення структури процесів обміну; ➤ тінізація сегменту споживання 	<ul style="list-style-type: none"> • Макроекономічна; • боргова, банківська, грошового ринку та інфляційних процесів; • виробнича; • соціальна; • продовольча
За суб'єктами тінізації	<ul style="list-style-type: none"> ➤ корупція влади та монополізація державного ресурсу і апарату, використання їх в цілях конкуренції; ➤ зростання вартості та погіршення якості отриманих населенням соціальних послуг; ➤ використання владного апарату та судової системи в цілях неправомірного захоплення бізнесу та майна; ➤ приховування від системи державного нагляду і контролю значної частини економічних відносин та бізнес-операцій економічних агентів; ➤ зниження прозорості та втрата дієвості організацій громадянського суспільства; ➤ зниження ефективності господарювання в малому бізнесі через збереження практики дрібнотоварного виробництва, закритості в межах підсобних домашніх господарств 	<ul style="list-style-type: none"> • Макроекономічна; • бюджетна; • грошового ринку та інфляційних процесів; • виробнича; • соціальна
За рівнем відносин	<ul style="list-style-type: none"> ➤ зниження рівня захищеності та безпеки особи; ➤ погіршення життєздатності та економічної безпеки підприємництва; ➤ загострення проблем безпеки у галузевому секторальному аспекті; ➤ руйнування системи економічної безпеки держави; ➤ порушення основ національної безпеки 	<ul style="list-style-type: none"> • Макроекономічна; • фінансова; • зовнішньоекономічна
За сферами, де статистичний облік ускладнений	<ul style="list-style-type: none"> ➤ тінізація науки і науково-дослідної сфери; ➤ значне приховування діяльності у секторі інформаційно-консультаційних послуг; ➤ викривлення даних щодо ресурсо- та енергоефективності 	<ul style="list-style-type: none"> • Науково-технологічна; • соціальна; • енергетична

Саме тому, при реалізації державної політики системної детінізації національного господарства та при розробці стратегічних програмних документів у цій сфері, потрібно враховувати джерела виникнення і напрями впливу загроз від тінізації на параметри економічної безпеки держави як соціально-економічної системи. Мету та операційні цілі державної політики потрібно узгоджувати із пріоритетами і засобами забезпечення безпеки та соціально-економічного і суспільного розвитку, національної безпеки та сталого функціонування держави.

При цьому не менш важливо враховувати вже напрацьований міжнародний досвід управління політикою детінізації економіки з

використанням арсеналу інституційних, економічних та організаційних засобів, урахуванням існуючих негативних особливостей середовища, сприятливого для тінізаційних тенденцій, що утворилося в посткризовий та посттрансформаційний період розвитку національного господарства, що є предметом наступного підрозділу дослідження.

2.3. Світовий досвід формування ефективної системи детінізації національного господарства

Результати опрацювання та вивчення міжнародного досвіду регулювання тих, чи інших процесів і явищ завжди корисні та мають і теоретичне і прикладне значення. По-перше, вони дозволяють ідентифікувати сукупність суб'єктів та об'єктів управління. По-друге, усвідомити мету, головні цілі та якнайширший перелік застосовуваних методів, механізмів, інструментів та засобів. По-третє, побачити доцільність, особливості та результати політики. По-четверте, прогнозувати наслідки і перспективи регулювання вітчизняної економіки. По-п'яте, більш системно підійти до державного управління, тобто не лише реалізувати набір визначених дій, але й сформувати необхідне макро- та мікроекономічне середовище, інституціональне забезпечення, внутрішні та зовнішні взаємозв'язки, наперед вибудувати систему компенсаторних норм і механізмів.

Звичайно, що цей перелік можна було б продовжувати, що підтверджує актуальність та глибоку теоретико-методологічну сутність вивчення, а в подальшому, – імплементації світового досвіду у систему державної політики детінізації економіки.

Світовою практикою напрацьовано величезний та різносторонній досвід боротьби, протидії, стримування, а інколи й стимулювання тіньової діяльності. Але, на думку автора, найбільш цінною є ідентифікація методів, механізмів, принципів та засобів державного управління детінізацією національного господарства. Саме ці чотири найбільш важливих складових могли б бути закладеними у формування нової більш дієвої концепції (а в подальшому – національної і регіональних та місцевих стратегій і програм) системної і комплексної детінізації економіки нашої держави.

Відомо, що для регулювання тих, чи інших сфер економіки або секторів національного господарства використовуються економічні та адміністративні методи. Вдале поєднання чітких обмежень та стимулюючих необхідну поведінку економічних агентів заходів дозволяє скеровувати розвиток економічних процесів, подій, явищ у

необхідному руслі. Проблема тінізації економіки не лише не виняток, а навпаки – проблема, протидія якій можлива лише за продуманого, комплексного і системного підходу з використанням, мабуть, усіх можливих методів, механізмів, інструментів та засобів державного регулювання. На підтвердження наведемо декілька висновків, отриманих за результатами наукових досліджень:

- проблеми тіньової економіки є одними з найскладніших, вони проявляються на всіх рівнях відносин – особи, регіональному, національному та міжнародному рівнях; їх вирішення з використанням лише законодавчих змін в межах однієї держави неможливе [73, с. 7];

- масштаби тінізації у більшості державах світу загрозливі, але політика її протидії стосується лише подолання окремих проявів, реалізації відокремлених програм (до прикладу, відмивання "брудних" грошей, боротьби з економічною злочинністю, ін.) виключно у межах національних економіки чи окремих територій [45, с. 8];

- тіньовий сектор має безпосередній вплив на всі без виключення соціально-економічні процеси, які відбуваються в суспільстві, та без його урахування і регулювання неможливо ефективно управляти розвитком національного господарства; у загальносвітовому масштабі частка тіньової економіки становить 5-10 % валового продукту, а в транзитивних державах рівень тінізації становить 40-50 %, коли суперечність між легальним і тіньовим секторами спостерігається практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства [157, с. 11-12];

- форми прояву тіньової економіки неоднозначні для більшості економічних систем, але вона присутня у всіх економіках світу, причому в значних масштабах. До прикладу, в Європі у 2011 р. обсяги тіньового капіталу становили 2,2 трлн Євро [162, с. 61-63].

Механізмами протидії тіньовій економічній діяльності, які зарекомендували себе у міжнародній практиці як ефективні, є законодавчий, податковий та антикорупційний [73, с. 7]. Роль законодавчого полягає у внесенні змін у нормативно-правовий базис задля унеможливлення здійснення суб'єктами господарювання тіньової діяльності або упровадження стимулів легального та прозорого господарювання. При цьому удосконалення законодавства, що регулює господарську діяльність необхідно привести у відповідність до міжнародних стандартів боротьби з тіньовою економікою, але із урахуванням обсягів та особливостей тінізації національної економіки.

Податковий механізм здебільшого спрямований на формування системи оподаткування, яка була б сприятливою для ведення бізнесу

відносно рівня оподаткування, легкості проведення процедур обліку та сплати податків, нівелювання адміністративного і податкового тиску на бізнес.

Погоджуючись з важливістю застосування інструментів та засобів податкового механізму регулювання процесів тінізації економіки, додамо, що систему оподаткування доцільно покращувати й з метою виведення з тіньового обороту інвестиційних ресурсів (особливо загрозливим для безпеки держави є виведення тіньового капіталу в офшорні зони та вже звідти повернення коштів у вигляді іноземного інвестування; за таких схем держава втрачає контроль за істотними обсягами капіталу, не має змоги його ефективно використовувати в цілях прозорої капіталізації і розвитку (у т. ч. в цілях обслуговування бізнесу) вітчизняного фінансово-кредитного сектору, спотворюється інформація щодо реальних обсягів іноземного інвестування та, відповідно, інвестиційної привабливості національної економіки), коштів, що обертаються в системі соціального обслуговування, підтримки та страхування, ресурсів та засобів, які спрямовуються на науково-дослідні розробки, створення об'єктів інтелектуальної власності та впровадження інновацій (відсутність дієвих податкових стимулів у цій сфері стимулює підприємців не афішувати власну інвестиційно-інноваційну діяльність задля зниження рівня пов'язаних з нею трансакційних витрат, а це часто призводить до де мотивації такої діяльності або зниження рівня захищеності інтелектуальних прав та, відповідно, економічної безпеки господарювання).

Потрібно зауважити й на тому, що податковий механізм в економічно розвинених державах часто застосовується у поєднанні з законодавчим. Це більш ефективно і така практика забезпечила досягнення найнижчого рівня тінізації національного господарства у Швейцарії, Австрії, Німеччини, Італії, Чехії, Канади та ін., що мають спільні принципи побудови національних систем оподаткування і гарантування міжнародних стандартів щодо протидії тінізації економічних відносин.

Як продовження законодавчого (або, на думку автора, більш коректно вживати термін "інституційно-правовий механізм") доцільно стверджувати про можливість ефективного застосування інституційно-організаційного механізму, що підтверджується досвідом державної політики у країнах Європи і США в межах протидії негативним наслідкам фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. Упродовж 2009-2010 рр. було створено Європейський комітет

системних ризиків, Європейську банківську адміністрацію, Європейську страхову та пенсійну адміністрацію, Європейську ринково-облігаційну адміністрацію. Серед головних завдань діяльності цих організацій була визначена діяльність з моніторингу та протидії тінізації, пошуку і впровадженню дієвих рішень з переведення фінансових ресурсів з тіньового сектору в офіційний та легальний. В цей же період у США прийнято закон Дода-Френка, згідно якого створено низку наглядових органів з управління тіньовою сферою безпосередньо у фінансовому секторі: Раду нагляду за фінансово-економічною стабільністю; офіс фінансово-економічних досліджень при казначействі США; Бюро фінансового захисту споживачів; урядову агенцію зі звітності [61, с.61-63].

Застосування інституційно-організаційного механізму до вирішення проблем тінізації економічних відносин є насправді дієвим та ефективним, але потрібно визнати, що обслуговування діяльності кожної нової інституції потребує додаткових істотних державних фінансових витрат. Причому моніторинг та аналіз ефективності їх витрачання також не безкоштовний процес. Відтак, в умовах браку бюджетного ресурсу та недостатності і непрозорості контролю за його витрачанням застосування інституційно-організаційного механізму має бути, по-перше, обґрунтованим, а, по-друге, розумно обмеженим, тобто дійсно доцільно розвивати мережу організацій з моніторингу, контролю, оперативної-пошукової роботи, але ці структури мають бути відкритими і повністю незалежними, створюватися за підтримки держави та місцевих громад, а не повністю за бюджетні кошти. Потрібен дуже жорсткий підхід і дуже дієві механізми, а створення організацій (йдеться більше про державні структури) за ради лише їх назв та декларування роботи вже не раз в Україні свідчило про свою неефективність.

Фінансовий механізм використовується для посилення державного контролю за обігом цінних паперів, грошових потоків банків, фінансових та страхових інститутів, протидії відмиванню коштів у банківській сфері, зокрема з метою їх реінвестування у легальну діяльність.

Доволі варіативним є й перелік інструментів, які використовувалися у різні часи для протидії тінізації економічних відносин у міжнародній практиці. Зокрема, це проведення національних аудитів економіки з метою оцінювання їх обсягів і впливу на функціонування формальної економіки; аналіз та обґрунтування рішень з удосконалення систем оподаткування, ліцензування, охорони здоров'я та

навколишнього середовища, безпеки і захисту прав споживачів, прав інтелектуальної та приватної власності; забезпечення корпоративних стандартів праці та вплив на зниження рівня міграції населення; посилення електронного моніторингу і нагляду за грошовими потоками банків і фінансових інститутів; впровадження жорстких правил трансакцій за готівковими розрахунками; посилення контролю за офшорними юрисдикціями; удосконалення норм та правил, які регулюють діяльність ринків фінансових послуг; вплив на підвищення рівня прозорості діяльності бізнес- та громадських асоціацій; посилення контролю та відповідальності за використання бюджетних коштів; розвиток систем інформування та належного захисту свідків [189].

В Конвенції ООН Про боротьбу проти нелегального обігу наркотичних засобів і психотропних речовин особливу увагу було приділено протидії такому напрямку тінізації як відмивання злочинних доходів [64]. Інструментами, які можуть для цього ефективно використовуватися, в документі визначені: аналіз та контроль переказу або сприяння в приховуванні коштів, які до того могли бути отримані незаконним шляхом, чи осіб; виявлення способів тінізації характеру, джерел, місцезнаходження, способу розпорядження, переміщення власності, отриманої у результаті правопорушень, участі у такому правопорушенні; виявлення фактів володіння коштами, обладнанням, матеріалами, використовуваними з метою нелегального виробництва чи продажу продукції (надання послуг); виявлення дій, пов'язаних з участю, причетністю або залученням до злочинної змови з метою діяння чи підготовки до правопорушення. У нашій державі вказану конвенцію було ратифіковано ще у 1996 р. Водночас, особливість її інструментів значною мірою полягає у застосуванні непрямих способів та підходів до виявлення тіньових оборудок, як от – контроль коштів, що переказуються, виявлення фактів співпраці зі злочинними структурами, намагання вчинити злочин тощо. На думку автора, саме превентивних заходів щодо попередження, а не боротьби з вже реалізованими тіньовими діями, бракує у державах, де тінізація набирає загрозливих форм та масштабів для безпеки національної економіки.

Серед інструментів, що використовувалися з давніх-давен у різних державах світу як демократичних, так і тих, що були свого часу тоталітарними, доцільно згадати про концентрацію заходів, спрямованих на протидію корупції. Прикладним, з огляду на його наслідування, можна вважати досвід Грузії, де майже повністю

подолано корупцію в соціальній сфері, ліквідовано державну систему соціального захисту населення, а нова, побудована за принципами ринкового саморегулювання, показала істотно вищу як порівняльну, так і абсолютну ефективність, а також досвід реформування судової системи Сінгапуру [76, с.69-70].

Антикорупційні заходи держави стосуються й запровадження відповідальності для юридичних осіб за такі порушення. До прикладу, у Франції застосовуються такі ефективні дієві та пропорційні санкції: штраф; ліквідація юридичної особи; остаточна або на термін до 5 років заборона здійснювати один чи декілька видів економічної діяльності; ув'язнення до 5 років посадових осіб підприємств; заборона на певний термін співпраці з державними підприємствами, установами, організаціями; заборона до залучення заощаджень населення; конфіскація предметів, які використовувалися для скоєння злочинних дій; афішування прийнятої судової ухвали або розповсюдження компрометуючої інформації про порушника через ЗМІ [86]. На думку автора, частина цих інструментів могла б бути використана для удосконалення протидії тінізації національного господарства у країнах, де така система ще формується і не є на разі досконалою. Особливо ефективним могло б стати широке розповсюдження через ЗМІ інформації про прізвиська порушників та підприємства, які вони представляють, формування державних реєстрів фізичних і юридичних осіб, причетних до корупційної діяльності, їх засновників з подальшим запровадженням обмежувальних санкцій щодо здійснення видів діяльності, співпраці з розпорядниками бюджетних коштів та ресурсів тощо.

Крім того, перспективною є й імплементація окремих положень GRECO та ООН щодо визнання корупції кримінальним злочином, виведення прокуратури та судової системи з політичного впливу, упровадження кодексів поведінки чиновників та покарання за просування по державній службі родичів і споріднених осіб, захисту життя і прав інформаторів, їх стимулювання за надання інформації про корупційні дії, удосконалення законодавства з конфіскації та арешту доходів та майна, отриманих злочинним, зокрема корупційним, шляхом, ратифікації Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією.

Додамо, що в цілях протидії корупції може ефективно використовуватися досвід тих країн, які займають провідні позиції у рейтингу Світового Банку щодо легкості провадження підприємницької діяльності. Це, зокрема Сінгапур, Гонконг, Нова Зеландія, США, Данія, Малайзія та ін. Так, упродовж 2013 р. з метою зниження рівня тінізації

та корупції у системах реєстрації власності та оподаткування і адміністрування податків у низці країн світу були реалізовані такі заходи: використання електронної бази даних про обтяження (Данія, Республіка Корея, Чилі, Швеція, Ямайка), надання кадастрової інформації в режимі онлайн (Великобританія, Колумбія, Малайзія, Фінляндія, Південноафриканська республіка), введення пришвидшених процедур та фіксованих платежів за переоформлення власності (Казахстан, Монголія, Нікарагуа, Португалія, Румунія, Грузія, Нова Зеландія, Росія, Руанда, Словаччина), інституціалізація процедури самостійного нарахування податків (Аргентина, Китай, Канада, Руанда, Туреччина, Шрі-Ланка), введення системи подання податкових документів та сплати податкових платежів у електронному вигляді (Австралія, Індія, Колумбія, Литва, Маврикій, Мальта, Туніс), введення принципу оподаткування одним податком однієї податкової бази (Македонія, Великобританія, Намібія, Парагвай) [26,с.20-21].

Доволі багатим на детінізацію у сфері ухилення від плати податків є використовуваний у різних державах інструментарій стимулювання не приховування податків. До прикладу, у Мексиці, за умови недекларування прибутку, суб'єкти господарювання всерівно мають сплачувати 2,5 % податку на прибуток, який нараховується від залишкової вартості їх основних засобів, для стимулювання детінізації [45,с.72]. Таким чином для багатьох з них об'єктивно втрачається мотивація до приховування від оподаткування, адже кожне підприємство використовує основні засоби, а їх вартість на підприємствах реального сектору економіки, як правило, суттєва.

Урядами багатьох країн напрацьовано досвід детінізації сфери доходів та заощаджень населення, фінансування фондів пенсійного забезпечення. Так, у Сінгапурі державна складова системи соціального забезпечення не солідарна та використовуються приватні пенсійні фонди, в які і підприємства, і працівники здійснюють відрахування [2,с.78]. Таким чином у цій державі за рахунок розвитку пенсійної системи у поєднанні з ефективним та прозорим функціонуванням фондового ринку забезпечується швидке економічне зростання та ефективна протидія тіньовому управлінню національним господарством, адже тут застосовується принцип стимулювання (а не примусу чи боротьби з тінізацією економіки) переходу економічних агентів у легальний чи офіційний сектор господарювання.

Погоджуючись з перспективністю ширшого застосування безпосередньо економічних методів задля детінізації економіки в складний посткризовий і посттрансформаційний період її розвитку,

додамо, що об'єктивно перспективним напрямом є й удосконалення системи спостереження та обліку доходів громадян. В цих цілях може використовуватися досвід США, де ведеться облік не стільки доходів, як витрат громадян. Документи, які підтверджують витрати домогосподарств подаються в податкові органи для отримання часткового відшкодування при оплаті комунальних послуг або отриманні соціальної допомоги. Очевидно, що отримана інформація є базисом для аналізу рівня тінізації та оцінювання її реальних масштабів.

Серед інструментів протидії тінізації економіки вже багато років застосовується принцип люстрації доходів та видатків або презумпції невинуватості [82, с.83-85]. Тобто згідно цього принципу не держава має доводити правомірність походження доходів громадян та юридичних осіб, а, навпаки, – особа має підтвердити легітимність джерел походження коштів. Аналогічно й щодо доходів осіб, отриманих за рахунок доступу до державного майна, екстерналій, капіталу, фінансів, природних ресурсів. Для цього у США існує законодавча норма щодо легітимності джерел походження стартового та інвестованого капіталу, покарання економічної злочинності та корупції, конфіскації майна та коштів легально працюючих підприємств, але які створено за кримінальні доходи (рекети, шахрайство, розкрадання державного майна та фінансових ресурсів тощо).

Значна частина злочинів у сфері тінізації економіки пов'язана з зовнішньоекономічними операціями. Резиденти використовують такі схеми для здійснення тіньових або злочинних дій, пов'язаних з неправомірним відшкодуванням ПДВ, виведенням закордон капіталу, отриманням низки неконкурентних переваг, пов'язаних з трансфертним ціноутворенням. Негативними наслідками останнього є не лише тінізація економічних відносин, але й викривлення конкурентного середовища на внутрішньому ринку, адже таким чином поширюється практика створення фінансових потоків між підприємствами, які входять до складу однієї транснаціональної корпорації або промислово-фінансової групи та розташовані у різних країнах. Інструменти трансфертного ціноутворення дозволяють виводити фінансові ресурси за кордон, оптимізуючи при цьому ще й податкові платежі таких платників податків, а це обмежує фінансовий потенціал національної економіки і надходження до бюджету.

Відтак, наслідки трансфертного ціноутворення істотні і тому у багатьох країнах світу застосовуються дієві засоби протидії. Так, положення законодавства з обмеження трансфертного ціноутворення

впроваджені у всіх країнах ОЕСР, жорсткі правила трансферного ціноутворення існують в Індії та Китаї [153].

Прикладним доробком з протидії негативним наслідкам трансфертного ціноутворення є стандарт ОЕСР "Керівництво щодо трансфертного ціноутворення для багатонаціональних корпорацій та податкових адміністрацій" [190], у якому визначені такі головні інструменти державної політики як дотримання принципу витягнутої руки – визначення цін для цілей оподаткування при здійсненні зовнішньоекономічних операцій між пов'язаними особами; ідентифікація основних моделей трансфертного ціноутворення, пов'язаних з неконтрольованими порівняльними цінами, цінами перепродажу, отриманням і розподілом чистого прибутку; застосування механізмів адміністрування трансфертних цін; визначення основних вимог до документації з трансфертного ціноутворення, ін.

Узагальнимо результати аналізу світового досвіду регулювання процесів детінізації національного господарства на рис. 2.3. Їх вагоме теоретико-прикладне значення полягає у застосуванні в цілях вироблення комплексної та ефективної державної політики протидії системній тінізації соціально-економічних відносин на посттрансформаційному та посткризовому етапі розвитку національного господарства.

При її формуванні та подальшій реалізації важливо дотримуватися принципів наукової обґрунтованості та системності; групувань, логічного аналізу, стратегічного управління (в цілях вироблення послідовної та довгострокової державної політики, обґрунтування стратегії, механізмів і засобів удосконалення державної політики в аналізованій сфері); причинно-наслідкового аналізу (для подальшого розвитку методики оцінювання та ідентифікації ефективних рішень з управління і формування передумов детінізації економіки); статистичного аналізу та експертних опитувань (з метою отримання максимально достовірних даних відносно обсягів тінізації та міри впливу на суспільний і соціально-економічний розвиток, надання характеристик системі політики легалізації національного господарства, визначення негативних наслідків та перешкод цього процесу); системного узагальнення та порівняльного аналізу (при визначенні функціональних механізмів розбудови інституціональної та організаційно-економічної інфраструктури детінізації на різних рівнях ієрархії управління економікою); послідовності та поетапності дій; врахування інтересів усіх суспільних груп та обмежень на ресурси;

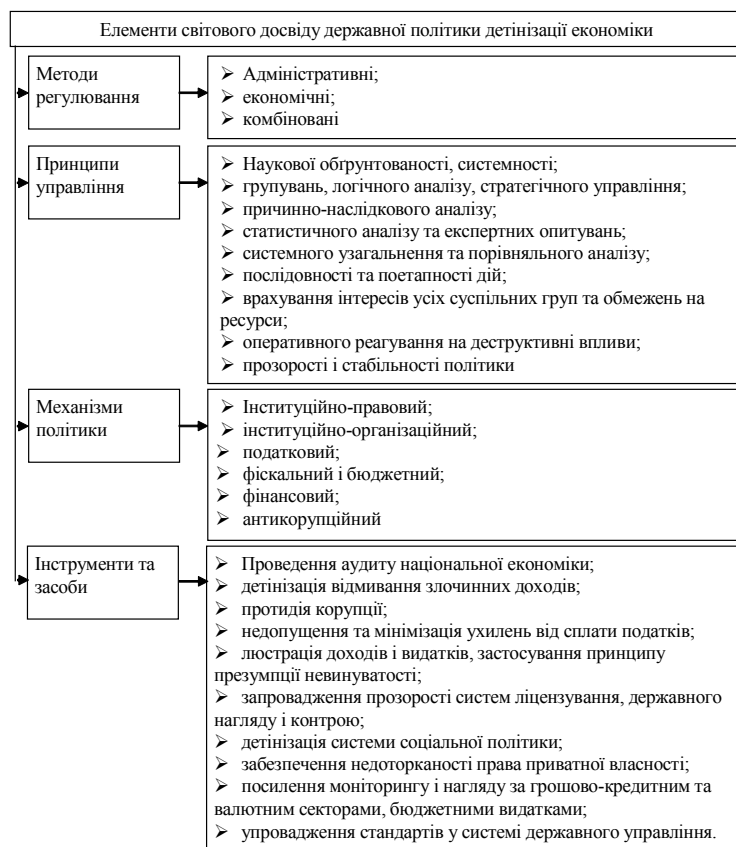

Рис. 2.3. Результати узагальнення світового досвіду формування ефективної системи державної політики детінізації національного господарства (авторська розробка)

оперативного реагування на деструктивні впливи; прозорості і стабільності політики.

Втім, для прийняття ефективних стратегічних і тактичних управлінських рішень необхідне достатнє та достовірне інформаційно-аналітичне забезпечення, результати аналізу стану і тенденцій розвитку процесів тінізації економіки. Отримання таких даних є предметом наступного розділу дослідження.

Висновки до розділу 2

1. Тіньова економіка характерна для всіх держав світу, у всі періоди та на всіх етапах соціально-економічного розвитку. Відтак – це явище об'єктивне, а міра її позитивного чи негативного впливу на функціонування національного господарства визначається масштабами тіньових операцій, рівнем їх проникнення в економіку та сфери суспільного життя, відношенням до головних характеристик економічного зростання. В процесі еволюції наукових поглядів на сутність, джерела формування і проблему тінізації економіки напрацьовано доволі велику кількість дієвих методичних підходів і методів оцінювання її рівня та обсягів.

2. З використанням методів аналізу, синтезу та порівняння ідентифіковано методологію оцінювання тінізації економіки за допомогою методів: аналізу загальних макроекономічних характеристик та специфічних індикаторів, обліково-статистичного, формально-правового, кримінологічного, документального та економічного аналізу, балансового, експертного, фрагментарного та структурного. Кожен з них характеризується особливостями, перевагами і недоліками, а їх результати не є вичерпною інформаційно-аналітичною основою прийняття управлінських рішень. Тому для забезпечення системності і комплексності, кількісного та якісного аналізу тінізації економічних відносин в залежності від поставлених перед дослідником цілей і завдань, а також поточної ринкової ситуації і можливостей доступу до інформації доцільно підбирати сукупність доступних та дієвих методів і формувати послідовність їх застосування. При цьому важливо не лише визначити числове значення рівня тінізації, але й встановити напрями та міру впливу на розвиток національного господарства, формування системи економічної безпеки держави і раціональних структурних співвідношень її соціально-економічного розвитку.

3. Вплив тіньової економіки на функціонально-структурні характеристики економічної безпеки держави на посттрансформаційному етапі розвитку національного господарства неоднозначний. З одного боку тінізація економічних відносин стримує економічне зростання, призводить до формування нерациональних структурних співвідношень, демотивації відносно збалансовано-раціонального розвитку держави. Уникнення оподаткування посилює конкурентні переваги суб'єктів господарювання, дозволяє отримати додатковий дохід працівників, знизити рівень безробіття. Але тіньова

економіка наносить шкоду державному бюджету, знижує ефективність макроекономічної політики, погіршує інвестиційний клімат, конкурентне середовище, негативно позначається на національних інтересах.

В ситуації, коли масштаби тіньових операцій значні, їх вплив та наслідки в соціально-економічному та суспільному житті вагомі, спостерігається глибока вертикальна та горизонтальна проникність тінзації, а компенсаторні і регулюючі механізми ще не дієві та неповністю сформовані, тіньова економіка чинить особливо негативний вплив та є реальною загрозою безпеці держави. Таким чином формується т. зв. "критична маса" тінзації економічних відносин, що деформує не лише економічні інтереси суб'єктів економіки, а спотворює навіть принципи і базові засади, на яких функціонують і взаємодіють суб'єкти господарювання, держава та громадянське суспільство.

4. Все це в різній мірі, але негативно позначається на функціонально-структурних характеристиках економічної безпеки держави, а саме – макроекономічній, фінансовій, інвестиційній, науково-технологічній, зовнішньоекономічній, виробничій, енергетичній, продовольчій, соціальній, демографічній. Досліджуючи вплив загроз економічній безпеці держави, обумовлених системною тінзацією економічних відносин на посттрансформаційному етапі розвитку національного господарства, важливо дотримуватися таких класифікаційних ознак як негативні наслідки перевищення порогового рівня тінзації, неконтрольовані масштаби розвитку тінзації, наслідки надмірної зовнішньої залежності держави, перешкоди ефективному управлінню розвитком національного господарства, протіканню фаз економічного відтворення, прояви тіньової діяльності суб'єктів тінзації, на рівнях суспільно-економічних відносин, у сферах із обмеженим статистичним обліком.

5. З використанням методу причинно-наслідкового аналізу та теоретичного узагальнення світового досвіду формування ефективної системи детінізації національного господарства встановлено, що методами, які для цього використовуються, є адміністративні, економічні та комбіновані, а механізмами – інституційно-правовий, інституційно-організаційний, податковий, фіскальний і бюджетний, фінансовий, антикорупційний. В межах цих механізмів потрібно гармонійно поєднати сукупність інструментів та заходів (проведення аудиту національної економіки, детінізація відмивання злочинних доходів, протидія корупції, недопущення та мінімізація ухилень від

сплати податків, люстрація доходів і видатків, застосування принципу презумпції невинуватості, запровадження прозорості систем ліцензування, державного нагляду і контролю, детінізація системи соціальної політики, забезпечення недоторканості права приватної власності, посилення моніторингу і нагляду за грошово-кредитним та валютним секторами, бюджетними видатками, запровадження стандартів у системі державного управління), які будуть реалізовані з метою впливу на головні сфери і чинники тінізації економічних відносин.

При реалізації державної політики в аналізованій сфері необхідно дотримуватися принципів наукової обґрунтованості, системності, групувань, логічного аналізу, стратегічного управління, причинно-наслідкового аналізу, статистичного аналізу та експертних опитувань, системного узагальнення та порівняльного аналізу, послідовності та поетапності дій, врахування інтересів усіх суспільних груп та обмежень на ресурси, оперативного реагування на деструктивні впливи, прозорості і стабільності політики.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ РІВНЯ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ТА ЕФЕКТИВНОСТІ СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЇЇ ПРОТИДІЇ В УКРАЇНІ

3.1. Обсяги та галузево-секторальні особливості тінізації національного господарства

Очевидно, що, як уже зазначалося вище, саме явище тінізації економіки є зовсім не новим і, як відомо, тою чи іншою мірою притаманне усім державам світу. Проте тіньовий сектор економіки України має свої особливості та передумови. Узагальнення причин тіньової економіки в Україні дозволяє зробити висновок, що на її поширення найістотніше впливали:

1) короткострокові чинники (прорахунки в реформуванні відносин власності; фіскальний тиск; відсутність стабільного й ефективного законодавства; відставання правового поля від практики здійснення тіньової діяльності; низька платоспроможність населення; нерозвинена ринкова структура);

2) середньострокові чинники (деформованість структури виробництва; висока витратомісткість виробництва; надмірне втручання держави в економічні процеси, монополізм влади та низький рівень її контролю з боку громадянського суспільства; неефективність розвитку продуктивних сил і низька конкурентоспроможність вітчизняних товарів; низькі стандарти якості життя людей);

3) довгострокові чинники (тривала ізоляваність української економіки від співпраці з розвиненими країнами Заходу і відсутність адаптаційного періоду входження в світогосподарську економічну систему; відсутність у підсвідомості людей демократичних традицій, які формуються десятиліттями та впливають на так зване чесне підприємництво; небажання більшості громадян виконувати свої обов'язки перед державою; вкорінення "радянських колективістських традицій" в умовах відсутності приватної власності; формування патерналістичної ідеології реалізації соціальних відносин; висока залежність населення від державної політики; відсутність механізмів відповідальності влади за дії або бездіяльність у разі порушення національних інтересів держави) [116].

Внаслідок цього в Україні тіньова економіка характеризується такими тенденціями:

1. Широкомасштабність і високий динамізм. Якщо частка

тіньового сектора у відношенні до ВВП в західних країнах офіційно оцінюється в 5-15 %, то в Україні значення цього показника (за різними оцінками) у 3-5 разів вище.

2. Характерна структура тіньової економіки, яка у західних країнах, як правило, пов'язана з ухиленням від оподаткування і забороненою діяльністю (контрабанда, торгівля наркотиками і зброєю, торгівля "живим" товаром тощо). Економічний парадокс вітчизняних реалій полягає в тому, що в тіньовому секторі здійснюється звичайна підприємницька діяльність. Підприємці поставлені перед вибором: або не розпочинати (закривати справу), або діяти поза межами правового поля. До суб'єктів тіньової економіки в Україні відносяться наймані працівники (як фізичної, так і розумової праці), які вимушені здійснювати діяльність, що не реєструється (повторна, неформальна зайнятість), приховувати додаткові прибутки.

3. Симбіоз тіньової економіки, з одного боку з офіційною економікою, а з іншого – з владними структурами. Між тіньовим і офіційним сектором у нашому суспільстві немає чіткого розмежування. Насамперед, це стосується наявності подвійної бухгалтерії на підприємствах незалежно від форми власності та галузі у якому воно функціонує.

Зважаючи на те, що кошти, отримані тіньовим методом, інфільтруються у легальні сфери економіки та легальне підприємницьке середовище, надзвичайно важко це явище повністю викоринити у будь-якій економічній системі. Проте, воно характеризується певними особливостями динаміки, чинників та структури, що залежить, передусім, від передумов становлення національної економіки, етапу трансформації політичної системи, сприйняття суспільством факту існування та поширення неофіційної діяльності тощо.

Загалом, оцінювання та глибокий аналіз тіньового сектора економіки в Україні утруднюються фактом відсутності адекватної методики оцінки цього показника, яка б була визнана як науковцями, які здійснюють дослідження у цій сфері, так і представниками владних структур та фахівцями Державної служби статистики України. Відтак, результати оцінювання рівня тінізації вітчизняної економіки істотно різняться залежно від застосовуваного методу та бази даних, що використовується в аналітичних дослідженнях (від 16,7 % від обсягу ВВП за даними Державної служби статистики України – до понад 60 % за даними окремих вітчизняних та більшості зарубіжних експертів) [103] (Додаток Ж).

Для прикладу, обсяг економіки, яка безпосередньо не спостерігається (а саме такий показник відображає тенденції тінізації у вітчизняній статистиці), за розрахунками Державної служби статистики України, в останні роки становить у середньому від 15 до 18 % ВВП. Хоча методологія цього показника частково гармонізована з міжнародними стандартами, його значення сприймається експертами суттєво заниженим. Крім того, цей показник не використовується у міжнародних співставленнях, оскільки далеко не усі країни здійснюють оцінку економіки, що безпосередньо не спостерігається, за усіма її складовими, а тому їх порівняння може призводити до необґрунтованих висновків. Так, якщо порівнювати цей показник для України з аналогічними показниками інших країн, обсяг економіки, що безпосередньо не спостерігається, в Україні знаходиться на рівні Польщі (16 %) та є меншим, ніж у Литві (19 %) і Російській Федерації (24 %). Структура цього показника подана у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Структура економіки, яка безпосередньо не спостерігається (за [156])

Економіка, яка безпосередньо не спостерігається							
Тіньова					Неформальна	Незаконна	Інші види
Зі статистичних причин			З економічних причин				
Непредставлення звітності	Неактуальна інформація реєстрів	Незарєєстрована	Викривлення звітних даних	Навмисна нерєстрація	Незарєєстрована діяльність та заниження звітних даних	Незарєєстрована	Незарєєстрована
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8

На противагу, відповідно до розрахунків Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, обсяг тіньової економіки в Україні останні 5 років знаходиться у діапазоні від 28 до 39 % ВВП. Також рівень тінізації національної економіки окремі вітчизняні науковці оцінюють за методом, який запропонував Ю. Харазішвілі. Згаданий метод ґрунтується на використанні функцій сукупного попиту і пропозиції та реалізований у моделі "Альфа". За цим методом рівень тінізації економіки України коливався у діапазоні від 30 до 40 % ВВП [156].

Відповідно до розрахунків австрійського економіста Ф.Шнайдера, рівень тіньової економіки в Україні у 2015 р. склав 56,3 % від офіційного ВВП. Саме останній показник широко використовується у міжнародних співставленнях. Разом з тим, його динаміка не завжди дозволяє аналізувати вплив усіх чинників на рівень

тіньової економіки.

Очевидно, що різноманітність застосовуваних методів оцінки тінізації, насамперед пов'язана з необхідністю вираховування розбіжностей між доходами та витратами населення, динамікою готівки в обігу та обсягами виробництва, використанням електроенергії та обсягами її виробництва, а також динамікою цін факторів виробництва, готової продукції та рентабельністю виробництва.

Як вже зазначалося, офіційні дані щодо аналізованого показника не пристосовані для міжнародних співставлень, оскільки його розрахунок ґрунтується на національних особливостях вітчизняної економіки та статистичної звітності (рис. 3.1).

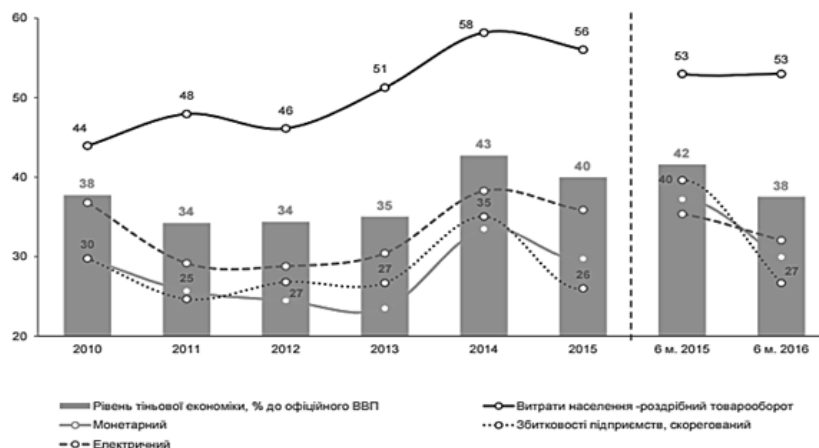

Рис. 3.1. Динаміка тіньової економіки України за окремими методами у 2010 – I півріччі 2016 рр., % від обсягу ВВП (за [51])

Наявність настільки різнопланових та діаметрально протилежних оцінок в Україні є підставою для удосконалення офіційних методик розрахунку рівня тінізації з врахуванням зарубіжного досвіду. У нашій роботі ми скористаємося методиками описаними у попередніх підрозділах та проаналізуємо рівень тіньового сектора у різних сферах та галузях вітчизняної економіки для виявлення домінантних тенденцій та характерних особливостей розвитку цього явища у нашій країні.

Беручи до уваги істотний вплив фінансово-кредитних факторів на розвиток соціально-економічної системи України, насамперед доцільно проаналізувати рівень тіньової економіки України,

використовуючи компаративну динаміку за монетарними методами, які максимально повно враховують множину чинників динаміки тіньового сектора. Таким чином, як можна констатувати з даних, поданих на рис. 3.2, з 1994 р. почався процес активного поширення тіньових явищ, який досяг свого максимуму у період 1997-1999 рр., після якого, внаслідок запровадження урядом України відповідних заходів протидії цьому явищу, спостерігалася тенденція до зменшення обсягів тіньової економіки.

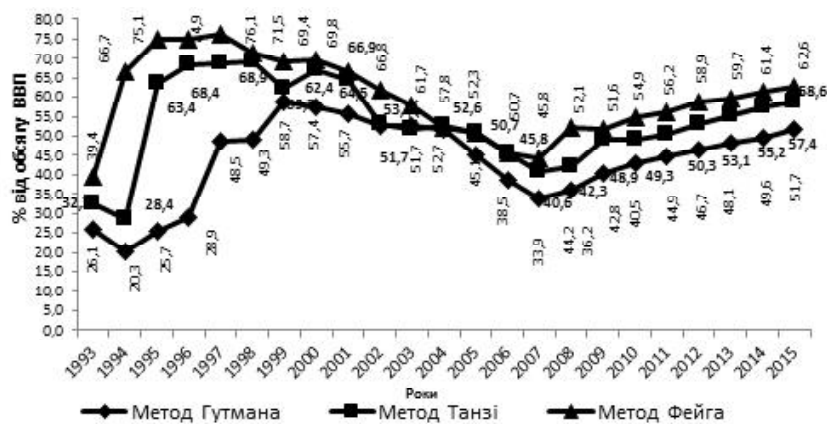

Рис. 3.2. Рівень тіньової економіки України у 1993-2015 рр., розрахований з використанням монетарних методів, % (розраховано за [93;109;103;100;106])

Але вже у 2007-2014 рр. рівень тінізації економіки України збільшився, що може бути пов'язане з проявами наслідків кризових явищ у глобальній фінансовій системі та загостренням політичних чинників, що безпосередньо пов'язані з процесом тінізації. Для порівняння зазначимо, що обсяги тіньової економіки в США та Швейцарії становили близько 7-8 %, в Польщі – 27 %, Німеччині – 15%, Росії – 47 %, Білорусі – 50 %, Ефіопії – 40 %, Угорщині – 25 %, Зімбабве – 65 % від обсягу ВВП [191] (рис. 3.3).

Узагальнюючи, зауважимо, що переважна більшість використовуваних для оцінювання тінізації методик вказують на загрозово масштабні рівень та обсяг тіньового сектора в нашій країні, який вважаємо небезпечним для всієї економічної системи держави та національної безпеки загалом.

Якщо йдеться про обсяги та структуру тіньового сектора, то за даними, опублікованими під час презентації Концепції реформування

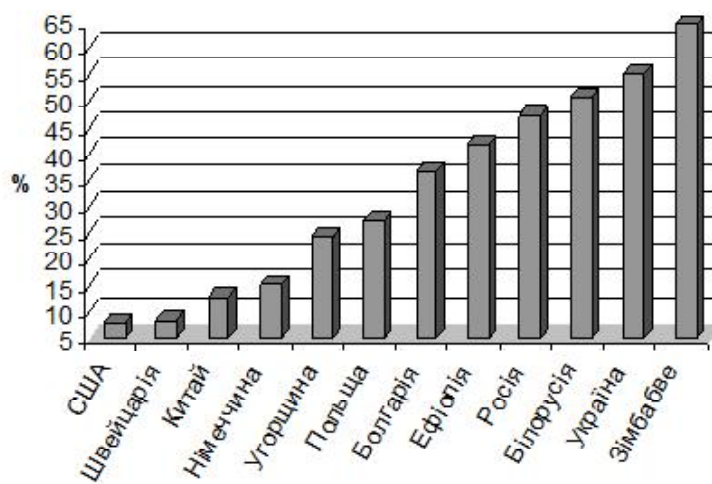

Рис. 3.3. Рівень тіншової економіки в окремих країнах світу, станом на поч. 2015 р. (за [191])

податкової системи України, станом на 2016 р. в абсолютному вимірі цей показник становив близько 350 млрд грн на рік. З них 48,6 % – зарплата в конвертах, 28,6 % – виведення безготівкових коштів у готівкову форму в іноземних банках; 12,9 % – основні кошти, матеріальні ресурси й послуги тіншового сектора; 10 % – неофіційні платежі (рис. 3.4).

Зважаючи на подані вище дані, вважаємо за доцільне навести найбільш поширені види тіншових фінансових операцій в Україні, основними з яких є:

1) укладання фіктивного господарського договору (купівлі - продажу) на умовах попередньої оплати з наступним заволодінням коштами партнера. Такі дії характерні для організованих злочинних груп, які спеціалізуються на пошуку підприємців, схильних заради великих прибутків до ризикованих операцій;

2) заснування інвестиційної фірми (трастового товариства, пенсійного фонду, страхової компанії) з наступним заволодінням коштами вкладників властиве злочинним групам, які використовують ідею фінансової піраміди;

3) одержання безпідставного відшкодування з державного бюджету податку на додану вартість (ПДВ) – використовується підприємцями-шахраями, які подають до державних податкових адміністрацій фіктивні документи про здійснення експорту товарів. Відповідно до Закону України "Про податок на додану вартість" (п.

Розділ І

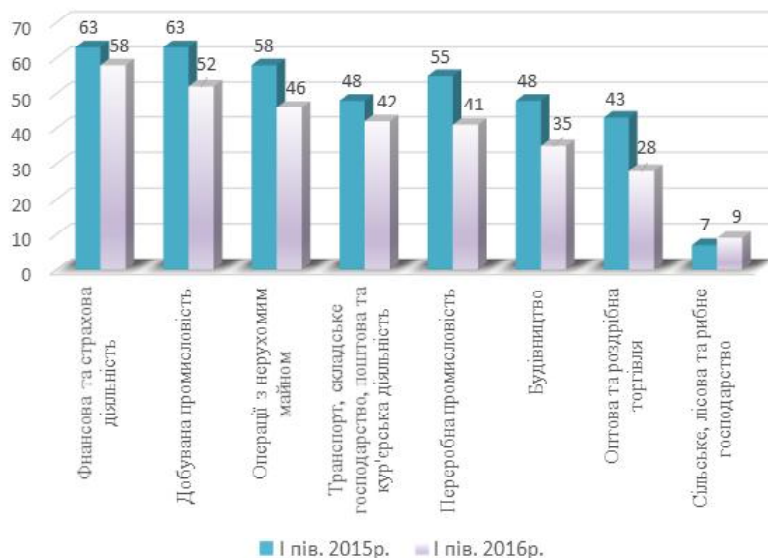

Рис. 3.4. Структурні характеристики тіньового сектора економіки України, станом на 2016 р., % (за [103;51])

*Примітка: Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя, частини зони проведення АТО

"а", ст. 5) експортні операції вітчизняних виробників стимулюються звільненням таких операцій від сплати ПДВ (шляхом повернення сплачених сум). Використовуючи підроблені документи, злочинні групи, до яких залучаються працівники податкових адміністрацій, контролери митних постів "викачують" у такий спосіб з бюджету величезні кошти. У цій ситуації з шахрайством поєднуються господарські та службові злочини;

4) придбання у комерційних структур товарів, одержання від них послуг за завищеними цінами – використовується службовими особами-розпорядниками бюджетних коштів різного рівня. Сутність полягає в укладенні службовими особами бюджетних установ чи організацій невігідних господарських договорів, у результаті яких державні кошти потрапляють у кишені чиновників і наближених до них підприємців. Це комплекс злочинів, у якому основним є заволодіння коштами шляхом зловживання службовим становищем або шахрайство;

5) використання вексельних рахунків та карткових рахунків для

легалізації доходів та отримання готівкових коштів, що також має на меті створити умови для нелегальних тіньових фінансових операцій;

б) подібною до попередньої є технологія переведення безготівкових коштів у готівку за допомогою використання банківських фіктивних фірм. Так для прикладу, підприємству "А" необхідно конвертувати зі свого розрахункового рахунку гроші в готівку, і проведення такої операції воно звертається в банк, який дає розрахунковий рахунок свого фіктивного клієнта "В", куди за фіктивним договором перераховуються гроші. У подальшому банк через клієнта "В" спрямовує ці кошти для переведення в готівку на лоро-рахунки або на карт-рахунки фізичних осіб;

7) останнім часом набувають розвитку злочинні технології отримання неконтрольованих прибутків завдяки можливостям платіжних систем з використанням пластикових карток.

Пластикові картки використовуються також для повернення в Україну валютних коштів, які незаконно акумулювались у закордонних банках для подальшого використання їх у тіньовому обігу. При цьому спектр використання пластикових карток у протиправних цілях дуже широкий. Ці злочини відрізняються від традиційних більш високою латентністю разом з простотою їх скоєння в умовах існування об'єктивних правових перешкод щодо ділового контролю таких фінансових потоків з боку правоохоронних органів. Не менш вагомим чинником існування і розповсюдження цього явища є відсутність достатнього досвіду боротьби з ним.

8) операції з цінними паперами, в тому числі перерахування валютних коштів на користь нерезидентів в оплату за акції українських підприємств. При перерахуванні валютних коштів за межі України у схемах задіяні підприємства групи "А" (резиденти-покупці) у межах договорів доручення з торговцями цінними паперами (резиденти-повірені), які придбають пакети акцій українських підприємств групи "В" в іноземних компаній. Оплата здійснюється прямими перерахуваннями на рахунки нерезидентів, відкриті в іноземних банках або офшорних філіях комерційних банків – резидентів України.

У схеми розрахунків включаються фіктивні підприємства групи "С" (резиденти України), через які обертаються цінні папери та фінансові векселі українських банків. Аналіз руху коштів на банківських рахунках підприємств групи "С" дозволяє виявити схему мінімізації бази оподаткування крупних підприємств-резидентів.

Суть операцій – у значних перерахуваннях коштів наприкінці звітного податкового періоду (на адресу фіктивних підприємств) з

наступним їх поверненням на початку нового звітного періоду. Різновидом схеми є маніпуляція з неліквідними акціями українських СПД (підприємства-банкрути, не звітують, не ведуть діяльності, тощо).

На нашу думку, основною передумовою такого масштабного поширення тіньового сектора в нашій країні є первинне спотворення мети реформування під час переходу економіки на ринкові методи господарювання в короткостроковому періоді, що призвело до того, що замість економічного зростання в країні виникла довготривала криза, відбулося значне розшарування населення внаслідок зубожіння значної його частини, знищення середнього класу і виникнення на цій основі соціальної нестабільності. Проведення реформ не мало певної соціальної бази, невизначеними лишилися пріоритети всіх прошарків населення (підприємці, наймані працівники, інтелігенція, студенти, пенсіонери). Ліквідація старої системи господарювання і запровадження невипробуваних часом нових її форм зруйнувало усталений механізм розподільних відносин і створило новий, застосування нескоординованих елементів якого завдало шкоди інтересам практично всім суб'єктам суспільних відносин.

Таким чином, на сучасному етапі у кожній галузі національної економіки є сектори, що покриті певним рівнем тінізації. У видах економічної діяльності, де практично відсутнє внутрішнє виробництво, рівень тінізації досягає до 80 %. Обсяги та рівень тіньового виробництва, коефіцієнти тінізації відповідно до галузевого розрізу української економіки представлені в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

**Структура тіньового ВВП в Україні, на поч. 2015 р.
(за [103])**

Структура ВВП за виробничим методом	Обсяг виробництва, млн. грн.	Частка у ВВП, %	Коефіцієнт тінізації	Обсяг тіньового виробництва, млн. грн.	Частка тіньового виробництва, %
1	2	3	4	5	6
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	132	9,09	0,76	100,51	11,40
Добувна промисловість	83	5,70	0,43	35,69	4,05
Переробна промисловість	174	11,95	0,69	120,02	13,61
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	48	3,32	0,54	26,11	2,96

Продовження таблиці 3.2

1	2	3	4	5	6
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	229	15,75	0,77	176,42	20,01
Діяльність транспорту та зв'язку	135	9,26	0,32	43,13	4,89
Освіта	78	5,37	0,52	40,61	4,61
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	57	3,93	0,73	41,76	4,74
Фінансова діяльність	70	4,80	0,78	54,48	6,18
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	153	10,54	0,72	110,42	12,52
Державне управління	67	4,64	0,61	41,17	4,67
Інші види економічної діяльності	191	13,14	0,37	70,72	8,02
Разом	1 455	100	x	881,76	100,00

Максимальний коефіцієнт тінізації (понад 70 %) спостерігався у фінансовій діяльності (0,78); торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (0,77); сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві (0,76); охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги (0,73); операціях з нерухомим майном, оренді, інжинірингу та наданні послуг підприємцям (0,72).

Результати аналізу тіншового обороту малого бізнесу України також значно відрізняються від офіційних у сторону збільшення тіншової складової за окремими видами економічної діяльності (табл. 3.3). Погодимося з висновками Базиліюк А.В. та Коваленка С.О., що при таких загрозливих тенденціях основними особливостями української тіншової економіки є: значне зрощення владних структур з тіншовими; широке нормативно-правове поле та значна кількість механізмів щодо здійснення тіншових операцій; відсутність чіткої межі між офіційними та неофіційними секторами; пріоритетність тіншової сфери, яка, не сплачуючи податків, користується соціальними послугами, державними субсидіями, іншими загальнодержавними безкоштовними послугами; корумпованість державних службовців контрольних органів (податкової адміністрації, пожежної безпеки); реальні службові зловживання, встановлення з порушенням Конституції України зборів і мит за послуги, які входять до обов'язкового виконання відомствами; пасивність українських платників податків; низька ефективність викриття зловживань службовим становищем посадовими особами; корумпованість на всіх

рівнях державного управління [5].

Таблиця 3.3

Структура обороту малих підприємств в Україні у 2015 р.

Сфера діяльності підприємства	Загальний рівень тінізації, %	У тому числі			Загальний оборот, %
		Тіньовий оборот, %*	Легальний фіктивний оборот, %**	Легальний дійсний оборот, %***	
Оптова торгівля	51	28	18	54	100
Роздрібна торгівля	76	55	16	29	100
Посередницька діяльність	65	37	31	32	100
Послуги	83	65	14	21	100
Виробництво	43	33	12	55	100
Будівництво (ринок нерухомості)	76	67	11	22	100
Оренда	77	66	8	26	100

*Оборот, що не відображається у звітності;

**оборот, що відображається у звітності, але є фіктивним;

***оборот, який відображається у звітності – легальний.

Результати дослідження підтверджують високий рівень тіньового обороту малих підприємств у роздрібній торгівлі – близько 76 %, у сфері послуг – понад 83 %, в секторі будівництва – понад 76% [75;103;108].

Зауважимо, що загальні тенденції неофіційної діяльності в Україні в значній мірі безпосередньо пов'язані з тінізацією ринку праці (рис. 3.5) як первинної ланки тіньового сектора економіки.

Погодимося з фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, що високий рівень тінізації оплати праці у вітчизняній економіці пояснюється такими передумовами: (1) значним розривом між вартістю трудових ресурсів для роботодавця та фактичною сумою, яку працюючий отримує за свою працю; (2) толерантним ставленням працюючих до практики виплати неофіційних заробітних плат та, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного та соціального забезпечення; (3) відчуттям невідповідності сплачених податків та внесків, якості державних послуг, що призводить до необхідності значних додаткових витрат з боку населення з метою отримання цих

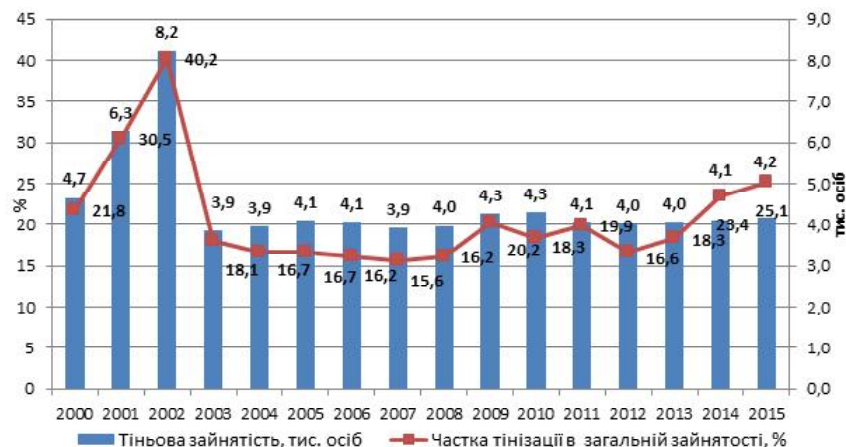

Рис. 3.5. Характеристика тінювої зайнятості ринку праці України у 2000-2015 рр. (розраховано за [103])

послуг на належному рівні; (4) відчуттям несправедливості системи розподілу пенсій, пов'язаної з наявністю великої кількості спеціальних, професійних, особливих та пільгових професійних режимів; (5) наявністю механізмів, які забезпечують легке та дешеве вилучення коштів підприємств у позалегальний сектор економіки з метою виплати тінювих заробітних плат; (6) фактичною безкарністю порушень у сфері оплати праці [82].

Зауважимо, що дослідити тінізацію ринку праці з високим рівнем достовірності достатньо складно. Як показано на рис. 3.6, респонденти у ході безпосередніх соціологічних досліджень, як правило, не зізнаються у протиправній діяльності (навіть якщо опитування анонімне), але трансформують свою відповідь у стверджувальну, якщо мова йде про інших осіб (знайомих, родичів).

Хоча, як стверджують психологи та соціологи, саме відповідь (b), можна більшою мірою сприймати за загальну тенденцію в умовах конкретної економіки.

Загалом в сучасному періоді спостерігається тенденція до більшої зайнятості у неофіційному секторі серед економічно активного населення (Додаток К). Це пов'язано насамперед із надзвичайно низькою офіційною середньою заробітною платою та обсягом наявних доходів на одного мешканця в Україні (рис. 3.7).

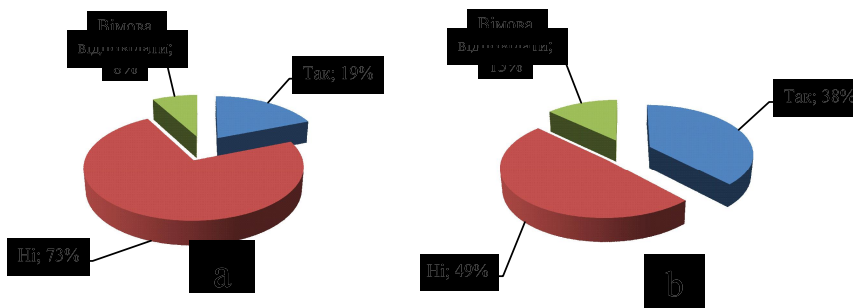

Рис. 3.6. Розподіл відповідей на запитання: (а) "Чи отримуєте Ви платню за свою роботу не офіційно ("з рук у руки", "в конверті" тощо)?" (б) "Чи є серед Ваших знайомих та рідних люди, які отримують платню за свою роботу не офіційно ("з рук у руки", "в конверті" тощо)?" (поч. 2015 р.) (за [42])

Рис. 3.7. Частка респондентів, які повідомили, що отримують зарплату не офіційно, серед загальної чисельності населення та економічно активного населення України, 2007 – 2014 рр., % (за [42])

Хоча, з однієї сторони, згідно офіційних статистичних даних (які викликають істотні сумніви та дискусії) останніми роками в Україні відбулися вагомні позитивні зміни. Так, відповідно до офіційних даних у 2012 р. середня реальна заробітна плата була у 4,3 раза вища, ніж у 2000 р., а у 2017 р. відбулося майже двократне підвищення рівня

офіційної мінімальної заробітної плати. Ще більш суттєвим було зростання середньої пенсії. Скоротився й рівень абсолютної бідності населення. Якщо на початку 2000-х років середньомісячна заробітна плата та середньомісячний наявний дохід на одну особу були нижчими за середньомісячний прожитковий мінімум, то у 2017 р. заробітна плата була у понад шість разів вищою за прожитковий мінімум.

Крім того, в країні протягом досліджуваного періоду знизився рівень соціальної нерівності. Так, у 2013 р. грошові доходи у 20 % найбільш забезпеченого населення були у 3,5 разів вищі, ніж у 20 % найменш забезпеченого; а загальні доходи – більшими у 3,2 раза (у 2000 р. значення показників становили 6,0 та 4,4 раза відповідно) [30;170].

У 2017 р. спостерігалися також істотні дисонанси між офіційними статистичними даними та реаліями у економіці нашої держави. Зокрема, це стосується підвищення мінімальної заробітної плати до 3200 грн, що стало передумовою масового звільнення працівників у приватному секторі (чи їх неповної зайнятості) або перехід суб'єктів господарювання у тіньовий сектор.

При цьому, міжнародні дослідження та соціологічні опитування громадян України вказують на значно гірші показники та більш песимістичні настрої порівняно з офіційною статистикою. За даними ООН у 2016 р. частка бідного населення в Україні становила близько 80 % (порівняно з 78 % у 2010 р.), у той час як у країнах Західної та Центральної Європи значення цього показника було в 4-8 разів нижчим [106;105]. Це є свідченням складного становища, у якому опинилося населення України. Слід зазначити, що із розглянутих країн лише в Росії ситуація нагадує українську, хоча і є дещо кращою. Українські соціологічні служби наводять схожі дані. За результатами опитування, проведеного Центром Разумкова, на запитання про матеріальне становище сім'ї респонденти відповіли таким чином [138]: ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти – 13,8 % опитаних; вистачає лише на харчування та придбання необхідних недорогих речей – 41,1 %; у цілому на життя вистачає, але придбання товарів тривалого вжитку (меблі, холодильник, телевізор тощо) викликає труднощі – 38,1 %; живемо забезпечено, але зробити дорогі покупки (квартира, автомобіль тощо) поки що не в змозі – 5,8 %; можемо собі дозволити придбати практично

все, що хочемо, – 0,2 %; складно відповісти – 1,0 %.

За результатами опитування, бідними в Україні є 54,9 % населення, а 13,8 % – навіть злиденними. Якщо брати за основу порівняння стандарти розвинених країн, то бідними можна вважати понад 90 % населення України [138]. В таких умовах громадяни радше погодяться на неофіційне працевлаштування, ніж на достатньо сумнівні соціальні гарантії в умовах надто коротких політичних циклів.

У табл. 3.4 наведено результати оцінювання частки осіб, які отримували тіньовий дохід за різноманітними класифікаційними ознаками, у 2015 р.

Таблиця 3.4

Оцінка питомої частки осіб, що отримують тіньовий дохід за соціально-демографічними групами відносно загальної чисельності населення (поч. 2015 р.), % (за [42])

Класифікаційні ознаки	Характеристики	Отримують платню за свою роботу не офіційно, «в конверті»)	Мають неофіційні платежі	Неофіційні платежі за основним місцем роботи є основним джерелом доходу
1	2	3	4	5
Тип поселення	Загалом	19,2	5,5	2,9
	Обласний центр	19,7	3,6	1,6
	Місто	21,6	7,1	4,1
	Село	15,6	5,3	2,5
Регіон опитування	Захід	15,4	3,2	2,0
	Центр	17,5	11,1	4,2
	Північ	14,1	9,5	4,6
	Схід	21,5	4,8	3,3
	Південь	18,2	2,7	0,9
	АР Крим	37,8	1,1	0,5
	м.Київ	17,5	4,5	2,7
	18-29	19,7	5,7	3,2
Вік	30-39	23,1	6,4	2,1
	40-49	23,8	7,4	4,3
	50-59	24,2	8,1	4,8
	60+	9,4	1,8	1,0
Стать респондента	Чоловіча	22,0	7,1	3,4
	Жіноча	16,8	4,2	2,4
Рівень освіти	Початкова/базова середня	15,3	3,8	1,1
	Повна загальна середня	22,7	5,2	2,3
	Базова вища	17,9	7,3	4,4
	Повна вища/вчений ступінь	17,2	4,5	2,6
Самооцінка матеріального становища родини	Низьке	20,6	3,9	2,1
	Нижче середнього	17,3	6,9	4,0
	Середнє	20,5	5,9	2,3
	Вище середнього	18,5	4,2	3,8

Продовження таблиці 3.4

1	2	3	4	5
Витрати родини в розрахунку на 1 члена родини	до 800 грн.	16,4	3,1	1,9
	801-1176 грн.	14,6	6,1	3,1
	1176-1500 грн.	19,7	5,3	2,1
	1501-2500 грн.	23,3	7,0	4,3
	2501 грн. та більше	27,5	6,7	3,8
Зайнятість	Працююче населення	24,3	8,7	4,3
	Не працююче населення	10,3	1,4	1,0
Соціальний статус: окремі категорії	Наймані працівники державного сектора	13,3	4,1	1,9
	Наймані працівники приватних підприємств	33,4	12,7	6,4
	Приватні підприємці, бізнесмени, фермери	20,9	1,1	1,0
	Самозайняті	40,2	12,4	4,5
Кількість дітей до 18 років	Немає	16,5	4,9	2,8
	1 дитина	25,6	6,9	3,3
	2 або більше дитини	18,7	5,6	2,3
Підтримка пропозиції Щодо жорсткої економії бюджетних витрат	Підтримують	18,6	4,7	2,9
	Не підтримують	19,8	6,8	2,9

* Затоновані показники, за якими відмінності за соціально-демографічними групами є статистично значущими (на рівні 5 %).

Можна стверджувати, що близько 20,2 % населення зізнаються у одержанні тіньових доходів. Проте, зважаючи на психологічно-соціологічні особливості дослідження тіньового сектора, як вже попередньо зазначалося, реальне значення показника, очевидно, є значно вищим.

Для порівняння, наведемо дані стосовно неформального ринку зайнятості в окремих країнах світу. Так, узагальнені дослідження тіньового сегменту ринку праці у країнах, що розвиваються, значним чином формується за рахунок низькокваліфікованих та, відповідно, низькооплачуваних робочих місць. При цьому в обох випадках працівники наймаються на таку роботу через відсутність альтернативи.

Дослідження МОП вказують на велику питому вагу неформального сегменту ринку праці й у значній кількості країн, що розвиваються станом на 2015 р. (рис. 3.8).

Хоча на фоні аналізованих країн Україна виглядає значно краще, проте нагадаємо, що офіційні дані (які використані у цьому дослідженні) є значно занижені. Очевидно, що у цьому випадку, як мінімум не

беруться до уваги результати неофіційних оцінок стосовно чисельності українців, що перебувають у статусі нелегально працевлаштованих мігрантів закордоном. Значення цього показника коливається – від 5 до 7 млн осіб, залежно від методичних підходів опосередкованих оцінок [151].

На відміну від країн, що розвиваються, особливості ринків праці країн з перехідною економікою, зокрема України, полягають у: наявності пропозиції нелегальних робочих місць як в низько-, так і у середньо- та високооплачуваних сегментах; поширенні комбінованих форм оплати праці, які включають легальну та нелегальну складові.

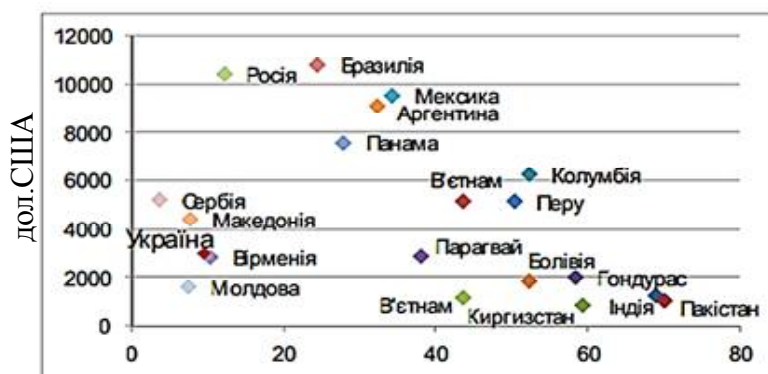

Рис. 3.8. Рівень неформальної зайнятості (%) та ВВП на душу населення (дол. США) у окремих країнах, поч. 2015 р. (за [107])

Відмінності у структурі та функціях тіньової економіки України та країн ОЕСР зумовили формування протилежних тенденцій щодо рівня тіннізації на початку кризи: при певному скороченні рівня тіннізації економік країн ОЕСР обсяг тіньової економіки в Україні у 2008 р. як показано вище, почав різко зростати. Скорочення масштабів тіннізації економік країн ОЕСР на початку кризи у 2008 р. дає підстави для висновку, що у цих країнах тіньова економіка відіграла роль механізму адаптації до нових умов господарювання та дещо пом'якшила перепади економічної кон'юнктури.

Кризові умови спонукали роботодавців до скорочення витрат, зокрема на оплату праці найманих працівників. Разом з тим, при скороченні масштабів бізнесу скороченню чисельності легально найманих працівників або зміні умов оплати їх праці мають передувати певні процедури. На відміну від звільнення легального працівника або зміни умов оплати його праці, що потребує певного часу, звільнення

нелегально найманого працівника можливе достатньо швидко. Крім того, у разі, якщо офіційно найманий працівник отримає певну частку заробітної плати нелегально ("у конверті"), то позбавлення його цієї частки також не потребує додаткових процедур та витрат часу, на відміну від легальної зарплати.

Зрозуміло, що будь-які махінації на ринку праці, що є передумовою масштабної тінізації економіки не можливі без створення потужного фінансового базису. В Україні, поряд з позабанківським грошовим обігом у тіньовій діяльності також широко використовується фінансова система. Проявами цього стали штучні банкрутства окремих банків, використання фондового ринку для спекуляцій з цінними паперами, поширення тіньових схем у страховому секторі.

Як можна спостерігати з інформації, поданої на рис. 3.9, у 2014р. кількість злочинів у фінансово-кредитній сфері різко зросла і у цьому ж році з невідомих причин Державна служба статистики (колишній Держкомстат) перестала вести реєстр такої звітності. Тобто зрозуміло, що діяльність злочинців у цій сфері різко активізувалася і було пролобійоване відповідне рішення щодо припинення ведення відповідного реєстру. Як показано вище, на рівні з фінансово-кредитною сферою, в умовах вітчизняної економіки надзвичайно вагомим є поширення тінізації сфери торгівлі. Наприклад, ще у 2003р. третина торговельних підприємств працювали збитково. У той же час, в сфері торгівлі було надано податкових пільг на 10 млрд грн, податків отримано трохи більше 1 млрд грн. У галузі посилювалися монополістичні тенденції, що виявилися під час цінних криз 2003-2005 рр.

Сфера оптової торгівлі останніми роками була одним з найбільших заявників на відшкодування ПДВ, але механізм виявлення тіньових схем у торгівлі через зустрічні звірки рахунків оптових та роздрібних торговців був практично не задіяний.

Активізувалися транзитні структури торгівлі, які контролюють понад половину оптово-торговельного обороту, маючи при цьому від'ємну базу оподаткування. Важливим чинником поширення тінізації у торгівлі, стало руйнування державної системи регулювання торгівлі. У більшості областей та районів було ліквідовано управління та відділи з питань торгівлі. За оцінками ДП "Укрпромзовнішекспертиза" у 2015 р. тіньові витрати у частині придбання послуг сягли щонайменше 20 % від офіційних витрат за вказаною статтею, що складало 77 млрд грн у грошовому еквіваленті (табл. 3.5).

Рис. 3.9. Злочини, зареєстровані правоохоронними органами України, протягом 2013-2014 рр. (за [104])

Таким чином, у 2015 р. сукупні витрати населення на товари, послуги та заощадження склали приблизно 1,6 трлн грн, з яких тіньові витрати становлять близько 385 млрд грн або 25 % [102].

Таблиця 3.5

Оцінка тінювих витрат населення України на основі базових показників 2015 р. (розраховано за [103])

Показники	Витрати, що обліковуються*	Індекс дорахунку тінювих витрат**	Сукупні витрати населення, млрд.грн	Тінюві витрати населення млрд грн
Продаж продовольчих товарів в роздрібній мережі підприємств, всього	163,9	1,1	180,3	16,4
Продаж непродовольчих товарів в роздрібній мережі підприємств, всього	231,5	1,1	254,6	23,2
Роздрібний товарооборот фізичних осіб	8,34	3,87	32,2758	23,9358
в т.ч. на ринках	389,42	1,25	486,775	97,355
Витрати на послуги підприємств та фізичних осіб, в т.ч.	51,34	1,4	71,876	20,536
охорона здоров'я	42,85	1,4	59,99	17,14
транспорт	27,59	1,1	30,349	2,759
зв'язок	42,45	1,5	63,675	21,225
відпочинок і культура	16,64	1,3	21,632	4,992
освіта	22,72	1,1	24,992	2,272
ресторани та готелі	127,51	1,1	140,261	12,751
оплата житла	61,56	1,2	73,872	12,312
Приріст заощаджень	1177,62	1,5	1766,43	588,81
Всього	2363,44	x	3207,028	843,6878

* – дані Держстату; ** – з врахуванням корупційної складової; *** – дорахунок на заощадження, що зберігаються у фінансових установах

У продовження попередньо розпочатого аналізу Державна служба статистики України у розрахунках заробітної плати враховує тінюву зарплату в обсязі 19 % незалежно від сектору (галузі) економіки. В той же час, коректніше використовувати диференційований дорахунок тінювих зарплат в обсязі 15-45 % для різних секторів, зокрема, в таких видах економічної діяльності, як будівництво, сільське господарство та торгівля, де рівень неофіційних зарплат ("у конверті") перевищує 30 %. У цих секторах домінує високий рівень готівкових розрахунків (особливо у сільському господарстві та будівництві), сезонність робіт, а також значна кількість дрібних підприємств, які недостатньо контролюються відповідними органами на предмет дотримання законності при розрахунках із працівниками.

В той же час, на підприємствах добувної та переробної промисловості, в освіті та медицині рівень тіньових зарплат значно менший (15-20 %) в силу слабшого впливу вищезазначених факторів. З врахуванням зазначеного, обсяг тіньової зарплати в Україні оцінюється у близько 150 млрд грн, і найбільшим цей показник був в торгівлі (близько 35 млрд грн), переробній промисловості (близько 20 млрд грн) та транспорті (понад 15 млрд грн).

Зрозуміло, що в Україні зараз не існує такої сфери економічної діяльності в якій би не процвітала тіньова економіка. У реальному секторі економічна злочинність найбільше вразила енергетику. На неї припадає кожен десятий злочин у сфері економіки. Лише підконтрольні державі обленерго безкоштовно щорічно відпускають електроенергії на суму близьку до 500 млн грн, а понаднормативні комерційні втрати в мережах становлять 8 млрд кіловат-годин.

Ще одна проблема – підвищена криміногенність та наявність значного тіньового сегмента у вугільній галузі. Це зумовлене значним бюджетним фінансуванням та комерціалізацією збуту продукції. Бюджетне фінансування галузі останніми роками збільшилося на третину, а видобуток скоротився на 5 % (4,5 млн тонн). Кредиторська заборгованість у 2,8 разу перевищала дебіторську. Виходить, що більше держава дає, то більше втрачає.

Правоохоронними органами виявлені численні зловживання у галузі, пов'язані з нецільовим використанням бюджетних коштів та безпідставним кредитуванням комерційних структур. Монополізація окремими посередниками сфери постачання та збуту призвела до викривлення ціноутворення на продукцію машинобудівних та вугільних підприємств. Внаслідок цього вугільна галузь постійно відчуває дефіцит обігових коштів.

Збитки підприємств галузі відшкодовуються фактично за рахунок Державного бюджету України, а прибутки, одержані комерційними структурами на різниці цін, у подальшому використовуються для надання тим самим вугледобувним підприємствам так званих інвестиційних кредитів, тобто обладнання та матеріалів за завищеними цінами. На коштах державної підтримки вугільної промисловості паразитує понад 200 посередницьких структур.

Окрім вугільної промисловості, складна криміногенна ситуація має місце й в інших галузях ПЕК, зокрема, в електроенергетиці. Переважна більшість суб'єктів енергоринку є збитковими, втрати електроенергії у мережах досягли загрозливих масштабів, галузь має значні зобов'язання перед бюджетом, поширюється тіньова

приватизація підприємств енергетичної сфери. Вирішення проблемних питань функціонування та розвитку ПЕК стримується також боротьбою фінансово-промислових структур і кримінальних угруповань за контроль над цією стратегічно важливою сферою та грошовими потоками в ПЕК.

Узагальнюючи механізми нелегального збагачення, що найбільшою мірою використовуються у тіньовому секторі України, доцільно виділити наступні: нелегальний експорт капіталів; одержання тіньових доходів шляхом прихованого вилучення з обігу різниці між офіційними і реальними цінами на товари і послуги; корупція; нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції; випуск і реалізація не облікованої продукції; надання не облікованих послуг; вимагання, розкрадання, грабежі; фінансове шахрайство; незаконна приватизація державної власності; розкрадання в державних, акціонерних і колективних підприємствах [163].

3.2. Регіональні характеристики тіньового сектора економіки

В умовах сучасної військово-політичної кризи з'явилися беззаперечні докази того, що параметри соціально-економічного розвитку України мають чітко виражений регіональний характер, а отже формування будь-якого аспекту державної політики повинно враховувати регіональну диференціацію, навіть за умови подальшої децентралізації влади.

Цілком логічно припустити, що регіональні особливості функціонування тіньового сектору призводять до диференціації його проявів та впливу на функціонування пересічних економічних агентів. Зрозуміло, що структурні та регіональні диспропорції значною мірою впливають на тіньовий потенціал економіки. Для України ці диспропорції базуються як на спадщині планової економіки, так і на особливостях поточної трансформації економічної системи в умовах загострення сепаратистських настроїв в окремих регіонах. Успадкована ізоляція національної економічної системи призвела в умовах лібералізації зовнішньоекономічних відносин до гіпертрофованого розвитку монополізованого експортоорієнтованого сектору економіки. Значна частка цього сектору функціонує в тіні та спрямована на вивіз капіталу за межі країни. З іншого боку, розвал промислового сектору економіки створив умови для розквіту спекулятивно-посередницької діяльності, яка за своїм змістом більш притаманна тіньовій економіці і значно диференціюється у

регіональному розрізі.

Загалом, частка тіньового сектора є навіть певною характеристикою просторово-структурної конкурентоспроможності регіону, але це у випадку якщо спостерігається "природний" рівень цього явища (не більше 10% від офіційного ВРП), яке може відігравати й позитивну роль та сприяти вирішенню окремих важливих соціальних проблем (йдеться, насамперед, про зайнятість та додаткові доходи населення, рентабельніше функціонування суб'єктів господарювання за умови неефективної діяльності інститутів державної влади тощо).

Проте, надмірна "тінізація" призводить до "деформації" ринкового середовища, отримання конкурентних переваг суб'єктами тіньового сектора з негативними наслідками для суспільства у формі зменшення надходжень до місцевих бюджетів, банкрутства легальних підприємств та вивільнення їх персоналу, погіршення соціального захисту населення, зниження стандартів якості товарів і послуг і, як наслідок, це призводить до істотного зменшення рівня конкурентоспроможності економіки регіону.

У цьому контексті порівняння і класифікація регіонів є одним з основних напрямків регіональної політики держави та базою для регулювання розвитку регіонів. Для України компаративна типологізація сьогодні є особливо актуальною. Вона дозволяє ідентифікувати ознаки та критерії визначення проблемних регіонів. Однією з перших спроб групування регіонів за ознаками прояву процесів тінізації регіонів України було дослідження Н. Муциньської, у якому автор запропонувала карту тінізації регіонів нашої країни, яка у 2015 р. набула вигляду, що поданий на рис. 3.10. Розрахунки базуються на оцінках ймовірного підходу, суть якого викладена нижче.

Оскільки рівень тінізації економіки завжди супроводжується невизначеністю оцінок, тому пропонується ймовірнісний підхід до побудови моделі, за якою видається можливим оцінити потенційний обсяг податкових надходжень від легалізації тіньової економіки в конкретних регіонах, галузях чи за конкретним видом продукції (рівняння 3.1):

$$P \left\{ T \leq \Phi \left(\frac{C}{B} - 1 \right) \right\} = 1 - P \left\{ T \geq \Phi \left(\frac{C}{B} - 1 \right) \right\}, \quad (3.1)$$

де P – імовірність події; T – обсяг податкових надходжень, недоодержаних державою внаслідок існування тіньової економіки в j -му регіоні (j -ї галузі, для j -го виду продукції), грн.; Φ – фактичний обсяг податкових надходжень від j -ї галузі (j -го виду продукції), грн.; C – споживання продукції j -м регіоном (j -ю галузю, j -го виду продукції) – ця змінна може бути отримана в результаті обстеження домогосподарств або з матеріалів офіційної статистики залежно від регіону, (виду галузі чи продукції), од.; B – обсяги випуску продукції j -ї галузі (j -го виду продукції). Ця змінна отримується з офіційних статистичних даних з урахуванням експортно-імпортних операцій, од.

За: [89]

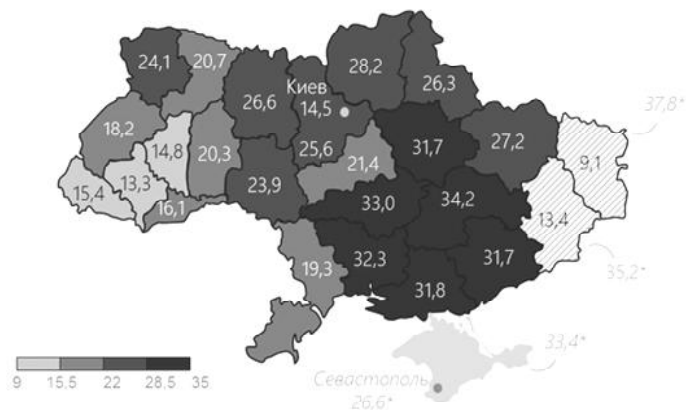

Рис. 3.10. Територіальна концентрація тіньових та кримінальних процесів за регіонами України, 2015 р., кількість засуджених на 10 тис. наявного населення (за [68])*

Примітка: Для Донецької та Луганської областей вказані дані за 2015 р.— щодо підконтрольних територій України та за 2013 р. — відзначені. Для АРК та м.Севастополь дані за 2013 р. відзначені*.

Як уже зазначалося, проблеми, пов'язані з відсутністю загально визнаних адекватних методів для вимірювання обсягів та рівня тінізації економіки, ускладнюють аналіз цього явища. Тим паче, останнє стосується оцінки тіньового сектора в регіональному розрізі. Вище наведений метод характеризується певною суб'єктивністю та недосконалістю вітчизняної системи статистики, тому проаналізувавши розглянуті у попередніх підрозділах методи найбільш придатним на рівні регіону, на нашу думку, який доповнює вище викладений методичний підхід є метод сталих взаємозв'язків, що має достатньо високу точність розрахунків та прикладний характер.

В табл. 3.6 висвітлено розраховані за цим методом коефіцієнти тінізації як для України в цілому, так і для її окремих регіонів (за винятком м. Києва та м. Севастополя, відповідно до специфіки яких доцільно застосовувати інші підходи).

З таблиці випливає, що у 2015 р. спостерігалось різке збільшення рівня тінізації економіки у всіх регіонах України. Причому найбільшим рівнем тінізації характеризувалися такі області, як: Луганська (83,2 %, що на 28,1 п.п. більше від середньоукраїнського показника), Донецька (82,3%; 22,2 п.п.), Дніпропетровська (75,9 %; 18,8 п.п.), Одеська (68,7 %; 17,1 п.п.), Дніпропетровська (68,3 %; 16,7 п.п.), Київська (67,3 %; 15,7 п.п.).

Таблиця 3.6

Рівень тінізації економіки України за регіонами за 1997 – 2015 рр. (за: [88;99])

Регіони	Роки										
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2012	2013	2014	2015
Україна	42,8	42,0	40,9	37,0	32,1	28,9	24,2	51,6	53,2	53,9	55,1
АР Крим	44,7	50,3	51,4	46,9	34,8	26,3	22,3	52,8	–	–	–
Вінницька	41,7	46,3	48,2	39,6	19,3	20,3	10,1	15,6	17,4	19,6	21,7
Волинська	38,4	43,0	40,8	17,7	3,1	5,2	3,6	27,2	29,5	34,2	35,1
Дніпропетровська	50,7	52,6	52,4	49,9	46,6	42,9	38,5	68,3	71,2	74,6	75,9
Донецька	45,9	48,4	47,6	40,6	29,7	25,8	19,5	75,2	76,6	78,1	82,3
Житомирська	44,5	51,0	49,6	44,6	44,3	40,4	40,7	33,7	35,4	36,2	37,8
Закарпатська	48,7	48,8	50,1	40,9	32,6	29,5	21,5	64,2	66,2	62,3	61,5
Запорізька	35,7	36,6	41,1	39,0	41,5	41,0	40,7	51,0	53,7	53,9	55,4
Івано-Франківська	46,8	47,0	30,6	19,7	23,4	26,1	28,6	34,9	37,1	37,8	39,2
Київська	40,5	46,2	45,0	39,8	24,1	24,7	17,2	67,3	69,7	72,5	73,4
Кіровоградська	48,2	50,3	54,5	50,8	42,0	36,4	29,9	45,2	45,8	46,7	47,3
Луганська	43,6	50,1	51,9	49,6	46,6	41,7	36,5	71,8	78,4	79,5	83,2
Львівська	43,8	48,4	47,5	34,3	27,6	20,4	11,0	70,4	72,1	70,3	73,3
Миколаївська	39,5	66,6	44,7	31,8	16,8	13,2	11,3	65,2	65,4	66,7	68,6
Одеська	42,1	48,3	48,5	39,5	30,7	25,5	25,7	68,7	67,5	69,3	72,5
Полтавська	48,4	50,9	47,0	45,3	42,2	41,9	42,3	49,5	51,2	48,7	47,3
Рівненська	47,4	51,3	50,4	67,8	63,5	63,6	62,5	60,0	62,4	63,5	64,1
Сумська	44,1	45,9	48,1	37,1	32,7	30,6	33,1	48,2	46,9	45,8	47,2
Тернопільська	41,0	43,6	43,1	28,3	17,4	4,1	6,7	29,4	34,2	33,6	35,8
Харківська	42,2	46,8	47,7	44,5	36,9	33,8	25,3	50,6	54,6	56,3	57,1
Херсонська	38,0	41,3	41,6	22,1	23	24,8	27,2	40,7	43,2	44,1	44,2
Хмельницька	45,4	53,3	54,6	46,9	41,6	38,5	30,9	42,9	45,9	45,5	46,7
Черкаська	45,6	42,4	52,4	48,4	48,5	49,0	45,0	54,7	55,3	54,1	50,1
Чернівецька	41,1	47,3	50,9	41,7	17,6	8,1	1,2	52,4	53,7	54,2	55,7
Чернігівська	42,8	45,7	44,4	38,4	37,5	35,2	30,0	43,8	44,1	46,8	47,2

Найнижчі показники тінізації були притаманні таким регіонам, як Вінницька (15,6 %; "мінус" 36,0 п.п.), Волинська (27,2 %; "мінус" 24,4 п.п.), Тернопільська (29,4 %; "мінус" 22,2 п.п.) та Житомирська (33,7 %; "мінус" 17,9) області. У доповнення запропонованого методу проведена економічна оцінка основних параметрів тіньової економіки України для 2015 р. засобами методу Ф. Шнайдера (з врахуванням показника попиту на гроші), регресійного аналізу та комплексу тестів (Гренджера, Джохансена, ADF, Філіппа-Перона) дозволила визначити основні чинники динаміки тіньової господарської діяльності та корупції в регіонах.

Далі з використанням методу багатовимірного статистичного аналізу (БСА) виокремимо чотири основних групи за рівнем тінізації та поширення корупційних зв'язків в регіонах України (рис 3.11). Як бачимо,

групування децю корелює з розподілом за показником індексу інвестиційної привабливості за жорсткими факторами (Додаток Л, рис. Л.2), тобто підтверджується теза, що тіньова економіка певною мірою дублює легальну, а економічна злочинність, як правило, пов'язана з основними центрами економічної активності.

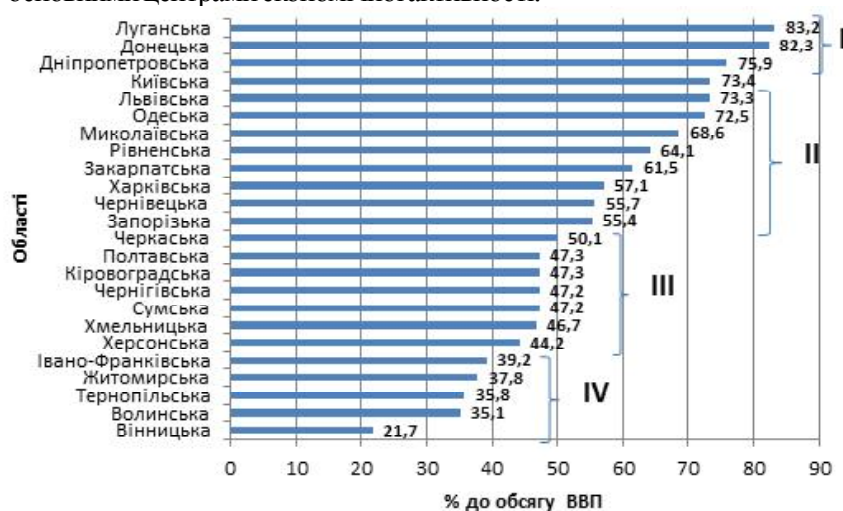

Рис. 3.11. Групування регіонів України за показниками тінзації економіки та корупції, 2015 рр. (метод кластерного аналізу) (розраховано за [99])

За оцінками автора, у 2015 р. у м. Києві (рівень тінзації 68,5 % від офіційного ВВП) та близьких до столиці областях істотні темпи поширення тіньових операцій спостерігалися переважно у кредитно-фінансовій сфері, операціях з нерухомістю та тінзацією з допомогою офшорних юрисдикцій. У багатьох регіонах, що характеризуються високим рівнем тінзації, проводяться бойові дії чи ці області знаходяться не далеко від проведення антитерористичної операції та у яких сконцентроване експортоорієнтоване сировинне виробництво: Луганська (83,2 %), Донецька (82,3 %), Дніпропетровська (59,2 %).

Звернемо увагу, що саме області з найпотужнішим сировинним потенціалом та ті, що знаходяться у зоні проведення АТО виявилися найбільш тінзованими (75,9-83,2%).

В свою чергу, Львівська, Одеська, Миколаївська, Рівненська, Закарпатські області характеризуються прикордонним статусом, що створює поле для контрабандної діяльності, а також вагома частка тіньового сектора цих областей сконцентрована у таких сферах і галузях,

як деревообробна промисловість, виробництво лікєро-горілочаних виробів та інших підакцизних товарів, а також роздрібна торгівля. Функціонування потужного тіньового сектора економіки забезпечується у вказаних областях високим рівнем корупції, яка одночасно є передумовою та наслідком тіньового сектора. Своєю чергою у м. Київ та Київській області сконцентровані найбільші фінансові потоки, тому ця область теж знаходиться у кластері областей з високим рівнем тінізації.

Щодо загальних тенденцій сприйняття корупції в регіонах України (індекс сприйняття корупції – ІСК) у 2015 р., як прояву тінізації економічних відносин, то їх було оцінено експертами Європейської дослідницької асоціації за сприяння Агентства США з Міжнародного Розвитку (USAID) на основі відповідей респондентів на запитання про те, наскільки, на їхню думку, корупція є поширеною у владних структурах України та серед державних службовців. Що більше респондентів вважало, що корупція поширена у 20 різних функціях та секторах, то вищим є середнє значення ІСК (від 100 – найбільшого сприйняття, до 0 – найменшого сприйняття корупції). Середнє значення індексу сприйняття корупції становило 33,0 у 2007 р., 38,2 у 2009 р., 39,9 у 2011 р. та у 2013 р. збільшилося до 41,8 [96]. Тобто в уявленнях населення за останні роки тенденція із поширеністю корупції в країні тяжіє до зростання. Ситуацію після Революції гідності у 2013-2014 рр. потрібно досліджувати додатково, що й стане предметом наших подальших досліджень поза межами цієї роботи. Повертаючись до згаданого дослідження, і надалі в середньому більше третини всіх основних сфер та інституцій України практично у всіх регіонах України розглядаються населенням як надто корумповані.

У регіональному розрізі найгірша ситуація залишається в Донецькій області (ІСК становив у 2015 р. 65,7), АР Крим (55,9), Київській (54,7), Одеській (51,4) Харківській (49,7) областях та м. Київ (48,9), де більше половини сфер у досліджуваному періоді видавалися жителям цих областей дуже корумпованими, тим більше, що у сприйнятті населення ситуація в цих регіонах навіть погіршилась за минулі два досліджувані роки (рис. 3.12). Загалом, індекс сприйняття корупції населенням зріс у шістнадцяти регіонах, причому в дев'яти з них він збільшився на п'ять або більше пунктів. Навпаки, скорочення індексу спостерігалось лише в дев'яти областях: Вінницькій ("мінус" 2,8), Чернігівській ("мінус" 0,5), Запорізькій ("мінус" 0,1), Миколаївській ("мінус" 2,3), Черкаській ("мінус" 2,9), Херсонській ("мінус" 3,3), Волинській ("мінус" 9,8), Кіровоградській ("мінус" 7,1) та Сумській ("мінус" 6,6) областях.

На противагу попередньо проаналізованим дослідженням Генеральна прокуратура України представила власні результати оцінювання регіонального зрізу корупції, де спостерігаються дещо інші

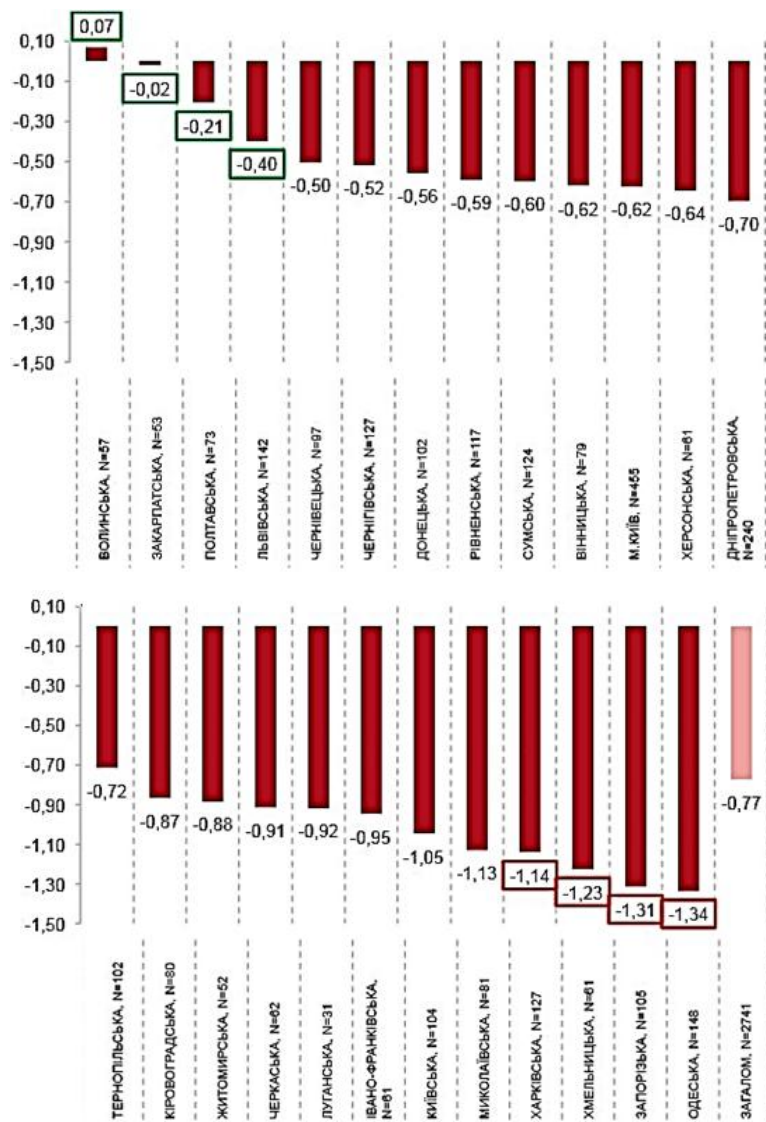

Рис. 3.12. Індекс сприйняття корупції у регіонах України у 2015р. ("Як би Ви оцінили ситуацію щодо боротьби з корупцією в державних органах влади України за останні шість місяців" (шкала від "-5" – ситуація значно погіршилася до "5" – ситуація значно покращилася)) (за [172])

тенденції. У цих оцінках різко превалюють корупційні прояви у областях, менш лояльних до тодішньої влади, а саме Львівська, Волинська, Дніпропетровська області. Таким чином, можна припустити певну суб'єктивність наведених оцінок.

Проаналізувавши різні результати досліджень тінізації економіки та протидії корупції можемо стверджувати, що у переважній більшості на перші позиції у цьому негативному рейтингу виходять уже згадувані прикордонні регіони, що й не дивно, зважаючи на більші потенційні можливості одержання надприбутків з врахуванням транснаціональної злочинності (у тому числі контрабандні потоки) та можливість швидкої втечі правопорушників з країни у випадку розкриття злочинів.

Щодо регіональних тенденцій, то певною мірою про рівень тінізації економіки регіону свідчить динаміка економічної злочинності. У багатьох регіонах держави спостерігається певне збільшення показників розкриття справ, пов'язаних з економічною злочинністю, хоча кількість розкритих економічних злочинів в абсолютному вимірі, порівняно з відповідним значенням минулого періоду може свідчити не стільки про активізацію боротьби із порушниками закону, скільки про перерозподіл сфер впливу організованих злочинних угруповань, які тісно співпрацюють з окремими посадовими особами органів влади та представниками правоохоронної системи.

Така співпраця має свою специфіку у портових і прикордонних містах: Одеса, Миколаїв, Харків, Львів, Ужгород, Луганськ (які входять до перших двох груп областей, що характеризувалися високим рівнем тінізації економіки). Тут тіньова діяльність, як уже зазначалося, переважно пов'язана із контрабандою, махінаціями із майном судноплавних компаній, "човниковим бізнесом", незаконною приватизацією та прямим іноземним інвестуванням.

Регіони з високим рівнем офіційного безробіття (Волинська, Львівська, Закарпатська області) стали також джерелом дешевих трудових ресурсів для тіньової економіки, забезпечуючи відповідні ринки Російської Федерації, Чехії, Польщі, країн Західної Європи. За інформацією дипломатичних представництв України, у Польщу з метою отримання роботи щорічно виїжджає близько 300 тис. громадян нашої країни, в Італію та Чехію – біля 200 тис. осіб, у Португалію – 150 тис. осіб, у Іспанію – 100 тис. осіб, у Туреччину – 35 тис. осіб, у США – 20 тис. осіб [103]. Чисельність українців, які працюють у Росії, перевищує 1 млн осіб. Існують й інші, значно вищі оцінки, зокрема Уповноважений Верховної Ради України з прав людини вважає, що на заробітки за кордон виїхали до 7 млн громадян, причому більшість з

них працюють нелегально [97].

У великих промислових містах України організовані злочинні угруповання розгорнули активну діяльність навколо потужних промислових підприємств ("Криворіжсталь", "Іллічівський рудно-ремонтний завод", "Миколаївський глиноземний завод", "Автобаз", "Укррудпром", "Ленінська кузня", "Краматорський коксохімічний завод" та ін.) [27]. Біля підприємств сформувалася розгалужена мережа посередницьких організацій, тіншову діяльність яких складно контролювати. Російські дослідники тіншової економіки в регіонах, на протигагу українським реаліям, стверджують, що основна частка тіншового сектору в Російській Федерації концентрується навколо малого та середнього бізнесу [111], що вимагає додаткових досліджень як в умовах української, так й інших пострадянських країн.

В умовах же нашої країни неформальні домовленості особливо помітні у приватизаційних процесах. Так, для прикладу, одна з дніпропетровських фінансово-промислових груп впливу (центр НВПГ "Інтерпайп") фактично відіграла технічну роль під час тендера з продажу контрольного пакета акцій ОАО "Харцизький трубний завод", "перемогу" в якому одержала корпорація "Індустріальний союз Донбасу" (донецький фінансово-економічний центр) [113].

Зрозуміло, що залежно від виду економічної діяльності окреслюється і структура тіншової економіки регіонів. Такі її типи, як кримінальна діяльність, економічна злочинність, корупція, властиві для "анклавів" української економіки, де спостерігається відносно активна економічна діяльність навіть у період економічної кризи. У регіонах-аутсайдерах (Тернопільська, Хмельницька, Херсонська області)

Аналогічне підтверджується й результатами нелінійного моделювання, здійсненого за допомогою програмного забезпечення CurveExpert 7.0, на основі яких підтверджується висновок про відсутність зв'язку між тінізацією економіки регіону та рівнем ВРП на одну особу. На це насамперед вказує значення отриманого коефіцієнта кореляції, який становить всього 0,48 та інші показники статистичної значущості (рис. 3.14). Це об'єктивно заперечує висновки окремих фахівців, які стверджують, що в умовах України тіншова економіка є потужним двигуном регіонального розвитку держави.

На основі оцінки рівня економічної злочинності можна визначити чинники тінізації економіки регіону за ситуаційним підходом. Це дозволить визначити характеристики неправомірного розвитку економіки на стадії виробництва, розподілу, обміну й споживання нелегального ВРП.

Розділ І

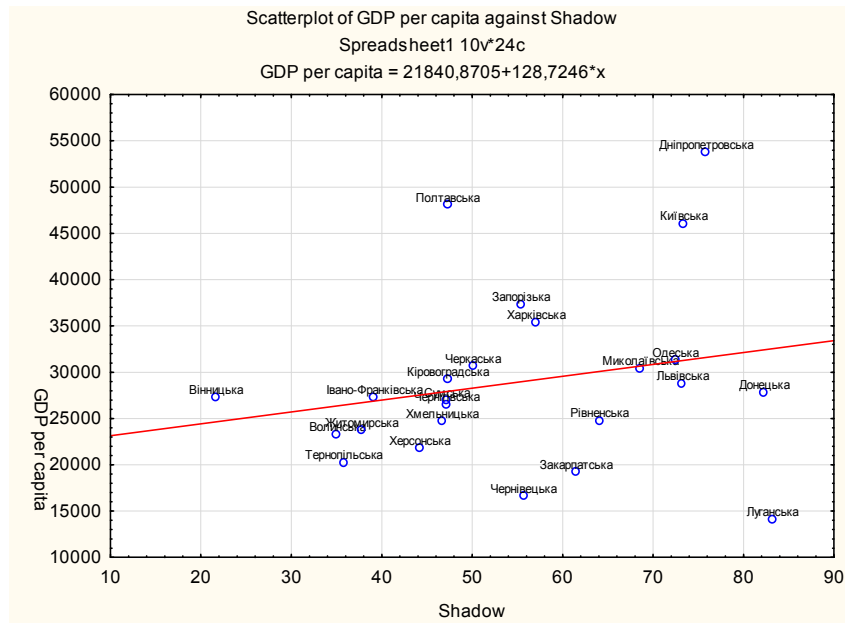

Рис. 3.13. Взаємозв'язок між показником рівня тінізації та ВРП на одну особу в регіонах України, 2015 р. (інструментарій Scatterplot) (розраховано за: [103])

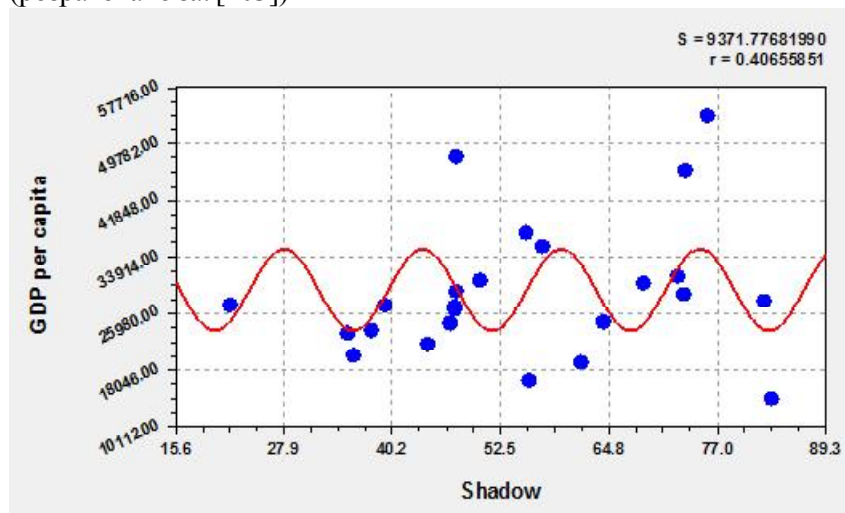

Рис. 3.14. Взаємозв'язок між показником рівня тінізації та ВРП на одну особу в регіонах України, 2015 р. (інструментарій нелінійного програмування, пакет CurveExpert) (розраховано за [103])

Так, у 2011 р. за рівнем економічної злочинності, рівень тінізації економіки характеризувався помітною асиметрією в розрізі різних регіонів та формуванням блукаючого атрактора II типу: найвищий рівень, на відміну від ситуації 2012-2013 рр. був характерний для Тернопільської (87,9 %), Чернівецької (86,7 %) областей, що було вищим мінімального значення у 2 рази.

Внаслідок зростання кількості випадків корупції, ухилення від сплати податків, хабарництва, зловживанням службовим становищем, перевищенням влади або службових повноважень ускладнюються процеси відтворення легального ВРП, знижується ефективність виробничого, фінансово-кредитного та соціального забезпечення розвитку продуктивних сил (табл. 3.7) [128].

Таблиця 3.7

Розрахунок індексу тінізації економіки регіонів України за рівнем економічної злочинності індикативним методом за 2007-2010, 2015 рр. (за [128])

Регіони/роки	Питома вага економічних злочинів в структурі загальної кількості зареєстрованих злочинів, %					Індекс тінізації економіки за рівнем економічної злочинності в регіоні					Відхилення, «+», «-»				
	2007	2008	2009	2010	2015	2007	2008	2009	2010	2015	2008/2007	2008/2009	2009/2010	2010/2015	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
АР Крим	7,51	7,29	6,3	4,28	-	33,39	31,45	20,66	1,19	-	-1,94	-10,78	-19,47	-	
Вінницька	12	14,55	13,6	9,93	6,3	58,33	65,63	63,09	57,41	49,31	7,3	-2,54	-5,68	-14,11	
Волинська	11,34	8,64	7,18	7,88	7,21	55,9	42,16	30,34	46,32	55,12	-13,74	-11,82	15,97	19,00	
Дніпропетровська	14,28	11,32	9,24	6,89	10,2	64,99	55,81	45,9	38,56	39,41	-9,18	-9,91	-7,34	2,20	
Донецька	6,68	5,55	5,58	4,23	8,3	25,2	9,86	10,4	15,32	17,64	-15,34	0,54	-10,29	15,14	
Житомирська	11,8	13,23	10,4	10,15	11,4	57,61	62,21	51,98	58,35	62,57	4,6	-10,23	6,36	7,23	
Закарпатська	16,22	15,53	11,6	11,75	13,5	69,18	67,79	56,85	64	66,17	-1,38	-10,94	7,15	3,39	
Запорізька	7,37	7,48	6,71	5,68	6,14	32,18	33,11	25,43	25,52	33,25	0,93	-7,68	0,09	30,29	
Івано-Франківська	14,1	12,43	13	13,23	13,8	64,54	59,76	61,65	68,02	72,13	-4,78	1,89	6,37	6,04	
Київська	7,51	8,26	6,79	4,87	9,7	33,42	39,44	26,36	13,22	36,98	6,02	-13,09	-13,13	179,73	
Кіровоградська	11,61	7,09	4,88	4,53	6,5	56,92	29,46	5,21	6,72	9,32	-27,46	-29,46	6,72	38,69	
Луганська	12,09	12,81	11,8	10,15	14,7	58,66	60,96	57,7	58,34	68,24	2,3	-3,26	0,64	16,97	
Львівська	15,43	15,76	14,2	9,56	12,6	67,6	68,28	64,79	55,77	66,97	0,68	-3,49	-9,02	20,08	
Миколаївська	13,15	15,36	8,71	8,93	12,1	61,98	67,45	42,59	52,63	52,41	5,48	-24,86	10,04	-0,42	
Одеська	15,5	14,65	14,2	9,65	9,52	67,75	65,88	64,82	56,18	54,85	-1,87	-1,06	-8,64	-2,37	
Полтавська	10,5	8	5,27	4,85	6,45	52,37	37,48	5,15	12,83	36,46	-14,9	-32,32	7,68	184,18	
Рівненська	9,59	9,88	8,42	8,87	10,12	47,86	49,4	40,59	52,3	63,41	1,54	-8,81	11,71	21,24	
Сумська	9,89	9,92	6,8	6,31	7,43	49,45	49,61	26,49	32,98	30,1	0,16	-23,12	6,49	-8,73	
Тернопільська	16,01	16,1	14,4	14,37	18,2	68,77	68,95	65,3	70,56	72,42	0,18	-3,65	5,25	2,64	
Харківська	9,44	8,5	7,34	5,62	5,97	47,03	41,16	31,89	24,77	9,12	-5,86	-9,28	-7,11	-63,18	
Херсонська	10,23	10,29	8,4	7,06	8,13	51,13	51,39	40,47	40,08	45,21	0,27	-10,92	-0,39	12,80	
Хмельницька	9,14	9,88	7,06	7,37	7,17	45,28	49,41	29,14	42,59	40,62	4,13	-20,27	13,45	-4,63	
Черкаська	10,59	10,04	8,1	8,22	7,13	52,79	50,19	38,3	48,57	45,18	-2,6	-11,89	10,26	-6,98	
Чернігівська	13,54	10,19	6,98	8,17	12,5	63,06	50,94	28,38	48,2	65,33	-12,13	-22,55	19,81	35,54	
Чернівецька	13,97	13,76	10,3	11,15	16,2	64,21	63,65	51,52	62,07	70,12	-0,55	-12,14	10,56	12,97	
м. Київ	8,32	8,29	6,47	5,12	6,7	39,93	39,71	22,67	17,43	28,28	-0,22	-17,04	-5,24	62,25	
м. Севастополь	8,13	6,9	6,98	5,87	-	38,5	27,52	28,38	27,88	39,47	-10,98	0,85	-0,5	41,57	
Всього	11,01	10,4	8,67	7,1	9,92	54,58	51,91	42,3	40,4	47,3	-2,67	-9,6	-1,91	17,08	

Загалом, якщо повернутися до показників економічної злочинності в регіонах України, то зазначимо, що, починаючи з 2007р. по теперішній час простежується тенденція до зниження виявлених фактів злочинів економічного спрямування: у 2007 р. виявлені злочини цього типу склали 42,8 тис. од., у 2008 р. – 38,6 тис. од., 2009 р. – 36,6 тис. од., у 2010 р. – 34,6 тис. од., у 2011 р. – 34,0 тис. од., у 2015р. – 43,4 тис. од., що на 1,4 % більше порівняно з показником 2007 року.

Розрахунок питомої ваги економічних злочинів у структурі загальної кількості всіх зареєстрованих злочинів по регіонах України засвідчує значну міжрегіональну диференціацію протягом 2007-2015рр.: різниця у 5,0 разів – від 6,7 % у Донецькій області до 35,2 % у Львівській області та 4,9 рази, від 5,97 % у Харківській області до 18,2 % у Тернопільській області.

Аналізуючи рівень тінізації економіки регіонів України за рівнем економічної злочинності, відзначимо, що у 2015 р. найвищий рівень тінізації економіки спостерігався у Тернопільській – 72,4 %, Чернівецькій – 70,1 % та Луганській – 68,2 %, а найменший рівень – у Харківській області, яка має, відповідно, найменше значення питомої ваги економічних злочинів в структурі загальної кількості зареєстрованих злочинів регіону, що нижче максимального значення у 81,5 рази. В цілому, індекс тінізації економіки регіонів за рівнем економічної злочинності був найвищим у 2008 р. – 49,6 % та у 2015р. – 47,3% [98].

Для дослідження причин тінізації економіки регіонів за рівнем економічної злочинності слід використати інструментарій економічного аналізу деталізації, який широко використовують при визначенні чинників і факторів та результатів злочинної діяльності в часовому та просторовому вимірі. За допомогою цього прийому в Додатку М розраховано чинники-стимулятори та дестимулятори, результати впливу яких, можуть бути і взаємнопротилежними. Аналізуючи офіційні статистичні джерела для оцінки чинників розвитку тінізації економіки регіонів України, спостерігаємо зростання окремих видів економічної злочинності, які все виразніше набувають міжрегіональної диференціації, так званого галузевого та територіального спрямування.

Загалом, однією з основних причин всебічного поширення тіншового сектора економіки в Україні є втрата керованості суспільством та економікою з боку держави. На регіональному рівні ця проблема набуває своєї специфіки, насамперед, фінансово-економічної.

Відомо, що економіка багатьох українських регіонів є дотаційною, тобто існує за рахунок трансфертів із держбюджетних і

позабюджетних фондів. Дотаційними є її 98,4 % районних бюджетів, 53,8 % загальної кількості міст республіканського й обласного значення та 88 % обласних бюджетів. Серед них райони та міста Донецької, Луганської областей, окремих центральних областей (Київської, Черкаської). При цьому з-поміж найбільших боржників між підприємствами та установами України варто виокремити саме лідерів дотаційних областей – Київську (81,5 млрд. грн. або 36,6 % загального обсягу кредиторської заборгованості вітчизняних підприємств та установ), Донецьку (31,8 млрд. грн. або 14,3 %), Дніпропетровську (23,3 млрд. грн. або 10,4 %) області, тобто 61,3 % від загальної заборгованості [103]. На нашу думку, дотаційність та будь-які інші види пільг створюють поле для зловживань, поширення корупції та подальшої тінізації економіки регіонів.

Традиційно до основних чинників розвитку тіньової економіки і кримінальної економічної діяльності в економіці країни у трансформаційний період зараховують наступні: надмірна важкість та комплікативність податкового навантаження, невинувато жорстка регламентація і контроль економічної діяльності, значні масштаби монополізації економіки.

Значимо, що природа тінізації навіть у різних регіонах України різниться між собою. Наприклад, з-поміж факторів, що сприяли зародженню та зміцненню тіньової економіки в західних прикордонних регіонах України (як межа між різними типами систем господарювання), необхідно виділити:

- відсутність повноцінного ринкового середовища;
- важкість податкового навантаження;
- наявність недостатньо контрольованого кордону, що довгий час розділяв різні господарські системи;
- поширення прихованої зайнятості;
- структурні диспропорції в економіці [169].

Загалом, у перехідній економіці прикордонних регіонів регулювання економічної діяльності, як чинник зростання тіньової і кримінальної економіки, має особливе значення. Найважливішим напрямом інституційних перетворень при переході до ринку (оскільки наразі Україну можна вважати країною з ринковою економікою лише де-юре) є, як відомо, лібералізація економічної діяльності. Її зміст, як відомо, полягає у запровадженні ринкових "свобод" – конкуренції, підприємницької діяльності, ціноутворення тощо (зокрема, це передбачено й підписаною у червні 2014 р. Угодою про Асоціацію з ЄС) [160]. Проте через різні причини цей процес відбувається

нерівномірно, непослідовно і неповно. У багатьох сферах економіки прикордонних регіонів все ще зберігаються обмеження для дії ринкових механізмів, та прослідковується істотна державна регламентація. Такий стан незавершеності лібералізації економічної діяльності багатьма фахівцями визнається основною причиною формування тіньової економіки і криміналізації економічної сфери у перехідних господарських системах [169].

Важливим чинником поширення "тіньової" економічної діяльності в прикордонному регіоні є також законодавча неврегульованість механізму відшкодування ПДВ суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності. Крім вибіркового характеру, розроблені й застосовуються кримінальні схеми здійснення зовнішньоекономічної діяльності, за якими ПДВ відшкодовується без здійснення експорту взагалі. Зрештою, саме через "тінізацію", ПДВ фактично перетворився з джерела бюджетних надходжень на чинник формування державного боргу.

Так, наприклад, за даними Міндоходів і зборів у Волинській області, у 2014 р. зафіксовано факт подання суб'єктом господарювання незаконної заявки на відшкодування ПДВ обсягом 640 тис. грн. За матеріалами, що зібрані співробітниками оперативного управління ГУ Міндоходів у Волинській області та фактами ухилення від сплати ПДВ у 2014 р. розпочато 10 кримінальних проваджень. Йдеться про незаконні оборудки на суму 6,9 млн. грн.. Щодо експортних операцій, то співробітники згаданої контролюючої інституції зібрані матеріали щодо ухилення від сплати податків під час незаконного експорту на суму 4,3 млн. грн. [101].

Надзвичайного поширення у прикордонних регіонах набули й тіньові схеми "продажу" податкового кредиту, нарахованого від сплати ПДВ при імпорті товарів так званим "вигодоформуючим" суб'єктам господарської діяльності ("фіктивних" та "транзитних" підприємств). Тільки на внутрішньому ринку встановлено 150 підприємств-імпортерів, обсяги імпорту яких становили 8,8 млрд. грн., а сума розбіжності з контрагентами – 1,4 млрд. грн. [101].

В умовах глобалізації наявність міждержавного розриву – вартісного порогу у вигляді істотних відмінностей в умовах утворення вартості та розподілу доходів, інструментів державного регулювання регіонального, прикордонного та зовнішньоекономічного обміну (цін, податків, митних платежів, бюджетних преференцій, квот тощо) та їхня експлуатація тіньовими механізмами для вилучення тіньового доходу утворює механізм тіньової прикордонної економіки.

У зовнішньоекономічній сфері з найбільшою інтенсивністю проявляється дія тенденції до наслідків експансії глобальної тіньової економіки в українську, як недостатньо розвинуту периферійну капіталістичну модель економіки. Невипадково, як наслідок цієї тенденції, у вітчизняній зовнішньоекономічній сфері масово з'явилися не лише тіньові, а й відверто кримінальні схеми, зокрема так, як "човникова" діяльність, работоргівля, тіньовий ринок трансплантатів, наркотиків, зброї, широке використання бартерних, давальницьких, толінгових схем тощо.

Суб'єкти прикордонної тіньової економіки широко користуються відсутністю контролю за якістю експортованої продукції, експортуючи високоякісну вітчизняну продукцію під виглядом низькосортних товарів. Отже, нагальною є необхідність створення єдиної системи оцінки кількості та якості товарів, що експортуються, або покласти цей обов'язок на контролерів вже існуючих структур.

Недоліки державної політики в сфері зовнішньоекономічної діяльності, низька ефективність діяльності органів виконавчої влади у цій галузі позначилися на загостренні такої проблеми, як контрабанда. Поки існуватиме різниця у цінах на товари у двох державах, існуватиме й контрабанда, із залученням, переважно представників прикордонних регіонів, що стала загальнонаціональною проблемою і безпосередньо загрожує національній безпеці України. Недоотримання державним бюджетом митних платежів становить десятки мільярдів доларів США, які автоматично відходять у тіньовий сектор. Наприклад, лише у I кварталі 2014 р. відділом правозахисної діяльності, протидії корупції та злочинності у сфері транспорту прокуратури Закарпатської області розпочато кримінальне провадження за фактом зловживання службовим становищем (ч. 2 ст. 364 КК України) та службової підробки (ч. 2 ст. 366 КК України) посадовцями митного поста "Мукачево" Чопської митниці ДМСУ (на даний час Чопської митниці Міндоходів). Відповідно до проведеної перевірки прокуратори встановлено, що здійснивши митний контроль та митне оформлення транспортного засобу, який перетинав державний кордон України у напрямку "в'їзд", митники, під виглядом фотопаперу в рулонах, оформили дорогі мобільні телефони, які не були задекларовані та перетнули кордон з порушенням митних правил. А відтак, згідно розрахунку, державний бюджет України недоотримав майже 95 тис. грн, які підлягали сплаті при ввезенні незаявленого у деклараціях товару. Стосовно службовців цього ж митного поста, прокуратура розпочала ще одне кримінальне провадження за цими ж

статтями кримінального кодексу. Цього разу вже через те, що митники під виглядом подушок, крісел та шаф, дозволили ввезти на територію нашої країни дорогу побутову техніку. При цьому майже 250 тис. грн митних платежів, через зловживання посадовців митниці, не надійшли в держбюджет [101]. Інші правопорушники "приховувалися" за вексельними платежами, сумнівними судовими рішеннями тощо. Крім того, на митницях процвітає хабарництво та приховування реальної вартості ввезеної продукції.

Аналіз стану боротьби з контрабандою свідчить про те, що, незважаючи на комплекс вжитих органами виконавчої влади заходів, вона дедалі поширюється, а пов'язані з нею негативні процеси набувають витонченіших форм, що завдає значної шкоди економіці України, негативно впливає на криміногенну ситуацію в державі загалом.

Найбільшою на західних кордонах України є питома вага контрабандної продукції на ринку автомобілів, тютюну, алкогольних напоїв, аудіо-, відео-, комп'ютерної та побутової техніки, виробів легкої промисловості, продуктів харчування (насамперед, цукру та м'ясної продукції), нафтопродуктів, ювелірних виробів.

Визначальними чинниками поширення контрабанди на західному кордоні України є: наявність економічних передумов; недостатня ефективність митного і прикордонного контролю; недосконалість нормативно-правової бази у сфері регулювання імпорту та боротьби з контрабандою; неефективність обміну інформацією між державними органами, що здійснюють контроль за зовнішньоекономічною діяльністю.

Особливу роль у поширенні контрабанди відіграє людський фактор. За інформацією правоохоронних органів, переважну більшість злочинів, пов'язаних з незаконним переміщенням вантажів через державний кордон, скоєно з використанням корумпованих зв'язків з посадовими особами митних органів, органів охорони державного кордону та інших контролюючих органів. Найпоширенішими протиправними діями є: незаконне звільнення вантажів від митного огляду; оформлення документів про вивезення за межі території держави товарів, що мали переміщуватися територією України транзитом, але були реалізовані в Україні; опломбування транспортних засобів без огляду вантажу; оформлення подвійних митних документів; заниження митної вартості товару; здійснення митного оформлення неіснуючих або з навмисно завищеною вартістю вантажів на експорт, що дає змогу незаконно відшкодувати з державного

бюджету податок на додану вартість [16].

Зауважимо, що, зважаючи на істотні показники неформальної зайнятості не лише у прикордонних, але й інших регіонах України, доцільним є аналіз тіньового товарообороту та витрат домогосподарств, які безпосередньо пов'язані між собою. Стратегічні пріоритети і напрями розвитку внутрішньої торгівлі відобразилися у наукових розробках і працях, але проблема детінізації обороту торговельних підприємств регіонів вивчена недостатньо і у регіональних програмах їй взагалі не приділяється уваги. В окремих публікаціях лише відзначається масштабність сектору тіньової торгівлі, величину якого оцінюють від однієї до двох третин обороту офіційно зареєстрованих суб'єктів роздрібної торгівлі. З позицій системного підходу структурно система торгівлі складається з багатьох підсистем, кожна з яких включає різновиди її елементів. Окремі дослідники сфери торгівлі у структурному відношенні виділяють такі сектори і сегменти: організована, неорганізована та нелегалізована роздрібна торгівля (рис. 3.15) [148, с.186-207].

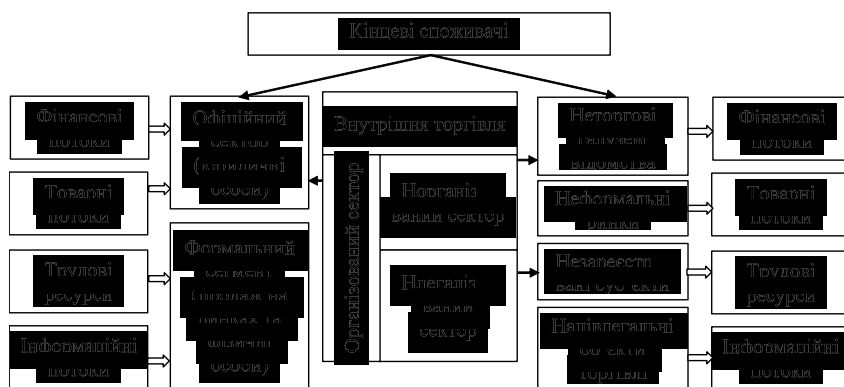

Рис. 3.15. Структурна побудова внутрішньої торгівлі за критерієм легальності діяльності (за [148, с.186-207])

Організований сектор охоплює мережу юридичних осіб, які здійснюють роздрібну торгівлю (тобто, офіційний сегмент), і формальний сегмент, який охоплює обсяги продажу товарів на ринках та фізичними особами-підприємцями. Неорганізований сектор охоплює мережу торговельних об'єктів підприємств різних видів економічної діяльності регіону, зокрема будівництво, транспорт, сфера

послуг, де торгівля розвивається як суміжна галузь діяльності. Цей сектор містить не менше 30 % загальної кількості об'єктів торгівлі і орієнтовно стільки ж загального обсягу товарообороту. Найменше дослідженим і найбільше прихованим є нелегалізований сектор торгівлі, до якого відносяться неорганізовані та стихійні ринки, незареєстровані суб'єкти і напівлегальні об'єкти торгівлі.

Тіньовий сектор роздрібною торгівлі розуміємо як реалізацію товарів і послуг на неформальних ринках незареєстрованими суб'єктами та через напівлегальні об'єкти торгівлі (тобто тіньовий сектор торгівлі), а також приховані обсяги обороту товарів і послуг в організованому та неорганізованому секторах торгівлі. Для дослідження обсягів тіньового товарообороту використаємо зіставлення "витрат населення з обсягом роздрібною торгівлі".

Зазначимо, що при цьому доцільно врахувати обсяги витрат населення на послуги і відповідне коригування обсягів товарообороту (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

**Групування регіонів України за показниками тінзації
внутрішньої торгівлі у 2015 р.
(розраховано за [148, с.186-207])**

№ кластера	Регіон	Характеристика групи	Окремі показники тінзації сфери внутрішньої торгівлі		
			обсяг тінзації, млрд. грн.	обсяг тінзації на одну особу, тис. грн.	рівень тінзації, %
1	Вінницька	Найвищий рівень тінзації сфери внутрішньої торгівлі (54,3-67,8 %)	4,3	2,7	60,4
	Донецька		6,3	1,5	64,7
	Київська		4,8	2,8	57,2
	Луганська		4,9	2,2	67,8
	Львівська		3,7	1,5	54,7
2	Дніпропетровська	Вищий від середнього рівень тінзації внутрішньої торгівлі (42,8-48,6 %)	5,8	1,8	42,8
	Закарпатська		3,4	2,7	43,6
	Івано-Франківська		4,1	3,0	46,9
	Миколаївська		4,2	3,6	46,1
	Харківська		4,1	1,5	48,6
	Чернівецька		2,6	2,9	44,1
	м.Київ		5,2	1,8	49,8
4	Волинська	Нижчий від середнього рівень тінзації внутрішньої торгівлі (22,3-39,2 %)	2,1	2,0	34,5
	Житомирська		1,9	1,5	38,7
	Запорізька		2,7	1,5	35,9
	Одеська		5,1	2,1	39,2
	Рівненська		2,4	2,1	34,5
	Тернопільська		2,3	2,2	36,2
	Черкаська		3,2	2,6	34,6
	Полтавська		3,2	2,2	28,6
	Сумська		1	0,9	22,3
	Хмельницька		4,4	3,4	28,7
5	Кіровоградська	Низький рівень тінзації (10,9-18,9)	2,6	2,7	15,6
	Херсонська		3,2	3,0	18,9
	Чернігівська		2,3	2,2	10,9
Всього по Україні			3,59	2,26	40,2

За результатами оцінювання обсягів і рівня тінізації (з використанням методики, що включає аналіз товарообороту підприємств, обсяги продажу на ринках, оборот роздрібною торгівлі, у тому числі послуг, та зіставлення значень цих показників з витратами населення на придбання товарів та послуг), а також розрахунку обсягів тінізації у розрахунку на одну особу у регіональному розрізі визначено основні групи регіонів України за рівнем тінізації внутрішньої торгівлі у 2015 р. Як бачимо з інформації, наведеної у табл. 3.8, до областей з найвищим рівнем тінізації роздрібною торгівлі, увійшли майже всі прикордонні області, за винятком Київської.

До регіонів з найнижчим рівнем тінізації сфери роздрібною торгівлі відносяться області Кіровоградська (15,6 %), Херсонська (18,9 %), Чернігівська (10,9 %) області. Проте аналіз за окремими секторами економіки та за регіонами видається ускладненим, зважаючи на недостатню достовірність статистичних даних.

Для порівняння наведемо підхід, удосконалений С. Бурлуцьким щодо оцінювання обсягів та рівня тінізації товарообороту з використанням методу "витрати – роздрібний товарооборот" (табл.3.9).

Таблиця 3.9

Показники та джерела вхідної інформації для розрахунку рівня тіньової економіки в регіонах України модифікованим методом "витрати – роздрібний товарооборот" на рівні домогосподарств (за [16])

№ п/п	Показники	Розрахунок	Джерело вхідної інформації
1	Споживчі сукупні витрати домогосподарства	x	«Доходи і витрати населення»
2	Оплата житла, комунальних продуктів та послуг		Структура сукупних витрат домогосподарств [16]
3	Витрати на непродовольчі товари та послуги: охорона здоров'я, транспорт, зв'язок, відпочинок і культура, освіта, ресторани та готелі		
4	Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	x	«Доходи і витрати населення» Структура сукупних ресурсів домогосподарств [16]
5	Скориговані споживчі сукупні витрати домогосподарств	(1)-(2)-(3)-(4)	«Продаж товарів за каналами реалізації» Обороти роздрібною торгівлі [13]
6	Оборот роздрібною торгівлі		
7	Надлишок скоригованих споживчих витрат над оборотом роздрібною торгівлі	(5) – (6)	x

Таким чином, за оцінками згаданого автора, за всіма регіонами України переважно спостерігається надлишок скоригованих споживчих сукупних витрат домогосподарств над оборотом роздрібною торгівлі. Так, у 2005 р. середнє домогосподарство Миколаївської області витратило в рік на 3,4 тис. грн більше, ніж це зареєстровано в офіційною статисткою. Найменший надлишок 0,13 тис. грн. в рік спостерігався у Дніпропетровській області. Починаючи з 2006 р., ситуація докорінно змінилася. Переважаючим був дефіцит аналізованого показника. Так, максимальний дефіцит 12,5 тис. грн. на рік спостерігався у Харківській області, а мінімальний 0,21 тис. грн. в Чернігівській. Єдиною областю з надлишком у розмірі 0,03 тис. грн. виявилася Черкаська область. Істотними розбіжностями характеризувалися також показники Одеської ("мінус" 11,83 тис. грн.), Запорізької ("мінус" 11,34 тис. грн), Київської ("мінус" 9,52 тис. грн.) та Дніпропетровської ("мінус" 9,42 тис. грн.) областей.

Як бачимо, істотна тінізація у практично усіх областях розпочалася, починаючи з 2006-2011 рр. Протягом аналізованого періоду тінізацією відзначалися Волинська, Закарпатська, Запорізька, Одеська, Рівненська, Харківська та Хмельницька області. У східних областях держави загальний обсяг тінізації вищий порівняно з іншими регіонами. Зазначимо, що зміна надлишку дефіцитом, не є свідченням зникнення тіншового сектору. Це скоріше вказує на зміну форми його прояву [60].

Підсумовуючи, проведемо кластеризацію регіонів за вище дослідженими показниками тінізації регіонів, рівнем поширення корупції, економічної злочинності та тінізації сфери роздрібною торгівлі (рис. 3.16, Додаток Н). З результатів аналізу, можна зробити висновок, що до областей, які характеризуються найгіршими показниками у цьому контексті, відносяться Донецька, Дніпропетровська та Київська області.

Серед областей з відносно найкращими показниками, тобто низькими індикаторами тінізації економічних відносин, у 2015 р. знаходилися Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Тернопільська та Чернігівська області.

Враховуючи вищезазначене, виникає потреба у визначенні причин існування тіншових явищ, які відрізняються залежно від типології регіону. Зокрема, В. Ретунських до причин існування тіншових процесів в окремому регіоні відносить [125]: відсутність повноцінного ринкового середовища; важкість податкового навантаження; наявність недостатньо контрольованого кордону; поширення

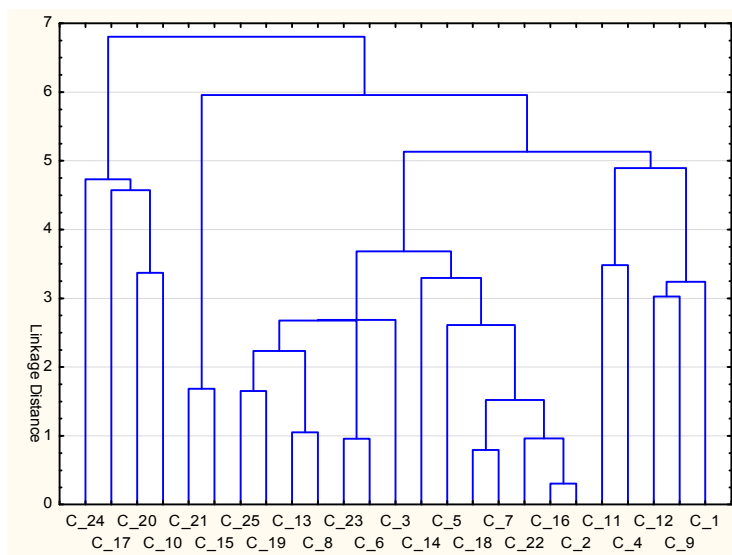

Рис. 3.16. Кластеризація регіонів України за показниками рівня тінізації економіки загальним, поширення корупції, економічної злочинності та тінізації сфери внутрішньої торгівлі, 2015 р. (розраховано за [99;98;139;96])

де С1 – Вінницька; С2 – Волинська; С3 – Дніпропетровська; С4 – Донецька; С5 – Житомирська; С6 – Закарпатська; С7 – Запорізька; С8 – Івано-Франківська; С9 – Київська; С10 – Кіровоградська; С11 – Луганська; С12 – Львівська; С13 – Миколаївська; С14 – Одеська; С15 – Полтавська; С16 – Рівненська; С17 – Сумська; С18 – Тернопільська; С19 – Харківська; С20 – Херсонська; С21 – Хмельницька; С22 – Черкаська; С23 – Чернівецька; С24 – Чернігівська.

прихованої зайнятості; структурні диспропорції; недосконалість бюджетної політики. Автор найтипівішими формами прояву тіньової економіки вважає: реалізацію конфіскованих матеріальних засобів, "човникову" діяльність, контрабанду, тіньове працевлаштування. При цьому широко використовуються бартерні, давальницькі, толінгові схеми.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що тіньова економіка в регіонах України глибоко інтегрована в тіньовий сектор економіки держави і обумовлюється такими визначальними передумовами та особливостями:

(1) соціально-економічною структурою регіону (тіньова економіка сконцентрована навколо основних центрів економічної

діяльності);

(2) недосконалістю правової бази відносин між центральною і регіональною владою, зокрема тим, що регіональна нормативно-розпорядча база у деяких випадках прямо суперечить Конституції України і сприяє тінізації господарських операцій у регіоні (нецільове використання бюджетних та позабюджетних коштів, укладання сумнівних договорів із іноземними партнерами);

(3) взаємопроникненням органів регіональної влади та регіональних фінансово-промислових злочинних утворень;

(4) дискримінаційною політикою застосування різного виду економічних пільг, наданих переважно за політичними критеріями для окремих регіонів і, таким чином, перетворення окремих регіонів у джерела тінізації економіки;

(5) регіональною політичною владою й особистими характеристиками керівників регіонів (ідеологічна орієнтація, етична основа, особиста відповідальність), від яких істотно залежать характер і масштаби поширення тіньової економіки, форми і методи боротьби з нею в регіоні;

(6) соціокультурними факторами: історичні та етнічні особливості, ментальні і культурні особливості мешканців;

(7) недосконалість інститутів громадянського суспільства (незалежні ЗМІ піддаються тиску з боку регіональної влади, лише формування об'єднань підприємців, профспілки стикаються з процесом реорганізації, товариства споживачів не впливають на торгівлю) [148, с.186-207].

Зважаючи на специфіку тінізації економіки України, у тому числі регіону, необхідно формувати регіональні моделі протидії цьому явищу, що дозволить не тільки покращити структурну конкурентоспроможність, але й підвищити рівень якості життя населення.

3.3. Чинники та функціональні особливості тіньової економічної діяльності

Зважаючи на теоретико-прикладні аспекти дослідження зауважимо, що передумови, чинники, фактори, наслідки та функціональні залежності існування тіньової економіки у кожній окремо взятій країні характеризуються певними, притаманними саме для цієї соціально-економічної системи особливостями. Проте беззаперечним

$K_{\text{сум}} =$

є той факт, що в кожній з таких систем функціонування тіньового сектора приносить істотні збитки як для економіки, так і для суспільства загалом.

З метою оцінки таких збитків, що наносяться тіньовою економічною діяльністю сферам життєдіяльності, нами була запропонована методика їх оцінки. Таким чином, сумарний збиток ($K_{\text{сум}}$) розраховується через підсумовування збитку, що наноситься у різних сферах життєдіяльності, K_i , $i \in I$, n , де n – кількість сфер життєдіяльності (рівняння 3.2).

$$K_i = \sum_{j=1}^{m_i} \left(\sum_{k=1}^{l_{ij}} \frac{N_{ijk} q_{ijk}}{f_{ijk}} + \sum_{k=1}^{p_{ij}} \frac{S_{ijk}}{f_{ijk}} \right), \quad (3.2)$$

де N_{ijk} – кількість правопорушень типу k у сфері i для компоненти j (умовні одиниці); S_{ijk} – сума збитку від правопорушення k у сфері i для компоненти j (грн.); q_{ijk} – сума збитку від одного правопорушення k у сфері i для компоненти j (грн.); f_{ijk} – частка врахованих офіційною статистикою правопорушень k у сфері i для компоненти j в загальній кількості правопорушень k (умовні одиниці); N_{ijk} , S_{ijk} – отримані статистичних звітних документів, f_{ijk} , q_{ijk} – визначені на основі експертних оцінок.

Збиток за сферами складається з компонент K_{ij} , $j_i \in I$, m_i , де m_i – число компонент збитку для сфери життєдіяльності i . Вони формалізуються за допомогою статистичних показників. В силу особливостей статистичної звітності, компоненти збитку можуть характеризуватися або за безпосередньою сумою збитку, або кількістю правопорушень. Введемо позначення: l_{ij} – кількість параметрів оцінки збитку з допомогою статистичних даних, що характеризують кількість правопорушень у сфері життєдіяльності i для компоненти j ; p_{ij} – кількість параметрів для оцінки збитку допомогою статистичних даних, що характеризують збиток безпосередньо через суму збитку від правопорушень у сфері життєдіяльності i для компоненти j . Отже, збиток у сфері життєдіяльності буде розрахований як:

Сумарний завданий збиток визначається шляхом підсумовування показників збитків, розрахованих за різними сферами:

$$K_{\text{сум}} = K_{\text{вироб}} + K_{\text{інв}} + K_{\text{фін}} + K_{\text{БД}} + K_{\text{ЗЕД}} + K_{\text{екол}} + K_{\text{соціал}} \quad (3.3)$$

де $K_{\text{вироб}}$ – загальна оцінка збитку у виробничій і торговельній сферах; $K_{\text{інв}}$ – загальна оцінка збитку в інвестиційній сфері; $K_{\text{фін}}$ – загальна оцінка збитку у фінансовій сфері; $K_{\text{БД}}$ – загальна оцінка збитку в бюджетній сфері;

$K_{зед}$ — загальна оцінка збитку у зовнішньоекономічній сфері; $K_{екол}$ — загальна оцінка збитку у екологічній сфері; $K_{соціал}$ — загальна оцінка збитку, що наноситься тіньовою економікою соціальної сфері; $K_{транс}$ — загальна оцінка інших трансакційних витрат.

За: [69]

Проведені нами розрахунки оцінювання збитку дозволяють зробити наступні висновки (результати розрахунку представлені на рис. 3.17). Так, вплив практично усіх основних чинників тінізації економіки України у 2015 р. порівняно з 2001 р. посилюється (за винятком незначного зменшення впливу компоненти зовнішньоекономічної діяльності), що можна пояснити збільшенням уваги щодо детінізації зовнішньоекономічних відносин між Україною та її зовнішніми партнерами, з акцентом останніх на вимозі підвищення прозорості відносин між нашими державами, особливо зі сторони країн ЄС та США, що особливо актуалізувалося після Революції Гідності 2014 р. в нашій державі. Істотного значення також набула компонента пов'язана з "іншими трансакційними втратами" (*Ктранс*), внаслідок існування тіньової економіки. Насамперед доцільно стверджувати про політичну складову цього процесу, що й призвело до загострення соціально-економічного напруження у 2013-2014 рр. і, як результат, — до вже згадуваної Революції в Україні [124].

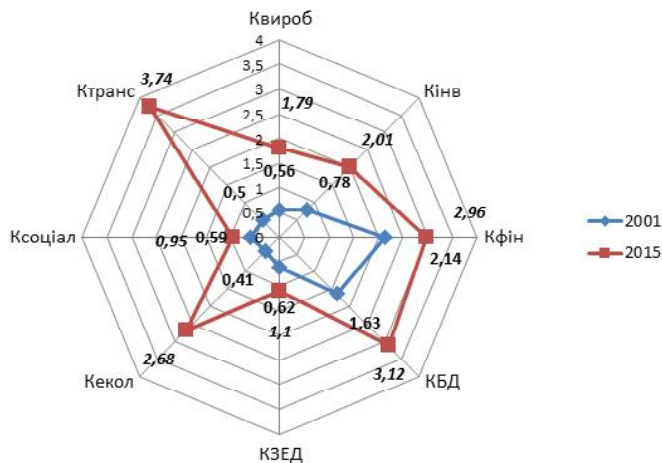

Рис. 3.17. Чинники динаміки тіньового сектора економіки України у розрізі його складників за методом головних компонент з врахуванням індикативних показників у 2001, 2015 рр. (розраховано за [103;101;106;100])

В розрізі окремих сфер економіки можна відзначити, що ситуація аналогічна. Проведемо діагностику споживчого ринку, який є важливою часткою економіки, сферою кінцевого споживання і при зростанні тіньової економіки в даній сфері основний збиток приймають на себе його учасники, насамперед пересічні громадяни (кінцеві споживачі).

З метою вирішення завдання щодо діагностики функціональної взаємозалежності між споживчим ринком та тіньовим сектором був використаний методичний інструментарій "діагностики економічної безпеки споживчого ринку", заснований на методиці індикативного аналізу. У відповідності з даним підходом діагностика економічної безпеки споживчого ринку проводиться за сукупністю критеріальних показників-індикаторів, що дозволяють кількісно оцінити наявність, характер і рівень прояву загроз його динаміці. Останнє у відношенні до споживчого ринку оцінюється при порівнянні фактичних (поточних) значень індикаторів економічної безпеки споживчого ринку з їх пороговими (критеріальними) значеннями.

З метою діагностики, за аналогією із задачами моніторингу економічної, енергетичної та соціально-демографічної безпеки, вводяться такі градації оцінок ситуацій по кожному з індикаторів (з використанням методу нечітких множин): нормальна; передкризова; кризова. Своєю чергою, передкризова зона розподіляється на три стадії: відповідно передкризова 1 (початкова стадія, ПК1), передкризова 2 (стадія розвитку ПК2), передкризова 3 (критична стадія ПК3, що загрожує переходом в кризову зону). Кризова зона також розбивається на три стадії – криза 1 (нестабільна стадія, К1), криза 2 (загрозлива стадія, К2), криза 3 (надзвичайна стадія, К3) (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Класифікація тінізації економіки за індикативними показниками (за [122;161])

№ з/п	Ситуаційний стан	Позначення	Співвідношення нормалізованих значень індикаторів і порогових рівнів
1.	Нормальний	Н	$X_{ij}^H = 0$ і $X_{ij}^t \neq X_{ПК1,ji}$
2.	Передкриза 1	ПК 1	$0 < X_{ij}^H < X_{ПК2,ij}^H$ або $X_{ij}^t = X_{ПК1,ji}$
3.	Передкриза 2	ПК 2	$X_{ПК2,ij}^H \leq X_{ij}^H < 1$
4.	Передкриза 3	ПК 3	$X_{ПК3,ij}^H \leq X_{ij}^H < 1$
5.	Криза 1	К 1	$1 \leq X_{ij}^H < X_{К2,ij}^H$
6.	Криза 2	К 2	$X_{К2,ij}^H \leq X_{ij}^H < X_{К3,ij}^H$
7.	Криза 3	К 3	$X_{ij}^H \geq X_{К3,ij}^H$

Отримані результати розрахунку для умов України у відношенні до основних макроекономічних показників представлені на рис. 3.18. Як видно з результатів, одержаних з використанням фільтру Кальмана протягом досліджуваного періоду (1992-2013 рр., 2014-2016 рр. – прогнозні дані) вітчизняна економіка знаходилася під негативним впливом тіньового сектора, який призводив до загострення кризових явищ (квадрант К1–К3). Причому, якщо показники сальдо поточного рахунку (рис. 3.18 г), загальнодержавного боргу у відношенні до ВВП (рис. 3.18 б) та офіційного безробіття (рис. 3.18 в) у певний період часу перебували під впливом першої стадії кризи, внаслідок збільшення тіньового сектора.

Натомість, показник ВВП на одну особу завжди характеризувався критично небезпечним для національної безпеки квадрантом К3.

У контексті предмета дослідження для досягнення поставленої мети в ході вирішувалися такі завдання: (1) відбір індикаторів, що характеризують прояви економічної кризи в соціально-економічному середовищі; (2) економіко-математичне моделювання впливу соціально-економічних наслідків економічної кризи на тіньовий сектор регіональної економіки; (3) прогнозування сектора економіки під впливом кризових тенденцій динаміки тіньового сектора в економіці на основі запропонованої економіко-математичної моделі.

Серед зазначених завдань найбільшу проблемність представляє відбір індикаторів, що характеризують прояви економічної кризи в соціально-економічному середовищі, оскільки передбачається вибір з двох протилежних альтернатив. З одного боку, включення до складу індикаторів максимальної кількості показників при відсутності даних про їх вплив на динаміку тіньового сектора економіки дозволить найбільшою мірою врахувати вплив соціально-економічного середовища на тіньову активність. З іншого боку, велика кількість індикаторів підвищує складність математичних розрахунків у процесі моделювання, ускладнює інтерпретацію отриманих взаємозв'язків.

Для вирішення поставленого завдання був сформований комплекс різнобічних показників з наступним зниженням розмірності багатовимірних статистичних даних про стан соціально-економічного середовища за допомогою застосування методу головних компонент. Використання методу головних компонент дозволяє структурувати вихідні дані за допомогою зведення навчальної сукупності тестових змінних до меншої їх кількості (головні компоненти), за умови

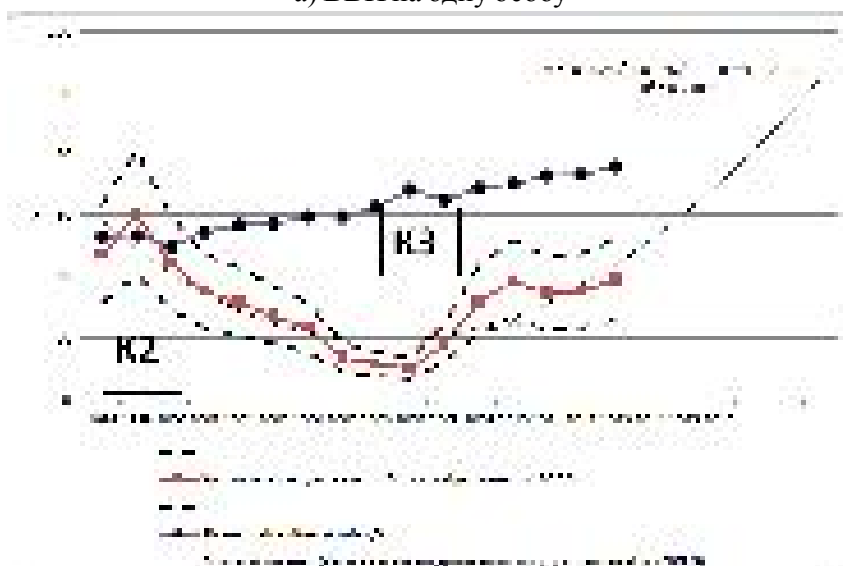
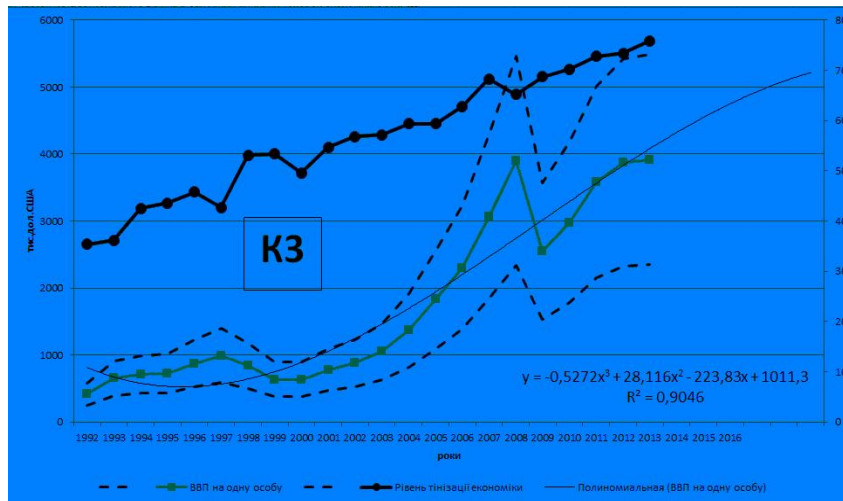
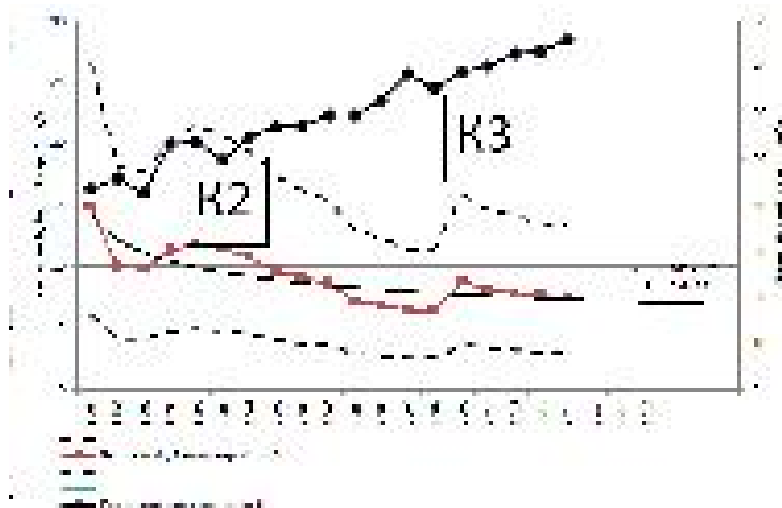
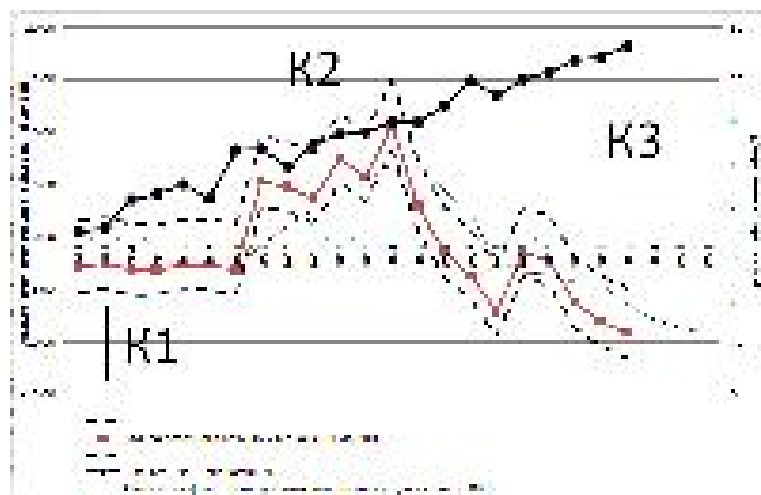

Рис. 3.18. Результати аналізу ситуаційного стану макроекономічних показників України (1992-2016 рр. (прогнози показники)) з врахуванням показника тінізації економіки з використанням інструментарію фільтру Кальмана (розраховано за [103;101;106;100])

в) частка офіційного безробіття

г) сальдо поточного рахунку

Рис. 3.18 (продовження). Результати аналізу ситуаційного стану макроекономічних показників України (1992-2016 рр. (прогнозні показники)) з врахуванням показника тінізації економіки з використанням інструментарію фільтру Кальмана (розраховано за [103;101;106;100])

збереження первісної інформативності даних. Отримані головні компоненти – це, як відомо, лінійна комбінація вихідних даних. Крім того, метод головних компонент дозволяє виявити функціональні залежності та закономірності, визначаючи динаміку досліджуваного показника під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів.

Як індикатори соціально-економічного середовища були відібрані різноманітні показники, які були згруповані в індикативні блоки, представлені на рис. 3.19.

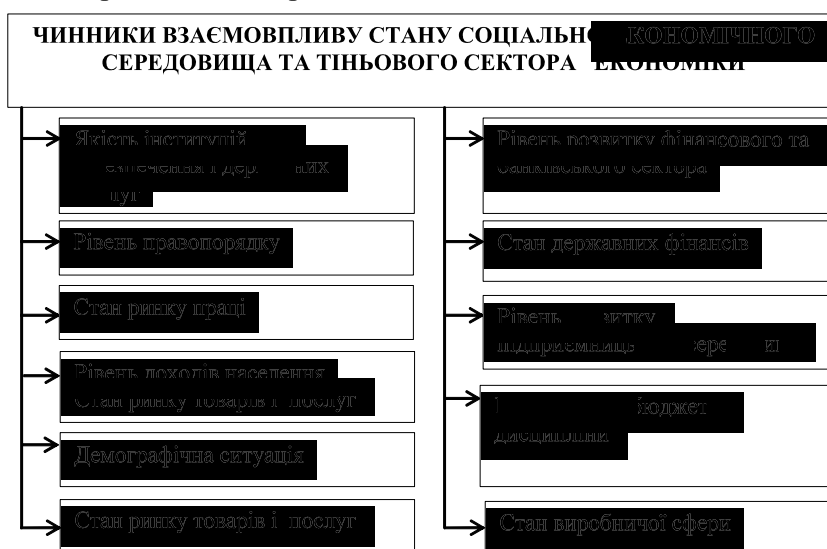

Рис. 3.19. Індикативні блоки, що враховують стан соціально-економічного середовища та його взаємозв'язок з тіншовим сектором економіки у період економічної кризи

Всього для характеристики соціально-економічного середовища в період економічної кризи було відібрано 86 показників. В ході дослідження були проаналізовані статистичні дані за період з 1992 по 2015 рр. В результаті застосування методу головних компонент розмірність статистичних даних була знижена до 11 головних компонент. Потім з них, на основі критерію Кеттела, були відібрані найбільш значимі головні компоненти, які сумарно пояснюють велику частину загальної дисперсії фактичних даних (кумулятивна величина пояснюваної дисперсії склала 81,94 %) [105].

В період економічної кризи підвищується важливість заходів державного економічного регулювання економіки та економічного

стимулювання діяльності господарюючих суб'єктів. При цьому ефективність реалізації даних функцій державного управління значною мірою залежить від наявності у суб'єктів управління об'єктивної і достовірної інформації про економічний стан об'єкта управління. Виконання даної вимоги ускладнюється існуванням у господарській діяльності економічних агентів тіньової складової, яка за своєю природою є невраховуваною та нереєстрованою.

Крім того, в період економічної кризи економічні агенти, будучи частиною національної економіки, відчують на собі вплив кризових тенденцій в економічному середовищі, що може обумовлювати активізацію тіньових форм ведення економічної діяльності.

Теза про те, що кризові явища в економічному і соціальному середовищі можуть впливати на економічну активність в тіньовому секторі, знаходить підтвердження в наукових публікаціях з питань взаємодії кризових тенденцій в економіці та тіньової економічної діяльності [45;46, с.4-14; 55, с.21-24]. В період економічної кризи тіньова економіка виступає альтернативою офіційної, оскільки в деяких аспектах може бути більш ефективним інститут ведення господарської діяльності. При цьому багато авторів відзначають, що основна частка тіньових операцій пов'язана саме з ухиленням від сплати податків [67, с.165-169; 134, с.48-52].

Оскільки кризові тенденції в економіці можуть обумовлювати активізацію тіньових форм господарювання, виникає необхідність у розробці економіко-математичного інструментарію прогнозування динаміки тіньового сектора економіки, який дозволив би виявити найбільш ймовірні сценарії зміни в масштабі та формах тіньової активності господарюючих суб'єктів під впливом функціональних залежностей тіньового сектора з основними макроекономічними показниками.

Дані обставини зумовили вибір завдання дослідження, яке укладається необхідністю розробки інструментарію короткотермінового прогнозування динаміки тіньового сектора економіки, пов'язаного, насамперед, з ухиленням від оподаткування.

Для досягнення поставленої мети в ході дослідження доцільно вирішувати такі завдання:

1) оцінювання масштабів тіньового сектора в діяльності господарюючих суб'єктів;

2) відбір індикаторів, що характеризують чинники соціально-економічного середовища, які впливають чи здатні впливати на динаміку тіньової активності платників податків;

3) побудова економіко-математичної моделі впливу соціально-економічних факторів соціально-економічного середовища на динаміку тіньової активності економічних агентів;

4) прогнозування динаміки тіньового сектора економіки на основі запропонованої економіко-математичної моделі.

Рішення вищезазваних задач можливе в ході розробки методики прогнозування тіньового сектора економіки в умовах економічної кризи. Загальна блок-схема методики прогнозування динаміки тіньового сектора економіки в умовах економічної кризи представлена на рис. 3.20.

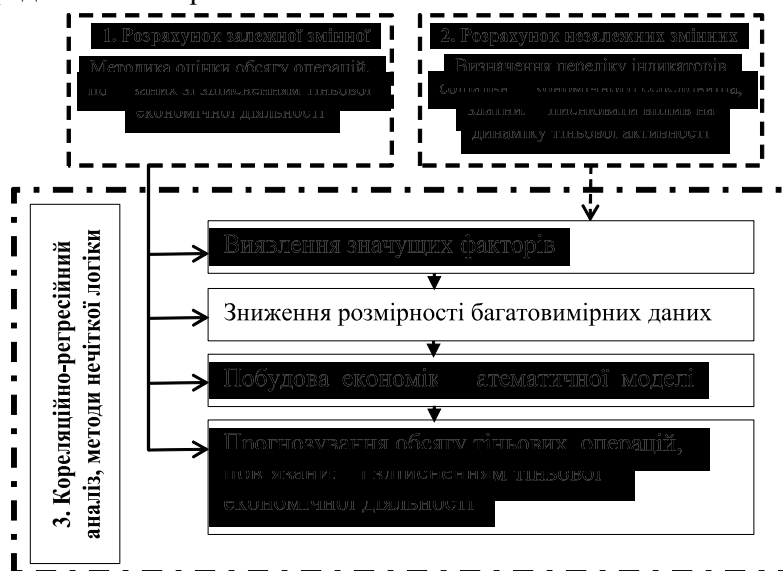

Рис. 3.20. Загальна блок-схема методики прогнозування динаміки тіньового сектора економіки в умовах економічної кризи (за [71])

Деталізована модель детінізації соціально-економічної системи з урахуванням керованого зростання економіки подана у Додатку П. Для посилення економетричної частини дослідження у ході виявлення основних чинників тінізації в окремих галузях економіки проведемо аналіз з використанням двокрокового методу найменших квадратів (багатофакторна регресія з використанням динамічного горизонту, що охоплює 1992 (в окремих випадках 1995) – 2013 (в окремих випадках 2011-2014 рр.). Рівень статистичної значущості

представлених результатів підтверджується відповідними індикаторами та показниками. Зокрема, показник кореляції для різних галузей коливався від 0,69 до 0,97, скорегований коефіцієнт детермінації у межах від 0,63 до 0,96, коефіцієнт Дарбіна-Уотсона знаходився у допустимих межах від 1,5 до 2,5. Також відповідним рівнем статистичної значущості характеризуються й інші показники – рівень статистичної помилки, Т-критерій Ст'юдента, Ф-критерій Фішера та інші.

До чинників, що визначали рівень тінізації у сільському господарстві у аналізованому періоді слід віднести (табл. 3.11) несприятливу цінову кон'юнктуру (показник умов торгівлі співвідношення цін експорту та імпорту) – коефіцієнт регресії становить 1,26**); зниження питомої ваги валової доданої вартості ("мінус" 0,6*); рівень монополізації, розрахований на основі оцінок експертів міжнародної організації з боротьби з корупцією та протидії тінізації економіки Transparency International (2,54**); рівень сплачених галузю податків у загальному обсязі податкових надходжень (2,27*) – насамперед йдеться про регулювання ринку зерна; протекціоністські заходи зі сторони країн-основних партнерів (3,82**) – у тому числі країни ЄС, РФ та країни СНД.

До показників, що визначають динаміку тінізації промислового виробництва серед аналізованої множини показників слід виокремити такі: зниження питомої ваги валової доданої вартості ("мінус" 1,93***); протекціоністські заходи зі сторони країн-основних партнерів (частка яких у ЗТО становить понад 70%) (1,87*); легкість ведення підприємницької діяльності (1,45**); несприятлива цінова кон'юнктура для галузі (0,95*) та незначний вплив здійснює рівень монополізації (0,09). Хоча останній чинник вимагає додаткових досліджень, адже загально відомо, що такі галузі промисловості, як видобувна, нафтопереробна, хімічна та інші, жорстко монополізовані, про що неодноразово зазначали як міжнародні експерти, так і представники вітчизняного Антимонопольного комітету. Такі результати можуть бути пов'язані з, як правило, веденням "подвійної бухгалтерії" і *зай де ої пѳааі є і і ооаі єбб ѳі аі пї аї -і дї і єнїє аєб аѳої* [21, п.276-278]. Щодо чинників та факторів впливу, які визначають динаміку тінізації інших важливих для нашої економіки галузей та секторів, то детальний розрахунок коефіцієнтів регресії наведено у табл. 3.12.

Наголосимо лише що до найвагоміших з них відносяться у випадку: (а) виробництва та розподілення електроенергії, газу та води – протекціоністські заходи зі сторони країн-основних партнерів (частка

Таблиця 3.11

Функціональні взаємозв'язки (чинники та фактори) між тінізацією окремих галузей економіки України та макроекономічними показниками, 1992-поч. 2014 р. (розраховано за:[103;101;106;100])

Незалежні змінні/залежні змінні	Рівень тінізації						
	Сільське господарство	Промислове виробництво	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	Будівництво	Торгівля	Діяльність транспорту та зв'язку	Фінансова діяльність
Несприятлива цінова кон'юнктура для галузі, співвідношення цін експорту та імпорту, індекс	1,26 (2,63**)	0,95 (1,87*)	2,34 (3,89***)	–	–	–	0,88 (2,63*)
Питома вага валової доданої вартості, %	-0,6 (-0,23*)	-1,93 (-0,24***)	–	-0,42 (1,32)	–	-0,97 (-1,47*)	–
Рівень монополізації, індекс Transparency International	2,54 (3,27**)	0,09 (1,34)	–	3,4 (3,49**)	0,76 (1,0*)	1,31 (1,78**)	1,72 (2,12**)
Рівень сплачених галуззю податків у загальному обсязі податкових надходжень, %	1,96 (2,16***)	–	–	–	4,52 (8,19***)	1,58 (5,67*)	2,3 (4,28***)
Нетарифне регулювання зі сторони України, фіктивна змінна	2,27 (6,94*)	–	4,25 (8,64**)	–	–	0,75 (2,98*)	–
Протекціоністські заходи зі сторони край-основних партнерів (частка яких у ЗТО становить понад 70%), фіктивна змінна	3,82 (11,3**)	1,87 (6,15*)	5,12 (8,51)	–	0,64 (3,48*)	–	–
Легкість ведення підприємницької діяльності (рейтингова оцінка СБ)	–	1,45 (4,68**)	2,88 (6,98)	3,16 (5,80)	–	1,11 (3,59***)	2,59 (4,87*)
<i>Показники статистичної значущості</i>	<i>R=0,97; R²=0,84; DW=2,1</i>	<i>R=0,89; R²=0,85; DW=1,76</i>	<i>R=0,71; R²=0,63; DW=2,50</i>	<i>R= 0,69; R²=0,65; DW=1,78</i>	<i>R=0,82; R²=0,76; DW2,46</i>	<i>R=0,97; R²=0,96; DW=2,4</i>	<i>R=0,73; R²=0,65; DW</i>

яких у ЗТО становить понад 70%) (5,12); (б) будівництва – рівень монополізації галузі (3,4**); (в) торгівлі – рівень сплачених галуззю податків у загальному обсязі податкових надходжень (4,52***); (г) діяльності транспорту та зв'язку – також рівень сплачених галуззю податків у загальному обсязі податкових надходжень (1,58*); (д) легкість ведення підприємницької діяльності (2,59*).

Загалом зрозуміло, що виникнення і функціонування тіньової економіки в Україні, як і в інших державах обумовлене низкою політичних, економічних і соціальних причин, які витікають з

Регресійне дослідження впливу окремих факторів на рівень тіньової економіки України, 1992-поч. 2014 р. (розраховано за: [103;101;106;100])

Незалежні змінні	Залежна змінна
	Рівень тіньової економіки в Україні
Політична нестабільність (фіктивна змінна)	1,25 (3,65)***
Відсоткова ставка за депозитами	-0,11 (-0,37)*
Відсоткова ставка за кредитами	-0,08 (-0,20)*
Реальний ефективний обмінний курс	-0,40 (-0,29)*
Рівень оподаткування	0,63 (4,15)**
Рівень безробіття	(-0,13) (-0,63)*
R²	0,98
Akaike info criterion	-0,95
Durbin – Watson stat	1,86

неналежного методологічного, законодавчого та нормативного забезпечення економічної трансформації суспільства, що створило сприятливі умови для отримання окремими групами населення надприбутків, завдання значних економічних збитків державі, призвело до послаблення державних функцій контролю та регулювання у багатьох галузях фінансово-господарської діяльності.

Якщо розглянути цю проблему ширше, то можна виділити низку конкретних негативних наслідків впливу тіньової економіки на розвиток усіх сторін суспільного життя держави, зокрема: непрозорий і несправедливий розподіл національного доходу; криміналізація суспільства, правовий нігілізм та недовіра до органів державної влади; дискримінація суб'єктів господарської діяльності; зниження інвестиційної активності; скорочення податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів; нелегальний експорт капіталів і зменшення обсягів інвестицій в економіку, залежність від закордонних позик; втрата промислового й інтелектуального потенціалу нації; відтік інтелектуального капіталу закордон та ін.

Як вже зазначалося вище, факторами, котрі сприяють поширенню тіньового сектора в нашій країні загалом є в основному суб'єктивні, насамперед політичні фактори (фіктивні змінні), а також рівень оподаткування, індекс інфляції, рівень безробіття та вартість кредитування.

Для перевірки цієї тези також проведемо регресійне дослідження, використовуючи таку залежність (3.4):

$$SH = C(1) + C(2) \times DR + C(3) \times KR + C(4) \times RER + C(5) \times TAX + C(6) \times UNEM + C(7) \times POLICY \quad (3.4)$$

де SH – рівень тіньової економіки України протягом 1992-2008 років, DR – відсоткова ставка за депозитами, KR – відсоткова ставка за кредитами, RER – реальний обмінний курс грн./дол., TAX – рівень оподаткування, $UNEM$ – рівень безробіття в Україні.

Із отриманих результатів можемо спостерігати, що факторами, котрі збільшують розмір тіньового сектора України є податки. Обернено пропорційними елементами до рівня тіньової економіки в Україні є: відсоткова ставка за депозитами, відсоткова ставка за кредитами, реальний обмінний курс та рівень безробіття. Крім того, підтверджується, висловлена нами вище гіпотеза, про найістотніший вплив політичних суб'єктивних факторів.

Про достовірність результатів даної регресії свідчить, скорегований коефіцієнт детермінації (0,98), показник Дарбіна-Уотсона (1,8). Крім того, показники Акайка і Шварца, які складають відповідно (0,95) та (0,66) є найнижчими серед усіх розглянутих моделей, отже структура параметрів моделі є оптимальною.

Хоча, зрозуміло, що не можна однозначно стверджувати, що лише ці фактори мають вплив на рівень тінізації в Україні. Як зазначалося раніше, тіньова економіка – це складна категорія, яка залежить від надзвичайно багатьох поліпредметних чинників. Ми проаналізували лише декілька із них. Однак, за результатами дослідження є підстави стверджувати, що щільність даного впливу не є максимальною. Це пояснюється тим, що тіньова економіка – багатофакторна категорія, яку можна оцінити лише орієнтовно, незалежні змінні можуть мати лише опосередкований вплив на рівень тінізації, оскільки і самі можуть від неї залежати в умовах сучасного стану економіки нашої держави (йдеться знову ж про істотний вплив політичних факторів). Таким чином в межах дослідження є можливість оцінити лише орієнтовні тенденції та взаємозалежні функціональні зв'язки з певним рівнем статистичної похибки та для конкретного періоду з визначенням характеристики подальшої динаміки цього

негативного явища. Це, насамперед, важливо з точки зору його прогнозування для врахування при формуванні соціально-економічної політики держави.

Таким чином, оцінено загальну тенденцію динаміки тіньового сектора економіки України протягом часового періоду 1992 – поч. 2014 рр. за допомогою фільтру Ходріка-Прескотта (рис. 3.21), який дає можливість врахувати й циклічність даного явища. Із даних рис.3.21 видно, що протягом зазначеного періоду тіньова економіка (SHADOW) перебувала у зростанні (Trend). Стосовно циклічності (Cycle) даної категорії, то можна побачити, що найбільшим рівень тіннізації був протягом 1991-1992 рр., у період 2004-2007 рр. та 2012-поч. 2014 рр. Найменший рівень тіннізації економіки нашої держави спостерігався протягом 1997-1999 рр.

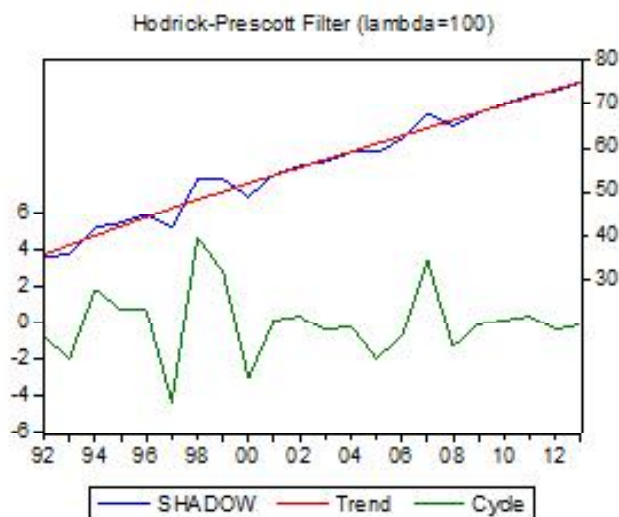

Рис. 3.21. Фільтр Ходріка-Прескотта динаміки тіньового сектора України протягом 1992 – поч. 2014 рр. (складено за [103;101;106;100]), де SHADOW – рівень тіньової економіки в Україні, Trend– динаміка, Cycle – циклічність.

Економетричні розрахунки довели, що найбільш достовірною моделлю прогнозування тіньової зайнятості (яка є ключовою у процесі тіннізації економіки) є модель з використанням в якості фактора індексу Кейтца, тобто співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати (рівняння 3.5).

$$ZAN_TIN = F(KEYTS, T) \quad (3.5)$$

де ZAN_TIN – рівень тіньової зайнятості, $KEYTS$ – індекс Кейтца, T – рівень оподаткування доходів фізичних осіб.

За: [7]

Для посилення комплексності наведеного аналізу доцільно навести чинники та фактори тінізації, які виокремлюють й інші науковці, що досліджують дану тематику. Загалом, аналіз економічної літератури дав можливість виділити дві основні причини виходу підприємств у "тінь". По-перше, це недосконала законодавча база, яка дає досить значні простори для юридичних маневрів та досить "м'які" покарання за недотримання законодавства. По-друге, дуже жорсткі фіскальні умови ведення бізнесу, коли вирішується, чи буде існувати підприємство. На жаль, в Україні спрацьовують обидві причини.

Більше детально, наприклад, І. Приварникова та К. Степанюк виділяють такі чинники: економічні, соціальні правові та державні чинники, що зумовлюють розширення тіньової економіки в Україні. До економічних чинників ці автори відносять кризу фінансової системи; високі процентні ставки, значну кількість і складний механізм розрахунку податків; встановлення пільгових умов функціонування окремим суб'єктам господарювання; прагнення підприємців одержати надприбутки; взаємозв'язок бізнесу з кримінальними структурами; занадто високий рівень податків.

Серед соціальних чинників вилено: низький рівень життя населення; високий рівень безробіття та орієнтація частини населення на те, щоб отримати дохід будь-яким способом; нерівномірний розподіл валового внутрішнього продукту.

До правових чинників, на думку згаданих авторів, слід віднести: низький рівень життя населення; високий рівень безробіття та орієнтація частини населення на те, щоб отримати дохід будь-яким способом; нерівномірний розподіл валового внутрішнього продукту. До державних чинників відносяться: корумпованість державних служб різноманітних владних структур, контрольних служб: податкової, санепідемконтролю, пожежної безпеки тощо; умови, що дають змогу використовувати державне майно та майно організаційних структур заради одержання неофіційного приватного доходу державними чиновниками та управліннями; можливість лобювання власних

інтересів суб'єктами господарювання в державних інстанціях через залучення фірмами до свого штату у вигляді "консультантів" посадових осіб вищих та найвищих рангів [117].

В. Басаргин та В. Яковлев виділяють такі чинники тінізації економіки: нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і сформулювати цивілізовану соціально орієнтовану ринкову господарську систему; видатки і грубі прорахунки в політиці ринкового реформування; ірраціональне відсторонення держави від публічно-правового регулювання економічних відносин в умовах становлення ринку, тривале збереження в цій сфері правового вакууму; правовий нігілізм у суспільстві, невідповідність населення та господарюючих суб'єктів до цивілізованої та законослухняної діяльності в умовах формування ринкових відносин; низька ефективність роботи контролюючих органів у сфері економічної діяльності; прорахунки у діяльності правоохоронних органів; цілеспрямована діяльність злочинного світу, яка переслідує у сфері економіки свої специфічні корпоративні інтереси [159, с.91]. Ці чинники можна віднести до державних чинників.

3. Варналій систематизує чинники тінізації економіки таким чином: по-перше, відсутність повноцінного ринкового середовища; по-друге, незавершеність формування інституційної бази економічної політики; по-третє, неефективність управління державною власністю і захисту прав власників; по-четверте, системні вади податкової системи; по-п'яте, незбалансованість державної регуляторної політики; по-шосте, недосконалість бюджетної політики; по-сьоме, деформація структури зайнятості; по-восьме, недоліки у діяльності судової влади; по-дев'яте, зловживання монопольним (домінуючим) становищем цінового характеру; по-десяте, корупція [157, с.98-99]. Окремо слід розглядати причини, які пов'язані з політичними чинниками: зокрема, лобіювання інтересів крупних підприємств, які є у власності високопосадовців; зрощення влади та великого бізнесу.

Д. Харко виділяє економічні чинники тіньової економіки, до яких зокрема відносить: надмірне податкове навантаження та нерівномірний його розподіл на платників податків, низький рівень податкової дисципліни, значна кількість пільг, яка зменшує кількість платників податків; недосконалість, невідповідність до реалій життя чинного податкового законодавства та відсутність податкового кодексу; неефективна система пенсійного забезпечення (детальніше у Додатку Р); надмірне регулювання підприємницької діяльності, відсутність адекватних до ринкових умов "правил гри" для підприємців

внаслідок лобіювання під час законодавчого процесу корпоративних інтересів окремих представників впливових промислово-фінансових груп; інтенсивне "вливання" в офіційний сектор грошової маси з суто кримінальним походженням, зокрема й через ухилення від оподаткування як одного з найголовніших сегментів тінізації капіталу [166, с.355].

В. Васенко та В. Гребіник виділяють економічні, соціальні та правові причини тіньової економіки. До економічних причин можна віднести стихійний характер розвитку ринкової економіки, нерівномірність розвитку різних сфер, структур економіки та регіонів, інфляційні процеси тощо. Тіньова складова економіки посилюється, коли держава не може створювати сприятливі умови для функціонування підприємництва. Так, під час економічних криз перехідного періоду від командно-адміністративної до ринкової економіки тіньова економіка отримує додаткові стимули для свого піднесення [20, с.7-10].

До соціальних причин, на думку науковців, можна віднести, по-перше, двоїсту природу людини, яка полягає в постійній боротьбі людини-працівника і людини-власника. Особисті інтереси часто протистоять суспільним, стає спотвореною нормою отримання незаконних і приховування легальних доходів. Це стає мотивом для особистого збагачення і розкручує маховик тіньової економіки. По-друге, диференціація суспільства за майновими ознаками в результаті протизаконної "прихватизації", основна маса представників кримінальних економічних дій також формувалася у цих "лабіринтах" [58, с.1-7].

До правових причин слід віднести недосконалість правової бази і навіть, як показує практика, економічна безграмотність законодавців [20, с.8-9].

Існує і такий підхід щодо чинників тіньової економіки (особливо в період системної кризи виробництва):

- 1) недостатність інвестицій, що спрямовуються на створення нових робочих місць;
- 2) зростання рівня безробіття, що пов'язано із швидкою та інтенсивною втратою (і в багатьох випадках досить передчасною) старих робочих місць;
- 3) високий рівень вимушеної неповної зайнятості працюючих;
- 4) низькі, порівняно до потреб цивілізованого відтворення особистості, трудові доходи широких верств населення;
- 5) відносна невігідність праці у формальному секторі економіки

порівняно з доходами, які можуть приносити нерегламентовані види трудової діяльності [20, с.9].

Проведений аналіз дає підстави виділити такі узагальнені види чинників тіньової економіки (економічні, політичні, державно-управлінські, нормативно-правові, психологічні, соціальні). До економічних чинників доречно віднести усю сукупність елементів економічного середовища, що сприяють формуванню та розвитку тіньової економіки, до яких належать: податкова система, система зайнятості, система доходів населення, система розвитку підприємництва. До державно-управлінських чинників належать розвиток системи державного управління, у тому числі: судових і контролюючих органів, всієї сукупності елементів системи державного управління, які сприяють розвитку тіньової економіки. До нормативно-правових чинників належать недосконала нормативно-правова база, яка не врегульовує питання контролю за використанням та оборотом грошових одиниць та послуг. Політичні чинники – це зрощення влади та капіталу, лобіювання інтересів крупних підприємців у владних структурах. Психологічні чинники, пов'язані з порушенням етичних норм життєдіяльності суспільства. Саме від внутрішніх установок залежить у майбутньому використання своїх привілеїв і повноважень, протистояння зловживань та корупції. Соціальні чинники пов'язані з економічними – зокрема, розшарування в суспільстві на бідних та багатих, що призводить до прихованої зайнятості, зловживання у владних структурах [41].

В контексті предмету нашого дослідження, для подальшого аналізу функціональних залежностей тіньової економіки, вважаємо за доцільне використання підходів, що враховують слабоструктуровані проблеми (у нашому випадку тіньова економіка), побудовані на основі когнітивної карти ситуації, яка є квадратною таблицею, в якій: рядки і стовпці взаємно однозначно відповідають базисним факторам, в термінах яких описується ситуація; елемент, що стоїть на перетині i -го рядка і j -го стовпця, відображає факт безпосереднього впливу i -го фактора на j -й фактор [14, с.68-79]. Знак цього елемента відображає знак впливу (позитивний чи негативний), а модуль – силу такого впливу у відповідній шкалі. Когнітивна карта є вихідним статичним поданням (відображенням) зв'язків між факторами, існуючими в досліджуваній ситуації. Дозвіл проблем цілеспрямованого розвитку, що виникають у слабоструктурованих ситуаціях, вимагає побудови динамічної імітаційної моделі та отримання на її основі нових знань про структуру та динаміку досліджуваної ситуації.

Модель складної ситуації будується наступним чином. Для опису якісних значень базисних факторів обирається набір відповідних лінгвістичних змінних. Вибір градацій за значеннями лінгвістичних змінних дозволяє надати необхідний ступінь деталізації – "слабо, середньо, сильно" або, більш докладно, "дуже слабо, слабо, середньо, сильно, дуже сильно" і т.д. Кожній лінгвістичній змінній відповідає певне число за шкалою $[0, 1]$, що є числовим еквівалентом цієї змінної. Ці числові еквіваленти назвемо якісними змінними. На основі знань про досліджувану ситуацію складається рівняння для кожного базисного фактора, що включає в себе набір усіх факторів, які безпосередньо впливають на цей фактор (цей набір вибирається з когнітивної карти ситуації) разом з функціональними характеристиками відповідних впливів.

Вибір аналізу чутливості в якості інструменту оцінки факторів пояснюється його корисністю з точки зору здійснення моделювання та сценарного розвитку ситуації, яка полягає в можливості виявлення причинно-наслідкових зв'язків між факторами. Основою аналізу чутливості є побудова матриць прискорення і гальмування на основі експертних оцінок, що передбачає реалізацію наступних етапів аналізу:

- визначення ключових факторів, що описують досліджувану систему;
- оцінка взаємозв'язків між обраними ключовими факторами з допомогою матриці для того, щоб зрозуміти, який вплив надає і якому впливу піддається кожен ключовий фактор;
- інтерпретація та обговорення кожного ключового фактора для виявлення його потенціалу впливати на систему.

За результатами дослідження тіньового сектора в Україні було відібрано дванадцять ключових факторів (рис. 3.22), узагальнених та описаних вище. Визначення інтенсивності взаємодії факторів здійснювалося у межах пілотного опитування експертами, до складу яких увійшли представники Міністерства доходів і зборів України, Міністерства внутрішніх справ, науковці, що досліджують тіньовий сектор економіки України

Результатом якісного аналізу взаємодії факторів, стала побудова матриці прискорення, що відображає стимулюючу взаємодію, і матриці гальмування, що відображає негативні взаємозв'язки, які гальмують взаємодію факторів. Подальша роль матриць полягає у визначенні ступеня взаємодії факторів в системі та ступеня активності факторів, тобто сили їх впливу на систему або ступеня схильності впливу з боку системи.

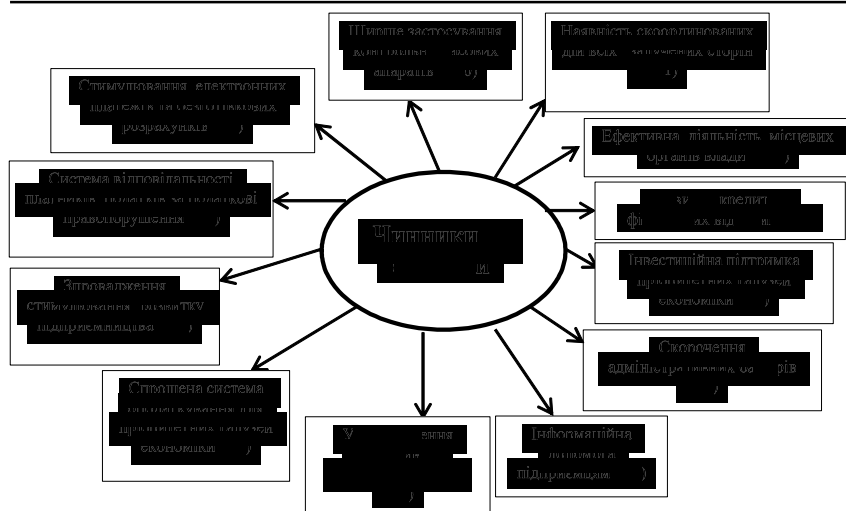

Рис. 3.22. Чинники та фактори тінізації економіки України у 2015р. на основі формування когнітивної карти (за [129, с.14–18])

Подальший аналіз матриць "прискорення" і "гальмування" дозволяє виявити найбільш сильні причинно-наслідкові зв'язки між факторами і перейти до побудови когнітивної карти, яка може бути представлена так званою матрицею суміжності AG (табл. 3.13), що є квадратною матрицею, рядки і стовпці якої позначені вершинами графа G ($AG = [a_{ij}]_{k \times k}$), а на перетині i -го рядка і j -го стовпця стоять (або ні) одиниці, якщо існує (не існує) відношення між елементами V_i і V_j . Відношення a_{ij} може приймати значення "+1" або "-1".

Наступний етап аналізу когнітивної моделі пов'язаний з дослідженням імпульсних процесів. При цьому сценарний аналіз в рамках когнітивної технології, націлений на моделювання тенденцій розвитку системи, припускає завдання цілочисленних імпульсів в активні вершини когнітивної карти та визначення змін значень вершин на відповідних тактах моделювання з використанням теореми про поширення збурень, згідно якої одержуємо (рівняння 3.6):

$$p(t) = p(0) * [A^t], X(t) = X(0) + [I + A + A^2 + \dots + A^t], \quad (3.6)$$

де $p(t)$ – вектор зміни значень параметрів вершин орграфу на відповідному такті моделювання; $p(0)$ – вектор початкових імпульсів в вершини когнітивної моделі; A – матриця суміжності для даного орієнтованого графа; t – такти (кроки) моделювання, що відображають послідовність змін станів системи; $X(t)$ – значення параметрів вершин на такті моделювання; $X(0)$ – значення параметрів вершин на

Таблиця 3.13

**Матриця суміжності (інцидентності) орієнтованого графа G
(складено за [14, 68–79])**

$A_G =$

	V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9	V10	V11	V12
V1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
V2	-1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
V3	1	1	0	-1	1	0	0	0	0	0	0	1
V4	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
V5	0	0	-1	-1	0	1	0	0	1	1	0	0
V6	0	0	1	0	-1	0	1	1	0	0	0	0
V7	0	0	1	0	0	-1	0	1	0	0	0	-1
V8	0	0	0	0	1	-1	-1	0	0	0	0	0
V9	0	0	0	0	-1	0	1	0	0	0	0	0
V10	0	0	0	0	-1	0	1	0	-1	0	0	0
V11	1	0	-1	0	1	0	0	0	0	0	0	1
V12	-1	0	1	-1	1	1	0	0	0	0	0	-1

початковому такті моделювання; I – одинична матриця.

За: [14]

Під активними вершинами будемо розуміти фактори – потенційні важелі впливу на систему, виявлені раніше в межах проведення аналізу чутливості. З метою обмеження безлічі можливих варіантів імпульсного впливу на вершини орієнтованого графа, був розроблений план модельного експерименту, який відображає реальні дії і параметри досліджуваної системи (табл. 3.14).

На підставі моделювання та проведених нами розрахунків, отримаємо результати (табл. 3.15).

Згідно сценарним експериментам, в умовах, що склалися перспектива зниження рівня тіньової економіки в Україні тісно пов'язана з дією державних механізмів щодо підвищення прозорості ведення підприємницької діяльності. Жодні покращуючі заходи не можуть забезпечити поступального зростання соціально-економічної системи в довгостроковому періоді без вдосконалення інституційного та нормативно-розпорядчого базису.

Таким чином, підсумовуючи зазначимо, що поступальний розвиток економіки України можливий лише за умови цілеспрямованої керуючої дії [78]. З точки зору покращення стану цільових факторів найбільш перспективним сценарієм є вдосконалення нормативно-

Таблиця 3.14

**План моделювання поведінки тенденцій системи чинників,
що знижують рівень тіньової економіки України
(складено автором)**

	V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9	V10	V11	V11	V12	X0
V1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,1
V2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0,05
V3	1	1	0	-1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0,05
V4	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,05
V5	0	0	1	-1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0,05
V6	0	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0,05
V7	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	-1	0,2
V8	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0,1
V9	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0,1
V10	0	0	0	0	1	0	1	0	-1	0	0	0	0	0,1
V11	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0,05
V12	1	0	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0,05

Таблиця 3.15

**Результати сценарного моделювання чинників, що
знижують рівень тіньової економіки в Україні, поч. 2014 р.
(складено автором)**

№ з/п	Найменування фактора	Такти моделювання				
		X1	X2	X3	X4	X5
(V1)	Розвиток кредитно-фінансових відносин	0,36	0,45	0,76	1,90	2,86
(V2)	Інвестиційна підтримка пріоритетних галузей економіки	0,19	0,78	1,67	5,16	9,47
(V3)	Скорочення адміністративних бар'єрів	0,4	0,95	4,1	13,5	39,7
(V4)	Інформаційна допомога підприємцям	0,15	0,19	0,33	0,40	0,51
(V5)	Удосконалення нормативно-законодавчої бази	0,56	0,94	3,11	7,68	13,74
(V6)	Спрощена система оподаткування для пріоритетних галузей економіки	0,15	1,45	1,94	3,57	11,23
(V7)	Запровадження стимулювання розвитку підприємництва	0,20	0,20	0,20	0,31	0,58
(V8)	Система відповідальності платників податків за податкові правопорушення	0,13	0,26	1,49	2,14	6,22
(V9)	Стимулювання електронних платежів та безготівкових розрахунків	0,34	0,83	2,47	4,19	15,60
(V10)	Ширше застосування контрольно-касових апаратів	0,10	0,13	0,19	0,20	0,25
(V11)	Наявність скоординованих дій всіх залучених сторін	0,14	2,64	8,25	19,37	142,15
(V12)	Ефективна діяльність місцевих органів влади	0,62	3,45	6,29	9,41	224,00

розпорядчої та законодавчої бази, застосування спрощеної системи оподаткування для пріоритетних галузей, ширше використання безготівкової системи розрахунків та електронних платежів (сценарій 5, табл. 3.15). Реалізація позначених пріоритетних напрямків, як основи для зниження рівня тіньової економіки України, забезпечить прогресивні зміни та підвищить ефективність соціально-економічної системи загалом.

3.4. Стан і проблеми ефективності державної політики детінізації економічних відносин

Значна тінізація економіки, недостатність державних зусиль щодо її подолання призводять до викривлення принципів громадянського суспільства, формування негативного іміджу України, стримування надходження в країну іноземних інвестицій, ускладнення налагодження торговельно-економічних стосунків українських підприємств із зарубіжними партнерами, гальмування євроінтеграційних зусиль України. Все це об'єктивно зумовлює необхідність здійснення активних дій щодо детінізації економіки.

Зрозуміло, що детінізація економіки повинна передбачати цілісну систему заходів, спрямовану, передусім, на викорінення причин та передумов виникнення тіньової економіки, проаналізованих у попередніх розділах. Стратегічною метою детінізації економіки є істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов щодо залучення тіньових капіталів до легальної економіки та примноження національного багатства. Виведення в офіційний сектор тіньових капіталів сприятиме суттєвому збільшенню національного інвестиційного потенціалу, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на зростання і розвиток, сприятиме забезпеченню економічної безпеки держави.

Слід зазначити, що декларативно детінізація економіки входила до стратегічних засад державної політики протягом усього періоду незалежності України (рис. 3.23).

Хоча системну роботу з протидії тіньовим проявам в економіці розпочато лише у 2001 р. з виданням Указів Президента України від 20 березня 2001 р. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 січня 2001 р. "Про заходи щодо детінізації економіки" [97] та "Про заходи щодо детінізації економіки України на 2002-2004 роки" від 5 березня 2002 р. [97].

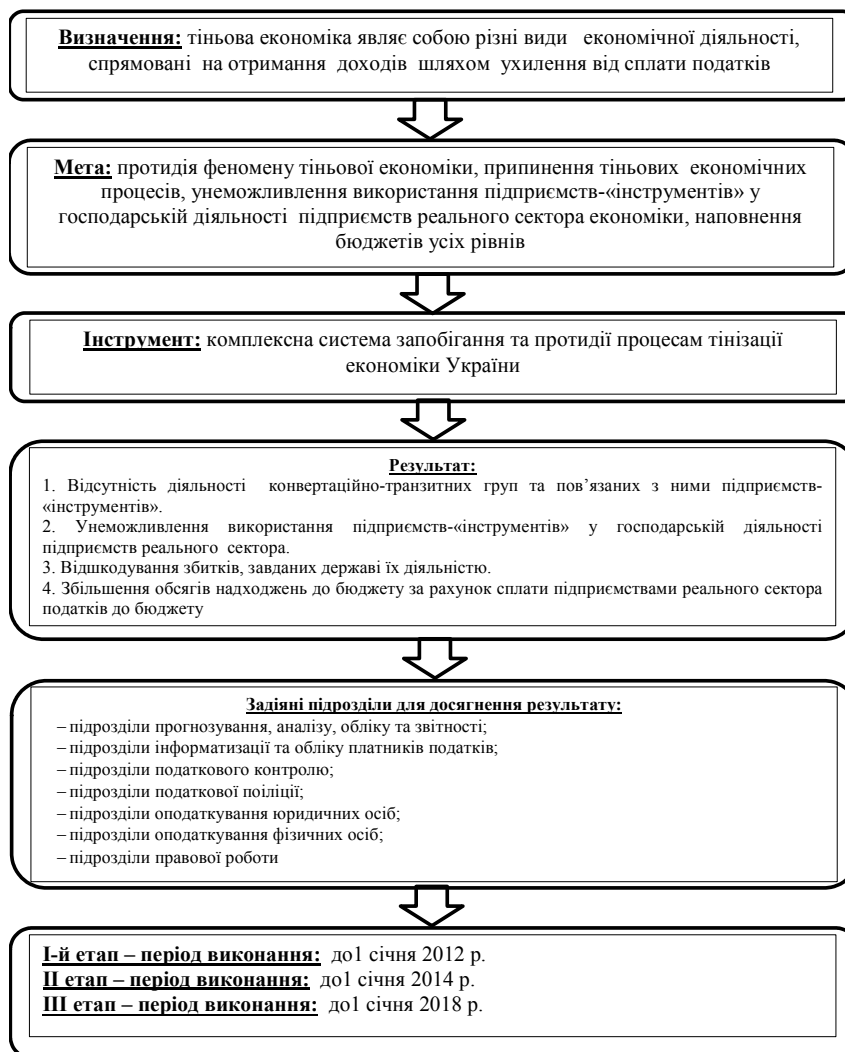

Рис. 3.23. Реалізовувана в Україні послідовність запобігання та протидії тінізації економіки до 2018 р. (за [101])

Подальшими документами були Указ Президента "Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції" від 18 листопада 2005 р. [97], "Про засади запобігання і протидії корупції" від 2011 р. [97], Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Державної програми "Контрабанді – СТОП" на 2005-

2006 роки" [97] та інші.

Заради справедливості зазначимо, що низка наведених заходів привела до окремих позитивних результатів.

Так, відбулися: часткова лібералізація правового поля для підприємництва – було скорочено кількість та тривалість перевірок підприємств; певною мірою впорядковано процедуру реєстрації та ліцензування; зниження рівня бартерних операцій з 42,4 % у 1997 р. до 2,3 % у 2003 р. [103]; підвищення якості використання бюджетних коштів шляхом обмеження негрошових форм розрахунків з бюджетом та переходом на казначейську форму обслуговування операцій.

Однак, такий позитивний вплив характеризувався несистемністю та фрагментарністю, а також мінімальними наслідками для вітчизняної соціально-економічної системи. Аналізуючи стратегію Міністерства доходів і зборів (МДЗБУ) [101] (Додаток С), можна зробити висновок, що існує певна окреслена комплексна система запобігання та протидії тінізації економіки, яка передбачає дорожню карту раннього виявлення та недопущення формування сумнівного податкового кредиту суб'єктами господарювання шляхом автоматизованого критеріально-фільтраційного відбору.

Метою реалізації комплексної системи запобігання та протидії тінізації економіки, визнано – збільшення надходжень до державного та зведеного бюджетів. Основними завданнями визначено: забезпечення збільшення збору платежів до бюджетів усіх рівнів шляхом руйнування схем мінімізації податкових зобов'язань, виявлення і припинення протиправної діяльності суб'єктів господарювання та ліквідація схем ухилення від оподаткування підприємств – "вигодонабувачів". Основний очікуваний результат передбачає: виконання поставлених перед податковими органами завдань із забезпечення надходження платежів до бюджету, у тому числі за рахунок детінізації економіки, відпрацювання ризикових платників податків, які мінімізують сплату податків шляхом використання схем мінімізації, припинення діяльності конвертаційно-транзитних груп, збільшення податкової віддачі від підприємств реального сектора економіки.

Для уніфікації та налагодження ефективної діяльності робочих груп регіональних (районних) органів МДЗБУ з відпрацювання цієї категорії платників підготовлено пакет документів щодо організації роботи із суб'єктами господарювання (СГ) (юридичними та фізичними особами) за п'ятьма окремими категоріями.

Переваги цього комплексу заходів, на думку розробників,

полягають у запровадженні автоматизованого критеріально-фільтраційного відбору підприємств, що повністю виключає ручне втручання [101]. Проте, з нашої точки зору, ця система містить виключно контролюючо-каральні механізми протидії тінізації. Однак, як засвідчує позитивний світовий досвід протидії тіншовому сектору, вказані заходи неодмінно необхідно поєднувати із розвитком соціально-економічної, політичної системи та комплексом стимулюючих заходів. Про неефективність проведення реформ та політики детінізації вказували результати соціологічних опитувань ще у 2005 році (Додаток Т). Хоча слід зазначити, що після Революції гідності 2014р. рівень довіри до дій влади істотно зріс (Додаток Т). Проте це, швидше, свідчить не про ефективність діяльності органів влади (занадто малий термін для оцінки реальних дій), а, очевидно, про великий кредит довіри на майбутнє.

Таким чином, формальне прийняття нормативно-розпорядчих документів та створення інституційної бази протидії тінізації, більшою мірою, виглядає як необхідність у процесі подальшої євроінтеграції, ніж реальна політична воля щодо подолання цього екстранегативного для національної безпеки (як було показано у попередніх підрозділах) явища.

Тому сьогодні слід говорити про нову стратегію детінізації економіки, яка повинна полягати у створенні сприятливих умов для легальної економічної діяльності на основі максимального врахування конструктивних інтересів суб'єктів господарювання, які зараз часто змушені працювати у тіншовій сфері. Поряд з витісненням кримінальних та інших незаконних сфер тіншового економічного обігу, що посилюється у ході проведення антитерористичної операції (а по суті військових дій) на Сході України, існує необхідність впровадження більш ефективних механізмів повернення до офіційного обігу коштів некримінального походження.

Подальше обмеження впливу чинників тінізації економіки не може базуватися лише на силових методах, які приносять тимчасовий ефект. Каральні дії, якщо вони не підкріплені комплексними заходами щодо створення сприятливого економічного середовища і поширення правової культури, сьогодні неефективні.

Погодимось з [86], що високий рівень тінізації економіки (проаналізований у попередніх підрозділах) є наслідком недосконалої структури та недостатньо ефективного реформування інституційного базису вітчизняної економіки.

У інституційному розрізі до найсуттєвіших передумов високого

рівня тінізації економіки належать наступні.

1. Недостатня ефективність регулювання підприємницького середовища, що підтверджується погіршенням глобального індексу конкурентоспроможності, умов здійснення підприємницької діяльності та зниження конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. Недостатня ефективність діяльності законодавчих, виконавчих органів влади, судової системи та складність регуляторних процедур, спричинюють корупцію у сфері державних послуг та тінізацію окремих видів економічної діяльності.

2. Непослідовне, нецільове та несистемне здійснення структурних реформ і недостатня цільова орієнтація заходів Програми економічних та соціальних реформ на 2010-2016 рр. на детінізацію економіки. Це призводить до негативних ефектів навіть у тих секторах та сферах, у яких реформи здійснюються. Тіньова економіка стає своєрідним "амортизатором" перехідного процесу і, у короткостроковій перспективі, підвищує ефективність функціонування суб'єктів господарювання. Програмою не передбачені механізми посилення контролю над вітчизняними фінансовими та капітальними активами, розташованими в офшорних юрисдикціях. До країн, що за різними рейтингами відносяться до класичних офшорів, належать Кіпр, Віргінські Британські острови, Антильські Нідерландські острови, Швейцарія, до умовних офшорів – Австрія, проте ці країни не містяться у переліку офшорних юрисдикцій, затвердженому Кабінетом Міністрів України, що створює можливість їх використання для мінімізації оподаткування та відмивання коштів суб'єктами господарювання України.

3. Суперечливість та дублювання законодавчої та нормативно-розпорядчої бази в окремих секторах, що підтверджується зниженням показників структурних складників індексу економічної свободи. Прогалини та суперечності законодавства породжують безкарність при здійсненні господарської діяльності поза легальним сектором, зумовлюють проблеми щодо функціонування правоохоронних органів, що знижує ефективність протидії тінізації суспільно-економічних відносин.

4. Недієвість організаційно-інституційних механізмів антикорупційного законодавства. За оцінками експертів GRECO, неефективність дій української влади щодо протидії корупції пов'язана з недостатнім законодавчим забезпеченням боротьби з корупцією [86].

Узагальнюючи отримані аналітичні регресійні оцінки, найваж-

ливішими інституційними чинниками тінізації на посттрансформаційному етапі розвитку економіки можна вважати: поширення корупції, неефективність функціонування судової системи, неефективне адміністрування податків, ускладненість доступу до земельних ресурсів, високий рівень злочинності, істотну бюрократизацію регулювання підприємницької діяльності та низьку ефективність діяльності митної служби.

Не слід також забувати про теоретичні і прикладні основи потенційної конфліктогенності взаємодії основних елементів суспільства (у більш ширшому розумінні – держави як цілісного організму), коли умови функціонування державних органів влади та їх співіснування з громадянами (з суспільством) побудовані таким чином, що у довгостроковій перспективі неефективність таких зв'язків невідворотно спричинять посилення соціального напруження у суспільстві та призведе до революційних змін (що й відбулося у нашій державі у 2013–2014 рр.).

Загалом, суспільство – це взаємодія особистостей і груп населення, що включені в систему суспільних відносин. Характер взаємовідносин між більшими соціальними групами визначає сукупність суспільних відносин в соціумі, зміст суспільної свідомості. В основі соціальної взаємодії лежать економічні мотиви. Коли 5-10% громадян з мільярдними статками (не завжди легітимно накопиченими у процесі роздержавлення національного багатства у 90-х рр. XX ст.) розпоряджаються 85-90% ВВП країни – неминуче слід очікувати підвищення рівня конфліктогенності у суспільстві з подальшим тіньовим або навіть кримінальним поділом власності.

Соціальна неузгодженість між очікуваним і реальним, між ціннісними орієнтаціями суспільства, цілями, мотивами окремих верств або значної частини населення із ступенем їх дійсного задоволення, реаліями життя, існуючим станом справ, сприяє виникненню різного роду напруженості в суспільстві, чому сприяє стереотипне сприйняття населення. На рівні масової свідомості стереотипи створюються і підтримуються засобами масової інформації (що ми спостерігаємо й зараз під час російсько-української війни 2014–2017 рр.). Останнє пояснює також різну реакцію населення у розрізі регіонів України у відношенні до тотальної тінізації та криміналізації суспільних відносин під час перебування на посаді Президента України В. Януковича. У східних та південних регіонах України, незважаючи на подекуди катастрофічні для економіки регіону незаконні дії влади, значна частка населення і під час військового вторгнення на територію України

намагається виправдати діяльність часто злочинних фінансово-промислових груп, які мали безпосереднє відношення до колишніх керівників держави.

Загалом, напруженість не є абсолютно негативною властивістю суспільства, вона може носити й стимулюючу функцію. Соціально-психологічна напруженість побуджує людей до зміни ситуації або пристосування до неї, знижуючи, тим самим, рівень напруги, що сприяє об'єднанню одностайців, стимулює розроблення заходів щодо запобігання деструктивних конфліктів (наприклад, мобілізація суспільства у напрямі детінізації економіки та протидії корупції).

Однак, підвищення рівня напруженості вище допустимої межі призводить до соціальних конфліктів та дестабілізує суспільство. У зв'язку з цим, необхідний інтерактивний діалог між усіма верствами суспільних відносин [110, с.6243-6250].

Загалом, у державі постійно з'являються нові види суспільних відносин і видозмінюються старі, особливо в період трансформації. Якщо оцінювати якість трансформаційних процесів в Україні за індексом ВТІ 2014 – загальна рейтингова позиція – 57 (рис. 3.24), то можемо спостерігати надзвичайно низькі позиції України (максимально можливе значення цього індексу становить 10,0). Причому, якщо у плані державності ми досягли певних успіхів (значення показника становить 8,8), то за такими важливими для трансформації суспільства показниками, як верховенство закону (5,0), політична та соціальна інтеграція (5,3), стабільність демократичних інститутів (5,5), економічні показники (5,0) та право власності (5,5) залишаються вкрай низькими на рівні з такими країнами, як Гондурас (55 загальна рейтингова позиція), Замбія (56), Малаві (58), Кенія (59) (Додаток У) [56].

Така ситуація посилює передумови до подальшого поглиблення процесу тінізації економіки. Без сумніву, на кожному з етапів розвитку суспільства з'являються нові небезпеки, що викликають нові види напруженості в суспільстві, які формують конфліктогенність суспільства, під якою розуміється сукупність напруженостей соціального, економічного, політичного, етнічного та ін. характеру, які за певних умов призводять до розвитку конфлікту. Конфліктогенність суспільства характеризує стан усього суспільного життя з розбіжностями і суперечностями об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Конфліктогенність суспільства – це соціально-економічне явище, система об'єктивних явищ процесів і суб'єктивних образів, що формують різні види напруженості, як результат взаємодії великих

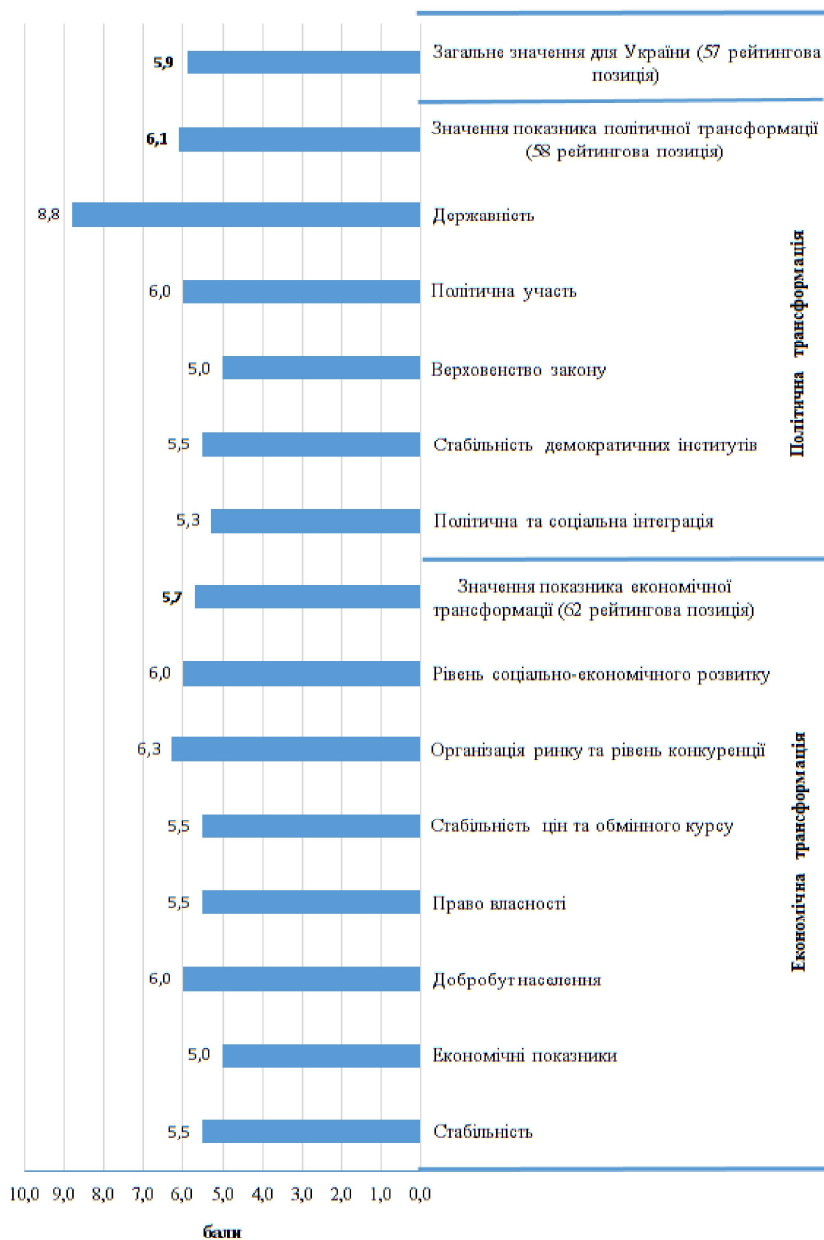

Рис. 3.24. Структура індексу трансформації ВТІ для України у 2014 р. (за [56])

соціальних груп, що включають власну систему відносин і групові інтереси. У нашому випадку – це різке зростання частки тіньового сектора економіки, внаслідок нелегітимного тіньового накопичення державної власності невеликою кількістю представників українського соціуму на початку 90-х рр. ХХ ст. Очевидно, великі соціальні групи охоплюють соціальні класи, верстви, етнічні спільноти, політичні партії, які створюються на основі загальних ознак (економічних, етнічних, політичних та ін.). Конфліктогенність властива будь-якому суспільству – це особливість суспільства породжувати конфлікти. Вона є проміжною ланкою від стійкого стану соціальної структури до розгортання соціальних конфліктів.

Соціально-економічна конфліктогенність суспільства (у нашому випадку тіньова економіка) – неспокійне, таке, що загрожує небезпекою стану взаємовідносин в соціальній та економічній сферах явище, що відображає економічні та соціальні суперечності, розбіжності та негативний соціально-психологічний стан великих соціальних груп і суспільства в цілому.

Соціально-економічна конфліктогенність охоплює напруженість економічного і соціально-психологічного характеру. Вона проявляється на емоційно-ментальному та поведінковому рівнях. З трансформацією всіх сфер життєдіяльності суспільства під дією тіньової економіки накопичується незадоволення існуючим станом справ, зростають вимоги, радикально змінюються стереотипи масової свідомості, населення змушене відмовлятися від звичних норм поведінки та тих видів діяльності, які їх цілком задовольняли в минулому. Невдоволення, викликане низькими доходами, внаслідок постійного тіньового перерозподілу власності, інфляцією, безробіттям, відсутністю особистої безпеки та ін., викликає недовіру до владних структур, соціальну напруженість на поведінковому рівні – конфлікти, мітинги, демонстрації, страйки, міграцію в інші регіони чи країни. В умовах економічної кризи і спаду виробництва об'єктивні протиріччя викликають сильнішу емоційну реакцію у населення [110, с.6243-6250].

Складність аналізу соціально-економічної конфліктогенності суспільства обумовлена низкою особливостей, властивих слабкоструктурованим системам, у т.ч. соціально-економічним (з тіньовою економікою включно). Серед них можна виділити наступні особливості:

- багатоаспектність процесів (економічних, соціальних тощо)

та їх взаємопов'язаність, в силу чого неможливо виокремлення і детальне дослідження окремих явищ; всі явища і процеси необхідно розглядати в сукупності;

- відсутність достатньої кількісної інформації про динаміку процесів, що змушує використовувати якісний аналіз таких процесів;
- мінливий характер процесів у часі тощо.

У такому випадку детальному аналізу складових соціально-економічної конфліктогенності суспільства та їх взаємозв'язків сприяє когнітивний підхід. Когнітивне моделювання соціально-економічної конфліктогенності загалом дозволяє наочно продемонструвати наявні взаємозв'язку між блоками і елементами цього складного явища. Розуміння сутності взаємозв'язків між ознаками та факторами конфліктогенності вимагає певної структуризації, наочного уявлення усього різноманіття взаємозв'язків. Пошук і відображення логічних зв'язків між елементами конфліктогенності зручно виконувати у вигляді когнітивної карти.

Побудова когнітивної карти виконується за наступним алгоритмом. Здійснюється збір, обробка та систематизація інформації для отримання структурованих знань про досліджувану соціально-економічну систему, а також про умови і причини формування сукупності напруженостей в суспільстві. Після встановлення взаємозв'язків і апріорних факторних ознак, формується модель досліджуваного об'єкта у вигляді орієнтованого графа – когнітивної карти. Кожна вершина відповідає ознаці або фактору. Дуга, що пов'язує вершини, відображає причинно-наслідковий зв'язок. Вплив може бути позитивним, негативним або змінного характеру, залежно від можливих додаткових умов, що відображає відповідний знак на дузі. Пунктирні лінії когнітивної карти викликають посилення або ослаблення зв'язків при впливі різних факторів.

Когнітивна карта відображає факт наявності або відсутності взаємодії ознак та можливого впливу факторів, без визначення кількісної міри подібного впливу. На початковому етапі дослідження вона допомагає проаналізувати взаємозв'язки в складній соціально-економічній системі – конфліктогенності суспільства. Когнітивна карта соціально-економічної конфліктогенності суспільства представлена на рис. 3.25.

Взаємини в бізнесі формуються під впливом економічних потреб та інтересів, пов'язаних з процесами виробництва і споживання. Знову з'являється прошарок підприємців, яким притаманні свої специфічні

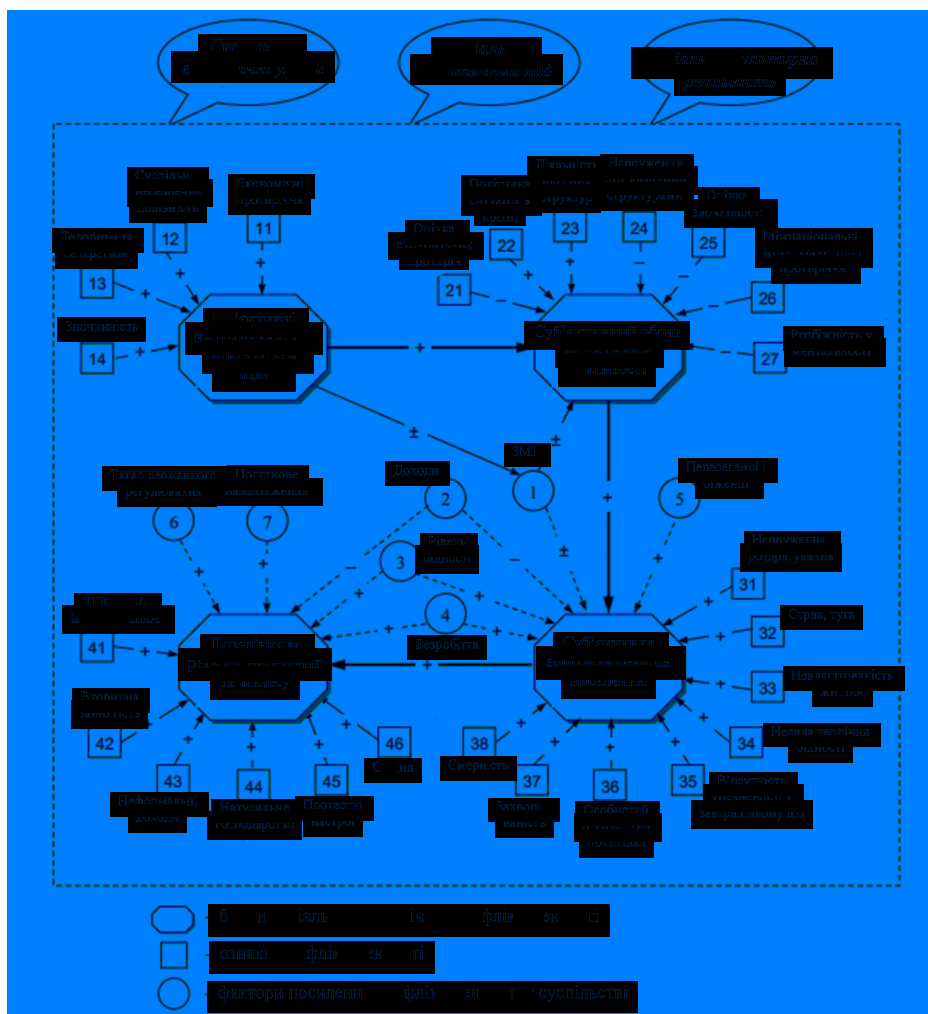

Рис. 3.25. Когнітивна карта конфліктогенності в Україні з врахуванням впливу тіньового сектора економіки (за [110, с. 6243-6250])

види напруженості, пов'язані з труднощами ведення підприємницької діяльності. Економічна напруженість у їх середовищі формується при

неузгодженості вимог з можливостями успішного ведення підприємницької економічної діяльності. Напружені взаємовідносини між підприємцями дрібного, середнього бізнесу та владними структурами виникають з причини суперечливого законодавства, корупції, істотного податкового навантаження, які не дозволяють не тільки розвиток, але й беззбиткове існування бізнесу.

Складнощі оформлення підприємницької діяльності, велика кількість документів при її оформленні провокують підприємців вести незаконну (неоформлену) економічну діяльність, особливо в малому бізнесі. Труднощі ведення бізнесу в умовах, що склалися у суспільстві ініціюють підприємців знаходити обхідні шляхи, працювати "на межі закону" або навіть порушувати його.

Повсюдно використовується виведення частини або навіть всього бізнесу в тіньовий сектор економіки, відхід від податків шляхом приховування частини доходів, виплата частини заробітної плати в обхід оподаткуванню. Все це сприяє істотному зростанню тіньової економіки в країні. Напруженість в економічній сфері зростає при наростанні соціальної напруги в суспільстві і, навпаки, соціальна стабільність суспільства великою мірою залежить від стану економіки в країні і посилюється при розбіжностях в економічній сфері.

Неможливо абсолютно усунути протиріччя і напруженість в соціумі, але цілком можливо шляхом регулювання знизити конфліктогенність суспільства до прийнятного рівня. Суспільство перебуває в рівновазі, якщо виконуються очікування більшості населення. Дослідження соціально-економічної конфліктогенності служить практичним цілям управління напруженістю в суспільстві. Існує поріг безпечної напруженості, після досягнення якого настає переломний момент, важке нестабільне становище суспільства. Когнітивне моделювання дозволяє краще зрозуміти досліджувані соціально-економічні процеси для вироблення ефективних управлінських рішень. Розуміння об'єктивних причин зростання напруженості, виявлення та моніторинг факторів, що здійснюють найбільш сильний вплив на конфліктогенність суспільства, лежить в основі формування заходів щодо зниження рівня напруженості в суспільстві [110, с. 6243-6250].

Погодимось з З.Варналієм, що при формуванні соціально-економічної політики необхідно враховувати існуючі протиріччя: "держава – ринок"; "влада – бізнес"; "податкові та інші контролюючі

органи – платники податків". У наших умовах ці протиріччя намагаються вирішити суб'єктивними, науково не обґрунтованими методами, що призводить до діаметрально протилежних наслідків. Зокрема, намагаються підпорядкувати інтереси держави бізнесу, а як наслідок – одержуємо зрощення влади і бізнесу, розвиток корупції. З іншої сторони при намаганні підпорядкувати інтереси бізнесу державі – одержуємо різку реакцію підприємницького середовища у вигляді тотальної тінізації господарської діяльності. Відтак, оптимальний варіант – це консолідація інтересів держави та бізнесу на основі конструктивного діалогу, розвитку приватно-державного партнерства і т.д. [19].

Аналізуючи процес реформування вітчизняної політичної, соціальної та економічної систем, які не враховували ризик конфліктогенності процесу, варто зазначити, що економічну та політичну кризу можна було спрогнозувати з високим рівнем достовірності. Отже, не дивно, що загалом за наслідками реформ та інших заходів економічної політики уряду, ані децентралізації, ані посилення конкуренції, ані підвищення прозорості в цілому не відбулося, швидше навпаки. Деякі спрощення (як, наприклад, запровадження Єдиного соціального внеску внаслідок кодифікації податкового законодавства) та структурування політики (як-от у бюджетному плануванні) є самі по собі позитивними кроками, так само, як, скажімо, довгоочікуване розкриття інформації про власників банків на сайті НБУ. Але вони майже не мають системного ефекту, і саме тому за цими напрямками не спостерігаються істотні успіхи. Однак, навіть там, де "покращення" мало місце, його часто зводить нанівець або робить нестійким "провал" відповідних системних реформ.

Аналізуючи у цьому контексті діяльність команди В.Януковича зазначимо наступне. Прихильники Президента стверджували, що "вертикаль" потрібна саме для того, аби робити реформи. Насправді ж, така політика не просто не є реформами в повному сенсі, але й часто використовується як заміник справжніх реформ, потрібних для підвищення ефективності. І, хоча в деяких інших випадках певне "затягування пасків" є дійсно необхідним і має супроводжувати реформи, як-от у випадку пенсійної системи чи ЖКГ, в Україні наразі (зокрема, у обох згаданих випадках) виконується тільки перша частина, і то обережно, з огляду на необхідність підтримувати певну популярність представників влади, надто перед виборами.

Загалом же, із 15 передбачених Програмою тогочасного Президента України реформ, які були кваліфіковані як системні, певні зрушення присутні лише по 5-6. Причому найбільшого успіху досягнуто саме за тими напрямками, де у проведенні реформ зацікавлені потужні бізнес-адміністративні групи (табл. 3.16). Таким чином, загальний висновок стосовно системних реформ полягає у тому, що вони реалізуються переважно тією мірою, якою від них виграють (чи сподіваються виграти) причетні до влади бізнес-структури.

Таблиця 3.16

**Стан виконання системних реформ в Україні протягом
2010 – поч. 2015 рр.
(за [49, с.4–6])**

Завдання 1	Стан виконання 2
Реструктуризувати держмонополії, виділивши та залишивши у державній власності інфраструктурну компоненту, та забезпечити рівний доступ до цієї інфраструктури	На законодавчому рівні частково створено базу для реструктуризації Нафтогазу України; реформа Укрзалізниці перебуває в процесі обговорення
Скасувати плани мобілізації податкових платежів для податкової та митної служб	Провалено. Подальше виконання не передбачається
Запровадити прозору систему відповідальності співробітників податкової служби	Провалено. Подальше виконання не передбачається
Перехід до закупівлі державою послуг у закладів охорони здоров'я на контрактній основі, причому із забезпеченням доступу приватних закладів охорони здоров'я	Провалено. Подальше виконання не передбачається
Законодавчо затвердити вичерпний перелік документів дозвільного характеру та перейти до заявного принципу започаткування господарської діяльності, а також обмежити ліцензування	Формально частково виконане, але на практиці свавілля та бюрократичні підходи чиновників продовжуються
Запровадити відповідальність органів державного нагляду (контролю) за збитки, завдані суб'єкту господарювання неправомірними діями / недотриманням процедури здійснення державного нагляду (контролю)	Провалено. Подальше виконання не передбачається
Виключно прозора приватизація	Провалено. Подальше виконання не передбачається. Тобто, приватизація відбувається успішно, але без жодної конкуренції. Її можна назвати «прозорою» хіба що у тому сенсі, що переможці конкурсів є цілком передбачуваними
Лібералізація вугільного ринку, ринків електроенергії та газу, впровадження конкурентних механізмів	Очікується
Створення конкурентного середовища на ринку житлово-комунальних послуг	Провалено
Заміна адміністрування цін на с/г продукцію конкуренцією з життям, у разі необхідності, антимонопольних заходів	Адміністрування залишається. Відкрито декілька оптових ринків
Створення передумов для функціонування ринку землі	У процесі виконання. Але загальний напрямок реформи викликає підозри щодо намірів створити умови для монополізації ринку землі

Продовження таблиці 3.16

1	2
Перехід від здійснення прямого контролю з боку держави до профілактики й запобігання порушень законодавства; скасування дублюючих контролюючих функцій з подальшим скасуванням контролюючих органів, у діяльності яких зникла необхідність; регламентування перевірок: скорочення кількості органів перевірки, розподіл підприємств за зонами ризику	Провалено. Формування «білих списків» на практиці вилілося в узаконення привілеїв для «своїх»
Прийняття законів про державні закупівлі та про державну допомогу підприємствам відповідно до стандартів ЄС і СОТ (підвищення прозорості, збільшення конкурентності державних закупівель та обмеження особливо брутальних способів державної підтримки)	Закон про державні закупівлі ухвалено, але згодом переважно вихолощено: реально конкурентність зменшено, а зловживання зросли. Закон про державну допомогу досі відсутній
Утворення Зони вільної торгівлі з ЄС	Провалено з політичних причин у 2013 р., частково здійснено у 2014 – далі у процесі реалізації
Підвищення фінансової незалежності місцевих бюджетів, їхньої видаткової автономності і рівня фінансової забезпеченості делегованих повноважень	Спостерігається зворотна тенденція

Це не нове явище у практиці проведення реформ за "обмеженого доступу" взагалі і, зокрема, в Україні. Більше того, такий політико-економічний механізм модернізації є одним із найголовніших, поряд з обмеженістю контролю та тиском з боку населення.

Адже в умовах "обмеженого доступу", коли влада не зацікавлена у системних реформах, а громадянське суспільство перебуває у зародковому стані, саме всередині еліти можуть утворюватися достатньо потужні інтереси, які рухають реформи вперед. Але вони, звичай, небезкорисливі.

Тому загальна вада реформування під впливом такого роду інтересів – це неминуча втрата частини суспільної вигоди від реформ на користь тих, хто їх просував, свого роду "відкат".

Відповідні групи отримують, у кращому разі, одноразові незароблені прибутки за рахунок суспільства (ренти), а в гіршому – монополії, які створюють для них можливість постійного отримання ренти, але з набагато більшими збитками для суспільства в цілому [44, с.7-8; 49, с.13].

Зокрема, слід виділити такі ризики з боку тінізації економіки для результативності реформ:

1. Збереження високого рівня тінізації фінансових потоків загрожує досягненню цілей стабілізації державного бюджету та знижує потенціал реформування фінансової системи.

2. Недостатня надійність вітчизняного фондового ринку та страхових інститутів, спричинені їх інтегрованістю у тіньові схеми, є

ризиком для запровадження II рівня пенсійної системи та переходу на страхову модель охорони здоров'я.

3. Спотворення механізмів конкуренції внаслідок значних масштабів тінізації діяльності економічних суб'єктів та недостатня надійність вітчизняного фондового ринку через високий рівень тінізації фінансових потоків негативно позначаються на результативності реформ, спрямованих на покращення бізнес-клімату та залучення інвестицій.

4. Неформальна зайнятість та тінізація заробітних плат негативно позначаються на розмірах страхових внесків до Пенсійного фонду, фондів соціального страхування та обсягах надходжень до бюджету, що негативно впливає на стабільність системи державних фінансів та солідарної пенсійної системи, стримують нагромадження коштів накопичувальної складової пенсійної системи та розвиток її інвестиційного потенціалу.

5. Маніпуляції з розміром офіційних доходів дозволяють нелегально працюючим та працюючим, що отримують частку заробітної плати "у конвертах", необґрунтовано отримувати від держави соціальну підтримку, що може негативно позначитися на результативності вирішення завдань реформи системи соціальної підтримки.

6. Тінізація земельних відносин перешкоджає формуванню ефективних механізмів управління ринком землі у контексті земельної реформи, реалізація земельної реформи без належного забезпечення інвентаризації, обліку, оцінки та контролю використання земель сприятиме подальшій тінізації ринку землі та створюватиме умови для легалізації правопорушень, що, відповідно, загрожує національній безпеці.

Зважаючи на зазначені ризики, стратегічними пріоритетами детінізації економіки у контексті реалізації Програми економічних реформ слід вважати:

- детінізацію фінансових потоків;
- легалізацію ринку праці;
- детінізацію земельних відносин
- підвищення рівня економічної безпеки загалом.

Основні проблеми тінізації фінансових потоків полягають у використанні фінансових інститутів, зокрема банків, страхових компаній, торговців цінними паперами, кредитних спілок у схемах непродуктивного відпливу капіталів, ухилення від оподаткування та легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Проблеми та

ризиків, пов'язаних з використанням фінансових інструментів у тіньових схемах, проаналізовані у аналітичній записці НІСД "Щодо першочергових заходів детінізації фінансових потоків в Україні". Поряд з втратами державного бюджету, це стримує розвиток вітчизняних фінансових інститутів, негативно впливає на інвестиційну привабливість фондового ринку та надійність фінансових інструментів.

Високий рівень тінізації оплати праці пов'язаний з:

1) значним розривом між вартістю трудових ресурсів для роботодавця та фактичною сумою, яку працюючий отримує за свою працю;

2) толерантним ставленням працюючих до практики виплати неофіційних заробітних плат та, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного та соціального забезпечення;

3) відчуттям невідповідності сплачених податків та внесків, якості державних послуг, що призводить до необхідності значних додаткових витрат з боку населення з метою отримання цих послуг на належному рівні;

4) відчуттям несправедливості системи розподілу пенсій, пов'язаної з наявністю великої кількості спеціальних, професійних, особливих та пільгових професійних режимів;

5) наявністю механізмів, які забезпечують легке вилучення коштів підприємств у нелегальний сектор економіки з метою виплати тіньових заробітних плат;

6) фактичною безкарністю порушень у сфері оплати праці.

До основних причин тінізації земельних відносин належать:

1) відсутність ефективно діючої системи обліку земель;

2) недосконалі процедури безоплатної передачі, продажу та відведення в оренду фізичним та юридичним особам земельних ділянок державної та комунальної власності;

3) заборона відчуження земель сільськогосподарського призначення (за інформацією Держземагентства, 98 % схем тінізації земельних відносин пов'язано з недотриманням цієї заборони);

4) недієві механізми викупу та оренди земельних ділянок під приватизованими об'єктами нерухомості;

5) недієві механізми контролю використання земель, відхилення фактичних даних щодо площ посівів сільськогосподарських культур від офіційних (у середньому на понад 20 %).

Отже, для забезпечення ефективного та послідовного поступу реформ має бути створено умови, за яких перебування у нелегальному секторі стає надто ризикованим та коштовним. При цьому, при

здійсненні реформ необхідно дотримуватися принципу не погіршення умов ведення бізнесу та оплати праці сумлінних платників податків. В іншому випадку, такі заходи створюватимуть умови для подальшої тінізації економіки та підриву довіри до влади.

Певні кроки у напрямі детінізації економіки вже зроблено.

1. Податковим кодексом, прийнятим на виконання Програми економічних реформ на 2010-2014 рр., було передбачено зменшення податкового навантаження на бізнес-середовище, спрощення адміністративних процедур і вдосконалення процедур адміністрування податків, перехід до загальної системи оподаткування прибутку страховиків, що сприятиме зменшенню масштабів "схемного" страхування.

2. З метою вдосконалення правових та організаційних засад протидії корупції схвалено Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 рр., прийняті Закони України "Про засади запобігання та протидії корупції" та "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні порушення".

3. На виконання Національного плану дій на 2011 р. щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки вжито заходи щодо спрощення дозвільної системи та процедур ліцензування, зокрема, законодавчо затверджено вичерпний перелік документів дозвільного характеру, забезпечено перехід від принципу "єдиного офісу" до принципу "єдиного вікна" під час видачі документів дозвільного характеру, спрощено дозвільні процедури у будівництві, скорочено перелік видів діяльності, що підлягають ліцензуванню тощо.

4. Законодавство у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, приведено у відповідність з рекомендаціями ФАТФ; Україну виключено зі списку країн, що мають стратегічні недоліки системи протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму ("сірого" списку ФАТФ).

5. Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) затверджено програму попередження фактів випуску та організації обігу цінних паперів, які можуть використовуватись для непродуктивного відпливу капіталів, ухилення від оподаткування та легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, що дозволило здійснювати моніторинг емітентів цінних паперів з ознаками фіктивності, осіб, пов'язаних з випуском і обігом фіктивних цінних паперів, та учасників фондового ринку, які здійснюють операції з ними, а також зупиняти обіг та скасовувати реєстрацію цінних паперів з ознаками фіктивності [155].

Разом з тим, реалізація зазначених заходів є недостатньою для забезпечення досягнення цілей Програми економічних реформ (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Причини неефективності політики детінізації економіки України та напрями їх усунення (за [95])

Тенденції виникнення і поширення	Засоби	Механізми	Очікувані результати
1	2	3	4
1. Низький рівень податкової культури платників податків 2. Ухилення від податків через офшорні зони	1. Створення сприятливих умов для розвитку підприємництва 2. Моніторинг офшорних зон	1. Ресстрація власності й бізнесу за принципом «єдиного вікна» (досвід Грузії, Південної Кореї) 2. Інвентаризація всіх дозвільних документів і скасування тих дозвільних документів, які є недоцільними та ускладнюють роботу бізнесу	1. Активізація підприємницької діяльності 2. Підвищення конкурентоспроможності країни, а також забезпечення цінової стабільності
Потужний податковий тиск (135 податкових платежів, відповідно до звіту Світового банку)	1. Оздоровлення податкової системи 2. Формування й впровадження прозорого комплексу податкових стимулів	1. Раціональний розподіл податкового тиску; 2. Надходження до бюджету мають забезпечувати податок на прибуток та податок на нерухомість, причому за прогресивною шкалою оподаткування	1. Усунення протистояння платника податків та фіскальних органів 2. Активізація виробничої діяльності і насичення внутрішнього ринку товарами
Недосконалена і витратна система адміністрування податків і зборів (в Україні 174-е місце – 657 годин на рік)	Оптимізація податкового адміністрування	1. Запровадження однакових правил оподаткування для всіх суб'єктів; скасування спеціальних податків (досвід Польщі) 2. Скорочення часу на податкове адміністрування (ОАЕ – 12 годин на рік)	Додаткові надходження, які можна використати на соціальні виплати
Відповідальність за несплату податків малоювірна	1. Механізми покарання нечесних платників; 2. Легалізація «тіньових» коштів	1. Адміністративні покарання у вигляді штрафу; 2. Економічна податкова амністія (досвід ФРН, Казахстану)	Додаткові надходження до бюджетів різних рівнів
Відсутність взаємозв'язку між обсягами сплачених податків і обсягами суспільних благ, які отримують платники	Економічне обґрунтування балансу між фіскальною і регулюючою функціями податків	1. Горизонтальне бюджетне вирівнювання; 2. Жорсткий контроль за цільовим використанням бюджетних коштів; 3. Перерозподіл доходів «від багатих до бідних»	1. Розвиток соціальної інфраструктури; 2. Підвищення рівня і якості життя населення
Нелегальний ринок праці	Вдосконалення інституту соціального страхування і зменшення фіскального навантаження на фонд оплати праці	1. Запровадження єдиного соціального внеску; 2. Поступове скорочення розміру соціального внеску (до 29,6% від бази нарахування) 3. Зміна пропорційності сплати соціальних внесків роботодавцями і найманими працівниками; 4. Надання громадянам можливості вибирати час виходу на пенсію (досвід Бразилії)	1. Пенсійна реформа; 2. Запровадження загальнообов'язкового медичного страхування

Продовження таблиці 3.17

1	2	3	4
	1. Адекватна ціна праці; 2. Легалізація заробітних плат	1. Введення індикативних заробітних плат; 2. Збільшення частки заробітної плати у собівартості продукції; 3. Система фінансових штрафів для роботодавців за порушення трудового законодавства	Збільшення надходжень до держбюджету і посилення контролю за легалізацією робочих місць і заробітних плат
	Підвищення обізнаності громадян; забезпечення їх впливу на прийняття рішень	1. Активізація діяльності професійних спілок; 2. Майстер-класи на тему: «Мінімальні юридичні знання, якими має володіти людина»	1. Формування середнього класу 2. Формування сучасного молодіжного ринку праці
Відсутність інвестиційної альтернативи «тіньовим» капіталом	Державна підтримка реалізації інноваційних на інвестиційних проєктів у реальному секторі економіки	Здешевлення кредитів, шляхом компенсації суми відсоткових ставок за користування кредитами, залученими суб'єктами господарювання для фінансування інноваційних та інвестиційних проєктів у реальному секторі економіки	1. Прозорий та чіткий механізм ефективного використання коштів державного бюджету на реалізацію інноваційних та інвестиційних проєктів у реальному секторі економіки; 2. Виробництво інноваційної, високотехнологічної продукції
Відсутність стабільного законодавства та дублювання державних функцій	Забезпечення дієздатності влади	Контроль над виконавчою владою, а потім встановлення контролю над системою влади в цілому.	1. Соціальний контакт з суспільством, що є передумовою стабільності в країні; 2. Посилення ролі громадянського суспільства
Корупція, «податкові лазівки», лобіювання власних інтересів та підкуп чиновників	Жорсткі санкції за корупцію та рейдерство Мінімізація державного регулювання різних сфер життя	1. Максимальна прозорість дій усіх ланок державного апарату 2. Вдосконалення методів вирішення юридичних проблем (усунення дій в «обхід закону») 1. Скорочення кількості державних службовців (досвід Грузії, Південної Кореї) 2. Обов'язкове декларування доходів і витрат чиновниками і членами їх сімей	1. Створення цивілізованої системи лобізму 2. Ефективна судова система 1. Децентралізація органів державної влади 2. Оптимізація структури і чисельності державних службовців
Міждержавна інтеграція тіньового сектора й суб'єктів тіньової економічної діяльності	Забезпечення відкритості реального сектора економіки	Створення сприятливих умов для міжнародного обміну інвестиціями, товарами; не обмеження діяльності нерезидентів (досвід Польщі, Південної Кореї, Бельгії)	1. Наповнення інвестиційного ресурсу для економіки України 2. Підвищення іміджу України на міжнародній арені

У будь-якому випадку, подальше розширення сфери тіньової економіки в Україні є недопустимим. Поглиблене вивчення тенденцій виникнення і поширення, сутності та причин тіньової економіки, висвітлене у попередніх розділах дало можливість проаналізувати причини неефективності заходів, що впроваджуються з метою детінізації економіки та, на основі узагальнення світового досвіду, запропонувати напрями вдосконалення інституційного базису і механізмів протидії і усунення цього деструктивного явища.

Запропоновані засоби і механізми протидії тіньовій економіці спрямовані на зменшення витратності та зростання ефективності легальної економіки, а також створення паритетних умов для функціонування різноманітних форм бізнесу, що, своєю чергою, має підвищити конкурентоспроможність легальної економіки і зробить не вигідним приховування її результатів. Про основні принципи та механізми детінізації національної економіки детальніше йтиметься у наступному розділі.

Висновки до розділу 3

1. Найбільш широко використовуваними механізмами нелегального збагачення в Україні є нелегальний експорт капіталів; одержання тіньових доходів шляхом прихованого вилучення з обігу різниці між офіційними та реальними цінами на товари і послуги; корупція; нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції; випуск і реалізація необлікованої продукції; надання необлікованих послуг; вимагання, розкрадання, грабежі; фінансове шахрайство; незаконна приватизація державної власності; розкрадання в державних, акціонерних і колективних підприємствах.

2. Тіньова економіка в регіонах України глибоко інтегрована в тіньовий сектор економіки держави і обумовлюється такими визначальними передумовами та особливостями: (1) соціально-економічною структурою регіону (тіньова економіка сконцентрована навколо основних центрів економічної діяльності); (2) недосконалістю правової бази відносин між центральною і регіональною владою, зокрема тим, що регіональна нормативно-розпорядча база у деяких випадках прямо суперечить Конституції України і сприяє тінізації господарських операцій у регіоні (нецільове використання бюджетних і позабюджетних коштів, укладання сумнівних договорів із іноземними партнерами); (3) взаємопроникненням органів регіональної влади та регіональних фінансово-промислових злочинних утворень; (4) дискримінаційною політикою застосування різного виду економічних пільг, наданих переважно за політичними критеріями для окремих регіонів і, таким чином, перетворення окремих регіонів у джерела тінізації економіки; (5) регіональною політичною владою й особистими характеристиками керівників регіонів (ідеологічна орієнтація, етична основа, особиста відповідальність), від яких істотно залежать характер і масштаби поширення тіньової економіки, форми та методи боротьби з нею в регіоні; (6) соціокультурними факторами: історичні

та етнічні особливості, ментальні і культурні особливості мешканців; (7) недосконалість інститутів громадянського суспільства (незалежні ЗМІ піддаються тиску з боку регіональної влади, лише формування об'єднань підприємців, профспілки стикаються з процесом реорганізації, товариства споживачів не впливають на торгівлю).

Відповідно, ефективна державна політика детінізації економічних відносин має формуватися у відповідності до регіональних моделей протидії цьому явищу, що дозволить не тільки покращити структурну конкурентоспроможність, але й підвищити рівень якості життя населення, як одного з головних цільових орієнтирів соціально-економічного розвитку та інтегральної конкурентоспроможності регіону.

3. Поступальний розвиток економіки України можливий лише за умови цілеспрямованої керуючої дії. З точки зору покращення стану цільових факторів найбільш перспективним сценарієм видається вдосконалена нормативно-розпорядчої та законодавчої бази, застосування спрощеної системи оподаткування для пріоритетних галузей, ширше використання безготівкової системи розрахунків та електронних платежів. Реалізація позначених пріоритетних напрямків як основи для зниження рівня тіньової економіки України забезпечить прогресивні зміни та підвищить ефективність соціально-економічної системи загалом.

4. Визначені засоби і механізми протидії тіньовій економіці в нашій державі. Доведено, що вони мають спрямовуватися на зменшення витратності та зростання ефективності легальної економіки, а також створення паритетних умов для функціонування різноманітних форм бізнесу, що, своєю чергою, має підвищити конкурентоспроможність легальної економіки і зробити не вигідним приховування її результатів.

РОЗДІЛ 4 СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ СИСТЕМНОЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

4.1. Пріоритети державної політики детінізації національного господарства на посттрансформаційному етапі його розвитку

Результати аналітичної частини дослідження підтвердили масштабність і комплексність проблеми тінізації економіки України, її проникнення у всі сфери суспільного життя і економічних відносин, значний негативний вплив на функціонування системи національного господарства, стримування його розвитку і формування критичних негативних характеристик структурних співвідношень, погіршення рівня якості життя. Більше того, в Україні стан тінізації економіки критичний, адже в державі функціонує система відтворення тінювих відносин, рівень тінізації вже тривалий період часу на стільки високий, що є всі підстави стверджувати про нагальну залежність економічної безпеки держави від вирішення, або принаймні достатнього зниження та послаблення впливу системних ризиків і загроз, проблеми тінізації.

Виходячи з цього, справедливим і перспективним в контексті забезпечення високого рівня ефективності державної економічної політики стає висновок про ув'язку політики детінізації та формування дієздатної системи економічної безпеки України. Таким чином, можна досягти синергетичного ефекту, коли будуть реалізовуватися не часткові заходи, зорієнтовані на протидію тінізації економічних відносин в окремих видах економічної діяльності чи фазах суспільного відтворення, а провадитиметься комплексна політика зміцнення ключових параметрів економічної безпеки держави через детінізацію її економіки.

В такому разі слід почати з базових концептуальних засад функціонування системи економічної безпеки держави та виявити взаємозв'язки і взаємовпливи з елементами та складовими державної політики детінізації. Першочергово важливо констатувати, що основоположними характеристиками економічної безпеки держави вважаються, по-перше, розвиток (якщо національне господарство не розвивається, то його можливості до життєздатності та протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам різко знижуються); по-друге, стійкість (як міцність і надійність структурних елементів складної системи "економіка", вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків

у її межах, здатність витримувати внутрішні і зовнішні навантаження); по-третє, надійність і здатність об'єкта безпеки до виживання та розвитку в умовах дії внутрішніх і зовнішніх загроз, а також непередбачуваних, часто непрогнозованих чинників.

Фактично мова йде про так звану характеристику "минулого" або самодостатності, тобто реалізації відповідних заходів та дій у попередніх часових періодах, але які мають на сьогодні позитивні виследи у вигляді сприятливого геополітичного та фінансово-економічного становища, забезпеченості економіки ресурсами (у т.ч. підготовленими раніше кадрами, розробленими природними родовищами), вироблених здатностей відносно доступу економічних агентів на внутрішній і зовнішні ринки, сформованості промислового потенціалу та чинників конкурентоспроможності реального сектору тощо.

Другою складовою є характеристика "сьогодення" або поточного стану ефективності функціонування економіки, використання її ресурсного забезпечення і потенціалу, раціональних структурних змін та інституціональних реформ, політико-економічної стабільності, природнього рівня безробіття, інфляції, стабільності національної грошової одиниці, розвитку фінансової системи, соціальної захищеності, розвиненості ринкової і соціальної інфраструктури, належного місця держави в системі міжнародного поділу праці, інтегрованості в систему світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Третьою компонентою є характеристика "майбутнього" або сформованості в поточному періоді часу передумов для хоча б простого відтворення обсягів діяльності та ресурсного забезпечення системи національного господарства, позитивних тенденцій для науково-технічного розвитку, модернізації виробництва, розвитку інтелектуально-кадрового забезпечення, накопичення капіталу та покращення якості його структури, створення умов для активізації інвестиційно-інноваційної діяльності.

Видається доцільним враховувати ці базові характеристики системи економічної безпеки держави й при управлінні процесами детінізації економіки України. Такі міркування підтверджуються, до прикладу, тим, що для достатньої протидії тіньовим економічним відносинам сьогодні, в минулому мали б бути сформованими для цього відповідні умови. Йдеться про створення і надання повноважень дієздатним суб'єктам інфраструктури легалізації економіки, яким необхідний певний часовий лаг для результативного функціонування,

або, наприклад, реалізацію суспільно психологічних кампаній, спрямованих на вироблення ментального чинника несприйняття корупції, приховування доходів і витрат, девіантної поведінки чи порушення законодавчих норм та вимог.

Беззаперечно, необхідними є заходи та засоби, які реалізуються в поточному часовому періоді для зміни поведінки економічних агентів, вибудування інституційно-правових умов господарювання, формування механізмів та інструментів контролю і покарання. Але, при цьому, розуміємо й важливість забезпечення необхідних тенденцій детінізації економіки і створення для цього відповідних умов, у тому числі, компенсаторів та запобіжників щодо неповернення ситуації до попереднього стану або ж переходу до нераціонального (неприродного, небажаного) розвитку.

До прикладу, це можуть бути динамічні характеристики відносно рівня легалізації економіки, її секторів та сегментів, соціальної сфери та системи державного управління, пов'язаних з цим позитивних змін в показниках і параметрах соціально-економічного розвитку держави, корупції та викритих злочинів в економічній сфері, частки законслухняних суб'єктів господарювання, обсягів діяльності та результатів функціонування елементів інфраструктури протидії тінізації економіки і т. ін.

Узагальнюючи ці висновки, сукупність пріоритетів державної політики детінізації національного господарства, вибудованих у відповідності до головних характеристик системи економічної безпеки держави, може бути представлена як на рис. 4.1.

Підбір запропонованих стратегічних пріоритетів державного регулювання обґрунтовується наступним чином. Так, щодо досягнення самодостатності економічного розвитку та фінансово-ресурсної забезпеченості політики детінізації, то тут важливо передусім сформувати відповідне середовище, в якому економічні агенти та інші суб'єкти економічних відносин будуть вмотивовані та не зацікавлені здійснювати незаконні, неофіційні чи приховувані операції.

Забезпеченість політики держави також в значній мірі опирається на створення відповідної інформаційно-аналітичної системи. Вона необхідна, по-перше, для оперативного збору і аналізу інформації та відстеження, таким чином, проявів злочинних дій. По-друге, завдяки такій системі, відповідні органи державного управління можуть формувати та використовувати при прийнятті рішень доволі розлогі інформаційно-аналітичні звіти. По-третє, через розвинену інформаційну систему можна швидко та якісно поширювати

Розділ I

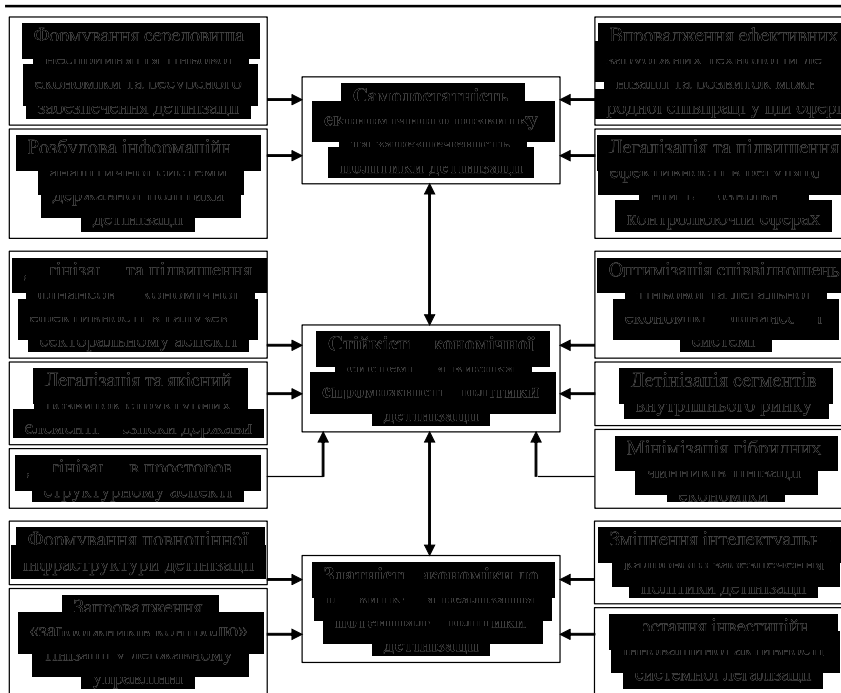

Рис. 4.1. Пріоритети державної політики детінізації національного господарства в системі базових характеристик економічної безпеки держави (авторська розробка)

інформацію, а також здійснювати інформаційні кампанії, зорієнтовані на легалізацію.

Потрібно зауважити, що світовим досвідом напрацьовано багато позитивних і успішних практик щодо протидії тінізації економічних відносин. Звичайно, вони мають свої особливості та не в однаковій мірі можуть реалізовуватися з огляду на особливості стану соціально-економічного розвитку, різні фінансово-ресурсні і бюджетні можливості держав, структуру економічних відносин та суспільних відтворювальних процесів. Але багато з них можуть бути апробованими в Україні за сучасних обставин. Більше того, потенціал системної детінізації багато в чому визначається підтримкою та використанням можливостей світової спільноти. Відтак, серед пріоритетів державної політики важливе місце доречно виділити розвитку міжнародної співпраці нашої держави у сфері легалізації

економічних відносин.

До прикладу, Україна має приєднатися до багатосторонньої угоди про обмін податковою інформацією за єдиним стандартом CRS (Common Reporting Standard), який дозволяє в режимі онлайн обмінюватися, а також узгоджувати відповідну інформацію з податковими органами інших держав. Перегляду потребують також і чинні двосторонні угоди нашої держави про уникнення подвійного оподаткування, зокрема щодо їх відповідності принципам модельної конвенції ОЕСР.

В цілях протидії розмиванню податкової бази та виведенню прибутків у світовій практиці використовується такий інструмент, як BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) [181]. Цей проект може бути імплементованим нашою державою і, відповідно, його можливості поширяться й на Україну.

Хоча, відмітимо, що всестороннє і ефективне співробітництво України з провідними міжнародними структурами у сфері легалізації економічних відносин потребує залучення до таких процесів представників інформаційно-консалтингових структур та міжнародних фінансових організацій, фахових юристів, аудиторів, експертів.

Інвестиційна привабливість та ефективність бізнесу в значній мірі визначаються умовами регуляторного та дозвільно-контролюючого середовища. Якість регуляторної політики, прозорість і необтяжливість дозвільної сфери, справедливість контролю в значній мірі визначають стимули до підприємництва, а також дотримання принципів легального господарювання. Саме тому, легалізацію і підвищення ефективності в регуляторній і дозвільно-контролюючій сферах можна заслужено відносити до передумов детінізації економіки. Більше того, значна частина тіньового сектору функціонує саме тут у вигляді тіньових проплат за прийняття владою необхідних для суб'єктів бізнесу рішень, викуплення або отримання в оренду земельних ділянок, об'єктів нерухомості, які перебувають у власності держави або місцевих громад, прав доступу до різного роду об'єктів, ліцензій, дозволів, неприйняття чи зменшення розмірів штрафних санкцій і т. ін.

Реалізація визначених пріоритетів державної політики дозволяє сформувати відповідне середовище, забезпечити передумови і ресурсне підґрунтя детінізації. Втім, подальше державне регулювання має гарантувати поточну ефективність з легалізації економічних відносин та досягнення вимог стійкості економічної системи, високої спроможності політики детінізації.

Спектр напрямів і об'єктів державного регулювання в поточний момент часу доволі розлогий і потребує відповідної класифікації. Передусім звернімо увагу на неоднорідність і різні масштаби проблеми тінізації за видами економічної діяльності та галузями і секторам економіки. Як звітує Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, рівень тінізації економічних відносин в нашій державі коливається від 8,0 % офіційної доданої вартості у сільському господарстві до 38,0 % у торгівлі та 56,0 % у добувній промисловості [152]. За даними Ради національних реформ України, рівень тінізації у вітчизняному АПК становить близько 20,0 % загалом, а також 50,0 % у секторі молочної продукції та 100,0 % – дикорослих плодів, ягід, грибів і горіхів; у легкій промисловості рівень тінізації становить 67,0%; у сфері фармацевтики – 40,0 %; у ресторанному бізнесі – 70,0 % [113]. Відповідно, існує не лише потреба, але й доцільність реалізації в Україні такого пріоритету державної політики детінізації економіки, як легалізація та підвищення фінансово-економічної ефективності в галузево-секторальному аспекті. Головним вислідом тут має стати скорочення тіньового сектору у видах економічної діяльності, де він критично високий (за орієнтир на перших етапах реалізації політики можна обрати визначену Міністерством економічного розвитку і торгівлі України граничну межу тінізації на рівні 30,0 %), та вирівнювання і усунення галузево-структурних диспропорцій офіційної легальної економіки.

Окремим важливим аспектом проблеми є також ліквідація розривів і невідповідностей між прозорістю господарювання у малому, середньому та великому бізнесі. Немає достатніх підстав стверджувати про вищий чи нижчий рівень тінізації в одному з цих секторів, у тому числі через різні масштаби діяльності. Проте, диференціюються форми, способи, методи, а також причини тінізації. Якщо у великому бізнесі це, як правило, приховування прибутків і "втеча" від оподаткування через офшорні зони, то у малому підприємстві – виплата заробітної плати "в конвертах", не оформлення на роботу зайнятих, тобто тінізація більшим чином трудових відносин, а також декларування менших обсягів доходу в цілях перебування на більш вигідній системі спрощеного оподаткування, звітності та обліку.

Відповідно, видається перспективним узгодження державної політики детінізації малого бізнесу з дієвою підтримкою становлення і розвитку цього сектору економіки, а легалізації середнього та великого бізнесу – з офшоризацією оподаткування. Остання особливо

загрозлива для безпеки національної економіки України, адже має критично великі обсяги та зумовлює надто значне звуження податкової бази, відмивання нелегального прибутку, розширення можливостей фінансування тероризму і сепаратизму, організованої економічної злочинності, вимивання з країни капіталу і дестабілізацію фінансової системи країни.

За даними Фіскальної служби України, обсяги офшоризації в Україні хоча й скоротилися, проте все ще залишаються істотними. Так, експорт товарів (послуг), пов'язаних з розрахунками через офшорні юрисдикції (понад визначений Розпорядженням Кабінету Міністрів України "Про затвердження переліку держав (територій), які відповідають критеріям" від 23.02.2011 р. № 143-р, перелік офшорів), у 2014 р. становив 461 млн дол. США, а імпорт таких товарів (послуг) – близько 800 млн дол. США. Головними територіями-партнерами за такими операціями залишаються Британські Віргінські Острови, Сент-Вінсент і Гренадіни, Маршальські Острови, Сейшельські Острови, Сент-Кітс і Невіс, Беліз, Бермудські Острови [40].

Інший аспект проблеми і гострої необхідності деофшоризації полягає не лише у використанні офшорних юрисдикцій в цілях оптимізації податків, але й для юридичного захисту активів чи приховування структури власності. Такий висновок підтверджується тим, що значна частка іноземних інвестицій, які надходять в Україну, мають т. зв. "сумнівне" походження. Зокрема за підсумками I кв. 2016 р. 25,6 % інвестицій надійшло з Кіпру, 4,0 % – Британських Віргінських Островів, 1,2 % – Белізу [121]. Щодо прямого інвестування (акціонерного капіталу) з України в економіку країн світу, то станом на аналогічний період часу 93,5 % інвестицій було спрямовано на Кіпр та 0,8 % – Британські Віргінські Острови [121]. Відповідно, є підстави стверджувати, що з використанням офшорів тінізуються інвестиційні процеси у вітчизняній економіці.

Важливим стратегічним пріоритетом державної політики в аналізованій сфері є визначення досягнення відчутних успіхів щодо детінізації та якісного розвитку структурних елементів безпеки держави. Йдеться, зокрема, про позитивні зрушення в макроекономічній сфері, фінансовій системі, зовнішньоекономічній діяльності, соціальній і демографічній царині, інвестиційно-інноваційній сфері, енергетичному, продовольчому та виробничому комплексах. Саме за цими складовими формується система економічної безпеки держави. Відтак, потрібно забезпечити детінізацію, вирівнювання та

загальне зниження (до прийняттого рівня) прозорості і легальності відносин у всіх стратегічно важливих структурних складниках безпеки. Особливо пріоритетними є сфери макроекономіки, фінансів та інвестицій, але високим рівнем корупції і тінізації характеризуються всі без виключення складові безпеки держави, особливо – соціальна, енергетична та виробнича.

Наступним стратегічним напрямом системної політики детінізації національного господарства України доцільно визначити детінізацію в просторово-структурному аспекті. Йдеться про надзвичайно нерівномірний стан соціально-економічного розвитку територій України, наявність через це гострих і критичних для економічної цілісності і безпеки держави диференціацій у фінансово-економічних і ресурсних можливостях з-поміж областей і великих міст. Ці чинники призводять до розкрадання бюджетних коштів, їх нераціонального та непрозорого використання у особливо великих обсягах в більш фінансово потужних адміністративно-територіальних одиницях; монопольного становища і нелегального використання природних ресурсів (бурштин, нафта і газ та ін.) в окремих областях; зловживань, тінізації і контрабанди в більшості прикордонних регіонах держави і т. ін.

Паралельно з просторовим аспектом важливо досягти успіхів й у структурній площині. Йдеться про негативні прояви тінізації економічних відносин, які перешкоджають формуванню, посиленню і розвитку раціональних структурних співвідношень, важливих в контексті забезпечення ефективності та конкурентоспроможності економіки держави як соціально-економічної системи, а саме щодо обсягів постачання, продажу та споживання товарів (послуг) імпортованих та вітчизняного виробництва, фінансово-інвестиційного та ресурсного забезпечення внутрішнього виробництва, інституційних умов підтримки вітчизняного виробника та їх торгових партнерів, споживчих і якісних характеристик продукції, купівельної спроможності та доступності вітчизняних і імпортних товарів та послуг для населення, внутрігалузевої структури вітчизняного виробництва та сфери товарного обігу, структури експортно-імпортних відносин.

Наголосимо, що чи не найбільш важливе стратегічне значення для реалізації системної, комплексної і виваженої політики детінізації економіки в Україні має оптимізація співвідношень тіньової та легальної економіки у фінансовій системі. Мається на увазі як важливість проблеми протидії іллегальній економіці в цій сфері (адже підсилюється дія та негативний вплив гострих загроз фінансово-економічній безпеці,

до прикладу, – не наповнення і не раціонально-ефективне використання коштів бюджетів всіх рівнів, критичного зростання внутрішнього і зовнішнього державного боргу, нестабільності функціонування банків, їх банкрутства разом із втратою фінансового ресурсу суб'єктів господарювання і населення, "втечі" капіталів, формування системи квазі-страхування, оперування валютними спекуляціями заради наживи державних службовців причетних до управління діяльністю Центрального банку України, Міністерства фінансів України та інших, пов'язаних з цією сферою, вищих органів влади), так і її широта та всеохопливість (проникність тінізації практично у всі підсистеми фінансової системи держави аж до дисфункціонування і посилення системних перешкод поступу таких сфер, як податкова система, бюджетування розвитку територіальних громад, грошово-кредитний сектор, державне фінансування і інвестування та ін.).

Відтак, закономірно, доволі комплексним і важливим стратегічним пріоритетом державної політики у сфері детінізації національного господарства має стати легалізація фінансової системи України, включно з функціонуванням її елементів та фінансово-економічних відносин між ними, а в середині системи, прозорим і ефективним виконанням її функцій у забезпеченні соціального і економічного розвитку.

Наступною сферою, де актуальність проблеми детінізації має дещо інший, але також важливий характер, є функціонування внутрішнього ринку та його структурних сегментів. В Україні значно загострилися в останні роки системні вади, які стримують розвиток внутрішнього ринку держави та її територій, що в доволі значній мірі породжені тіншовими відносинами.

Так, сучасними найбільш складними недоліками функціонування внутрішнього ринку України і його сегментів є монополізація виробництва та, відповідно, обмеженість можливостей і практик належного впливу внутрішньої торгівлі на формування попиту і пропозиції, тінізація та низька якість споживчих послуг, наявність проявів трансферентного ціноутворення та завищеність цін (через тіншову складову і трансакційні витрати, пов'язані з нею) на товари і послуги, зменшення обсягів інвестиційно-інноваційної діяльності в значній мірі через надмірну витратомісткість і, як наслідок, цінову неконкурентоспроможність відносно товарів (послуг) тіншового сектора, висока тінізація та імпортозалежність ринку.

Через ці чинники внутрішній ринок України не виконує свої базові функції щодо підтримки і забезпечення якісного поступу соціально-

економічної системи держави. Більше того, глибока тінізація є характерною для головних його сегментів – споживчого ринку товарів та послуг, а також ринків праці, капіталу та інвестицій, будівництва і нерухомості, науково-дослідної та інноваційної діяльності.

Це призводить до посилення концентрації і монополізації, погіршення ресурсної забезпеченості та зниження інвестиційно-інноваційної активності його суб'єктів, тінізації ринку, диференціацій та деформацій розвитку у регіональному та просторово-структурному аспектах, перешкоджає системному розвитку національного господарства – негативні аспекти стану та характеристики розвитку внутрішнього ринку призводять до зменшення ВВП, послаблення його ролі у раціоналізації та підвищенні ефективності господарських зв'язків, економічному відтворенні, скорочення надходжень до бюджетів, зниження зайнятості та доходів населення, погіршення конкурентного середовища, інвестиційної привабливості територій.

Відповідно, справедливим і актуальним видається висновок про пріоритетність завдань державної політики щодо усунення цих негативних тенденцій та забезпечення системної детінізації як передумови сталого і структурно збалансованого розвитку внутрішнього ринку України та його сегментів у т. ч. в галузево-просторовому аспекті. Це об'єктивно потребує нових більш дієвих та адаптованих до сучасної ситуації соціально-економічного розвитку держави рішень, а також неможливе без урахування головних чинників і умов ілєгалізації господарської діяльності, її впливу на елементи, зв'язки і чинники системи внутрішнього ринку держави.

Зауважимо, що проблеми тінізації внутрішнього ринку України істотно ускладнилися після анексії АР Крим та збройного конфлікту у Донецькій і Луганській областях, який виник на початку 2014 р. та триває досі. По-перше, ця ситуація породила нові форми і прояви контрабанди і нелегального переміщення, розподілу та споживання товарів і послуг, обігу готівки та капіталу. По-друге, цей чинник доволі комплексно позначається на інших аспектах тінізації національного господарства і особливостях протікання суспільних фаз відтворення, відтак, потребує врахування і виокремлення серед пріоритетів державного регулювання в аналізованій сфері у вигляді мінімізації гібридних чинників тінізації економіки.

Такі висновки підтверджуються суттєвими негативними наслідками гібридної війни, як-от – зменшення обсягів промислового виробництва та АПК, девальвація національної грошової одиниці, підвищення темпів зростання інфляції та зниження купівельної

спроможності населення, погіршення коопераційних відносин між суб'єктами внутрішнього ринку зі Сходу та інших територій держави, ускладнення фінансового стану підприємств та інвестиційної привабливості територій, зростання внутрішньої міграції та погіршення ситуації на ринку праці.

Важливо аби серед завдань та заходів державної політики в рамках цього стратегічного пріоритету були враховані такі, що спрямовані на протидію контрабанді як з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей в Україну, так і у зворотному напрямі, часто з нелегальним переміщенням відповідних товарів територією РФ; контрабандним потокам з України в РФ через територію АР Крим; втратам у зв'язку з воєнним конфліктом і прогресуючою економічною кризою та ситуацією близькою до колапсу в електроенергетичній галузі, які створюють передумови для подальшої тінізації внутрішнього енергетичного ринку; інтенсифікації нелегальних міграційних потоків.

Необхідне запровадження низки інструментів з детінізації внутрішнього ринку в умовах дії чинників зовнішньої агресії. Вирішення цієї проблеми окремими заходами об'єктивно ускладнене і потребує упровадження низки механізмів державної політики. Передусім важливо реалізувати інституційний механізм, зорієнтований на зміну суперечливого інституційного базису, який створює основу для активізації тіншової ділової активності стосовно АР Крим та тимчасово окупованих територій Луганської і Донецької областей. Заходами цього механізму є: законодавча відміна статусу вільної економічної зони АР Крим; ліквідація двосторонніх домовленостей між Україною та РФ, особливо щодо поставок товарів через тимчасово окуповані території Донецької та Луганської областей; посилення активних консультацій зі стратегічними партнерами України щодо можливості подальшої військової підтримки та введення миротворчих батальйонів на територію України для забезпечення прозорого і контрольованого функціонування кордонів сходу і півдня нашої держави.

Економічний механізм в цій сфері доцільно спрямувати на посилення економічних санкцій проти РФ. Засобами реалізації даного механізму є припинення поставок товарів та послуг з України в РФ та тимчасово окупованої АР Крим, Донецької і Луганської областей, у тому числі електроенергії та води; припинення поставок товарів та послуг з РФ в Україну; вирівнювання цінових дисбалансів між вартістю товарів в Україні та на тимчасово окупованих територіях шляхом додаткового оподаткування товарів, які спрямовуються у АР Крим

та РФ, припинення соціальних виплат на тимчасово окуповані території.

Не менш важливими слід вважати й заходи у межах суспільно-громадського механізму детінізації внутрішнього ринку Донбасу, спрямовані на ліквідацію корупційних проявів і фактів сприяння контрабанді на блокпостах серед окремих військових та добровольців, а також представників органів державної влади, у компетенцію яких входить регулювання ситуації на лінії розмежування.

Третім блоком стратегічних пріоритетів системного регулювання детінізації економічних відносин в Україні, відповідно до політики забезпечення економічної безпеки держави, визначено здатність економіки до розвитку та реалізації свого легалізаційного потенціалу. Іншими словами, органи влади вже зараз мають реалізувати заходи, що матимуть позитивний ефект у подальших часових періодах, підсилуватимуть дію планових наслідків інших поточно-тактичних дій, а також забезпечуватимуть унеможливлення протікання головних важливих процесів у зворотному напрямі.

Передусім до таких пріоритетів важливо віднести формування повноцінної інфраструктури детінізації, адже відомо, що досягти успіхів реформ у будь-якій сфері без побудови необхідного інституційного та інфраструктурного забезпечення неможливо. Слід визнати, що окремі успіхи та здобутки нашої держави в царині розвитку інфраструктури детінізації наявні, щоправда, в більшій мірі у частині протидії корупції, підтвердженням чого є створення та функціонування Національного антикорупційного бюро України та його територіальних представництв, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Державного бюро розслідувань, Національного агентства з питань запобігання корупції, Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Центру протидії корупції, ГО "Наші гроші", Українського представництва "Transparency International", Міжнародного фонду "Відродження" та ін.

Хоча окремі елементи інфраструктури детінізації економіки створені вже давно і функціонують при МВС, СБУ, Фіскальній службі України, податковій поліції, Міністерстві фінансів України тощо, проте, як свідчить світовий досвід, цієї інфраструктури явно не достатньо і вона має розвиватися в напрямі створення, делегування достатніх повноважень і забезпечення ефективної роботи нових структур як при відповідних контролюючих органах влади, так і в середовищі громадянського суспільства. Якщо звернути увагу на пріоритетні напрями, за якими розвивається інфраструктура протидії тінізації

економіки в державах, що мають значні успіхи в цій сфері, то це:

(1) створення спеціально уповноважених державних органів з дієвими компетенціями, правами та правовими засобами щодо власного (або спільного з правовими органами) розслідування, виявлення злочинів у цій сфері та офіційне повідомлення про них (Генеральне командування фінансової гвардії в Італії, FinCEN у США, NBI у Фінляндії, KOKRIM у Норвегії, TRACFIN у Франції, MOT у Нідерландах, DAFI у Польщі, StiF-CFI у Бельгії [39, с. 54-62]);

(2) розвиток елементів інформаційно-аналітичної інфраструктури детінізації в цілях відповідної підтримки діяльності державних і недержавних структур протидії тінізації ринків, передання до слідства незаангажованих та об'єктивних додаткових даних заради недопущення подання інформації, яка має характер особистої чи групової зацікавленості, формування єдиного інформаційного ресурсу для взаємодії уповноважених органів в електронній формі стосовно проявів тіньових відносин і реагування на них (досвід Німеччини та США [70, с. 54-62]);

(3) функціонування інституцій з фінансового моніторингу для упередження та боротьби з приховуванням коштів і незаконними оборотками у різних видах економічної діяльності, та цільових сегментах економіки. До прикладу, у США в таких цілях створені і функціонують Служба з оцінювання масштабів операцій з легалізації кримінальних прибутків, Рада Федеральної резервної системи, Відділ кримінальних розслідувань Податкового управління, Правоохоронна мережа з боротьби з фінансовими злочинами;

(4) створення і розвиток інституту надання інформаційних повідомлень (за офіційну винагороду) громадянами чи представниками суб'єктів господарювання щодо виявлення ними проявів тіньових відносин (досвід Канади та Німеччини).

Потрібно наголосити, що суміжним пріоритетом вітчизняної державної політики системної детінізації економіки має стати і запровадження т. зв. "запобіжників контролю" тінізації в системі державного управління. Діяльність у цьому напрямі має максимально унеможливити дії чиновників і держслужбовців у сфері тіньових економічних відносин чи підтримки або зволікання відносно таких незаконних дій суб'єктами підприємництва, громадянами, неурядовими об'єднаннями і організаціями тощо.

Головними превентивними засобами тут є значне посилення відповідальності (кримінальної з одночасними штрафними санкціями, які поширюються на членів родини відповідної посадової особи, а також

забороною на подальше працевлаштування як в державній службі, так і на керівних посадах суб'єктів господарювання будь-якого виду економічної діяльності і форми власності) та розвиток інфраструктури внутрішнього нагляду і контролю в системі державного управління. Особливо значним має бути характер покарання для держслужбовців, які працюють безпосередньо у сфері контролю і протидії тінізації та корупції.

Цікавим і важливим інструментом стратегічного розвитку системи детінізації національного господарства України може стати зростання інвестиційно-інноваційної активності у цій сфері. Зарубіжний досвід накопичив низку інновацій, причому і технічних, і технологічних, і організаційних, і юридичних, і економічних, які можуть застосовуватися у відповідних цілях. Це, зокрема формування інформаційно-аналітичної системи координації діяльності спецслужб, а також неурядових структур протидії тінізації; запровадження практики бюджетування та фінансування діяльності фіскальної служби і її контролюючих підрозділів (в цілях формування фінансово-економічного стимулу для підвищення ефективності діяльності, її незалежності та неупередженості) винятково за кошти платників податків згідно наперед визначених і встановлених критеріїв ефективності; використання інструменту т. зв. "амністії" тіньових доходів; автоматизація системи подання (у режимі реального часу), зберігання, аналізу податкової інформації; запровадження електронного декларування великих операцій суб'єктів бізнесу; створення гарячих ліній для найманих працівників, щодо анонімного поінформування про порушення щодо них у трудовій сфері; інституціоналізація праці т. зв. "домашніх" працівників та ін.

Потрібно додати, що розвиток інвестиційно-інноваційної активності у сфері державної політики детінізації потребує налагодження взаємовигідної співпраці з науково-дослідними установами (причому як технічного, так і економічного та юридичного профілю), інноваційними фірмами, консалтинговими структурами, а також інвесторами всіх типів.

Не менш важливим стратегічним пріоритетом для реалізації потенціалу політики системної детінізації економіки України потрібно вважати формування та розвиток інтелектуально-кадрового забезпечення у цій сфері. Йдеться про якісний і фаховий персонал (для роботи у фіскальних структурах, органах протидії корупції, державних і недержавних організаціях виявлення та протидії злочинам у сфері тінізації економічних відносин), результати інтелектуальної

творчої діяльності, що завершуються комерціалізацією і ефективним використанням об'єктів інтелектуальної власності та інновацій, а також т. зв. "штучний інтелект" або новітні ефективні засоби праці та технології, які використовуються при реалізації політики детінізації.

Інтелектуально-кадровий капітал системи протидії тінізації має бути не меншим і не менш ефективно використовуватися, ніж відповідне ресурсне забезпечення незаконно слухняних суб'єктів господарювання. Для цього слід запровадити, підтримувати і розвивати відповідні програми навчання, підготовки та перепідготовки кадрів за діючими і новими спеціальностями та спеціалізаціями, надавати державне замовлення на розробку ефективного техніко-технологічного забезпечення діяльності інституцій інфраструктури детінізації, реалізовувати державні грантові програми зі створення та діяльності об'єктів недержавної інфраструктури легалізації економіки, розвивати програми співробітництва і проводити комунікативні заходи з залученням визнаних фахівців (зокрема з провідних міжнародних організацій в аналізованій сфері) для обміну досвідом і напрацювання спільних рішень та ідей відносно подальшого розвитку державної політики детінізації, забезпечувати ефективне функціонування та діяльність організацій в сфері протидії тінізації, формувати достатній фінансово-ресурсний та інтелектуально-кадровий потенціал.

4.2. Інституціональний базис детінізації економічних відносин

Як вже зазначалося, інфраструктура окремого ринку, сектора економіки, сфери економічних відносин, що підлягає державному регулюванню, виконує важливу та невід'ємну роль. Навіть найбільш успішні та дієві владні рішення можуть мати лише ситуативний короткостроковий ефект або й не досягти своїх цілей, якщо не буде вибудовано комплексний і системний інституціональний базис, що складається з формальних та неформальних правил, а також суб'єктів інфраструктури, функціонування яких в сукупності забезпечує формування необхідного середовища та дії в його межах чинників, достатніх для скерування процесів і явищ у необхідному руслі. Формування інституціонального базису об'єктивно необхідне для вирішення чи не найбільш складних, системних і комплексних проблем, до яких, беззаперечно, відноситься тінізація економічних відносин, яка охопила більшість суспільних сфер та секторів національного господарства України.

законодавче поле та так зване середовище чинників впливу. Очевидно, це важлива складова інституціонального базису, проте недостатня. Об'єктивно потрібною є й мережа діючих, взаємозалежних та взаємодіючих між собою служб, організацій, установ, суб'єктів господарювання як урядового, так і не урядового характеру та підпорядкованості. За формування цієї складової інституціонального базису детінізації економіки відповідає другий напрям політики у цій сфері – створення і активізація діяльності необхідних інституцій.

Тут важливим є ретельне планування складу суб'єктів інфраструктури, виявлення незаповнених ніш, створення або підтримка з боку держави відповідних структур, сприяння в їх ефективній діяльності, взаємодії та подальшому якісному поступі, важливими критеріями якого є забезпечення співробітництва елементів інфраструктури детінізації економіки з міжнародними організаціями, покращення міжфункціональної та просторово-галузевої координації і взаємодії, реалізація проектів інтеграції, кластерної та мережевої співпраці, транснаціоналізації, аутсорсингу в системі державної політики з детінізації економіки.

Щодо першого напрямку політики формування необхідного інституціонального базису системної детінізації економічних відносин в Україні, то, як було показано за результатами аналітичної частини дослідження, передусім необхідно посилити відповідальність за системні особливо великі обсяги тінювих операцій. Для цього треба чітко інституціалізувати види та перелік таких злочинів і прописати відповідальність за них в законах України "Про запобігання і протидію іллегалізації економічних відносин", "Про запобігання та протидію корупції", "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини у сфері тінізації економіки та корупційні правопорушення".

Для удосконалення вітчизняного законодавства, яке регулює фінансові потоки, визріла необхідність законодавчого посилення вимог відносно діяльності емітентів. Доцільно зменшити обмеження щодо обсягу випуску акцій, облігацій та інших цінних паперів, розширити можливості діяльності Національної комісії цінних паперів та фондового ринку України відносно злочинів, а також виявлення ознак фіктивності при емітуванні цінних паперів, призупинення їх обігу, ініціювання податкових та аудиторських перевірок, здійснення рейтингувань цінних паперів.

Найбільш важливі законодавчі зміни щодо детінізації відносин зайнятості та оплати праці мають стосуватися посилення відповідаль-

ності за ухилення від сплати податків і страхових внесків та покращення їх адміністрування; посилення штрафних санкцій за ухилення від оформлення трудових відносин та виплату заробітних плат "у конвертах", розширення повноважень Інспекції з питань праці щодо здійснення перевірок додержання законодавства про оплату праці.

Окремим напрямом детінізації економічних відносин має стати модернізація законодавчо-правових актів з інвентаризації земель, прозорого ведення державного земельного кадастру, недопущення "легалізації" правопорушень, пов'язаних із самовільним захопленням земельних ділянок або їх нецільовим використанням.

Не менш важливою та актуальною є реалізація другого напрямку реформи інституціонального базису детінізації економіки України, що передбачає створення і забезпечення діяльності мережі суб'єктів інфраструктури. Беззаперечно, що частина інституціональної інфраструктури державної політики детінізації економіки вибудована і формувалася протягом всього періоду незалежності нашої держави. Йдеться зокрема про державну фінансово-бюджетну та податково-контрольну систему, відповідні структури в рамках служб державного казначейства та фінансового моніторингу та ін.

Проте, її об'єктивно недостатньо і вона не є повноцінною та завершеною. Такий висновок у тому числі обґрунтовується критично високим рівнем тінізації економіки України та невисокою ефективністю діяльності органів влади з її протидії та подолання.

Виникає питання щодо підходу до визначення головних пріоритетів та шляхів розбудови інституційної інфраструктури протидії тінізації національного господарства нашої держави. Тут можуть застосовуватися різні ідеї, втім об'єктивно найбільш перспективним виглядає аналіз діючої інфраструктури на предмет виконання нею базових функцій в системі детінізації. Відповідно, за якими з функцій будуть виявлені прогалини, саме за ними слід здійснювати заходи щодо формування та підтримки функціонування нових структур, їх раціонального "монтажу" у вже діючу інфраструктуру легалізації економіки України.

До головних функцій, які має реалізувати інфраструктурне забезпечення державної політики детінізації, потрібно віднести: попередження; моніторинг, аналіз та інформування; стимулювання; інтеграція і співробітництво; безпека; контроль. Обґрунтуванням такого висновку є наступне.

Так, тінізація економічних відносин у переважній більшості

реалізується з порушенням законодавства, тобто є злочином. Настання злочину є явищем негативним як для того, проти кого він вчинений, так і для того, хто його вчинив, а також і для суспільства. Доведено, що відносно протидії злочинності навіть більш позитивним є попередження злочинів, а ніж їх розкриття. Саме тому вважаємо, що функція попередження є однією з базових в системі протидії тінізації економічних відносин. Більше того, в Україні ця функція реалізується далеко не в повній мірі, особливо відносно залучення до цих процесів громадських організацій та неурядових структур.

Вироблення ефективних управлінських рішень, які базуються на достовірній і повноцінній інформації, є неможливим допоки в країні не буде створено постійно діючого моніторингу стану та рівня тінізації економічних відносин за напрямками і складовими, секторами економіки і суспільного життя, видами економічної діяльності, галузями, сегментами внутрішнього ринку тощо. Проте, моніторинг забезпечує лише збір даних. Надалі ці дані потрібно опрацювати і проводити відповідний аналіз, результати якого будуть лаконічно узагальнені та надані до використання саме тим структурам, які потребують відповідної інформації. Таким чином, актуалізується включення до функцій інфраструктури детінізації економіки, функції моніторингу, аналізу та інформування. Очевидно, що найкращими суб'єктами реалізації цієї функції є незалежні та незаангажовані науково-дослідні структури, які на сьогодні належним чином не включені до інфраструктури легалізації вітчизняної економіки.

Потрібно звернути увагу на такий аспект детінізації як причини застосування тінювих схем. Вже на перший погляд зрозуміло, що усунення причин, які спонукають економічних агентів до приховування частини доходу чи отримання іншої неправомірної вигоди шляхом тінізації, є прямим шляхом до спонукальної детінізації. Відтак, вітчизняним органам державного управління важливо усвідомити, що в системі елементів інфраструктури детінізації мають також знаходитися суб'єкти, діяльність яких буде сприяти підвищенню мотивації суб'єктів господарських відносин до здійснення легального господарювання, несприйняття корупції, використання різного роду екстерналій та преференцій, а також дотриманню норм, правил і принципів добросовісної конкуренції, соціально-відповідального ставлення до споживача та місцевих громад, на території яких вони здійснюють діяльність.

Іншим важливим аспектом (зокрема недоліком) сформованої в Україні інфраструктури детінізації економічних відносин є те, що ті

не чисельні елементи інфраструктури, які вже функціонують, належним чином не взаємодіють між собою. Це доводить необхідність включення до функцій більш ефективної інституційної інфраструктури легалізації економіки, функції інтеграції та співробітництва. Таким чином, важливо делегувати на певні структури цю функцію або забезпечити створення (здійснення діяльності) відповідних суб'єктів, які будуть відповідальні за координацію діяльності, інтеграцію і взаємодію всіх суб'єктів інфраструктури в аналізованій сфері.

Гострим негативним суспільно-економічним вислідом тінізації економічних відносин у кожній державі є системне послаблення параметрів економічної безпеки її галузей, регіонів, територій, окремих підприємств тощо. З іншого боку детінізація економіки часто також створює загрози і ризики, адже пов'язана з втручанням у тіньові ринки з всіма відповідними наслідками, як-от закриття підприємств, накладання значних штрафних санкцій (у т. ч. на громадян – посадових осіб), втрата господарських зв'язків та відносин, у т. ч. щодо постачання, матеріально-технічного забезпечення, збуту, міжгалузевого співробітництва і т. ін. Це обумовлює доречність гарантування функції безпеки в процесі реалізації державної політики детінізації. Мають бути створені структури, або відповідні завдання покладені на діючі елементи інфраструктури, відносно аналізу, передбачення і нівелювання гострих негативних соціально-економічних наслідків та загроз безпеці під час провадження виваженої політики системної детінізації економіки України.

Закономірною є функція контролю. Відносно сфери, де спостерігаються економічні злочини в особливо великих розмірах, якою є тінізація економічних відносин, доречність і важливість цієї функції не потребує доведення. Потрібно зауважити, що в Україні вона реалізується в достатньо повній мірі, зокрема в частині діяльності державних контролюючих структур. Натомість громадська компонента контролю процесів детінізації ще далеко не забезпечена і не гарантована, що призводить до більш системних негативних наслідків тінізації, коли відповідні державні контролюючі структури "кришують" тіньові операції або, більше того, – їх контролюють та прикривають. Ефективне функціонування громадського контролю дозволяє в значній мірі не допускати таких правопорушень. Узагальнення елементів інституційної інфраструктури державної політики детінізації економіки подано рис. 4.3.

Теоретико-методологічні засади дослідження процесів тінізації економічних відносин

Об'єкти інфраструктури	Наявні елементи та їх завдання	Елементи, що потребують створення, та їх завдання
Попередження злочинів	<ul style="list-style-type: none"> Держфінмоніторинг; Державна фіскальна служба; Антикорупційні структури; Нацкомфінпослуг <p>Реалізація політики з запобігання та виявлення фінансових злочинів, порушень у сфері оподаткування, на ринку природних монополій</p>	<ul style="list-style-type: none"> Міжнародні фінансові організації; Корпоративні фінансово-економічні об'єднання; <p>Залучення міжнародних структур для виявлення і попередження економічних злочинів; створення корпоративних об'єднань протидії фінансово-економічним злочинам</p>
Моніторинг діяльності та позиціонування	<ul style="list-style-type: none"> Держфінмоніторинг; Антикорупційні організації <p>Функціонування єдиної інформаційної системи у сфері фінансових операцій та зловживань; громадське спостереження за злочинами</p>	<ul style="list-style-type: none"> Науково-дослідні структури, уповноважені аналітичні служби <p>Створення мережі суб'єктів з компетенціями систематичного моніторингу, аналізу стану та поширення інформації про тінізацію</p>
Стимулювання	<ul style="list-style-type: none"> Нацкомфінпослуг; Держслужба регуляторної політики та підприємництва <p>Сприяння розвитку конкуренції і прозорості фінансово-економічних відносин; підтримка легального підприємництва</p>	<ul style="list-style-type: none"> Організації стандартизації якості, інститут державного замовлення, суб'єкти безпеки бізнесу <p>Стандартизація легального господарювання, надання економічних стимулів для легального господарювання, забезпечення безпеки бізнесу</p>
Інтеграції і синхронізація	<ul style="list-style-type: none"> Мінекономрозвитку і торгівлі; Нацкомісія з цінних паперів та фондового ринку <p>Розробка та контроль реалізації стратегій і програм з детінізації; узгодження політики владних структур на фондовому ринку</p>	<ul style="list-style-type: none"> Міжурядова структура (за участі представників громадськості) з планування і координації політики <p>Узгодження діяльності елементів інфраструктури детінізації економіки, ініціювання актуальних стратегій та програм</p>
Безпека	<ul style="list-style-type: none"> МВС, Служба безпеки України; Прокуратура України; Галузево-функціональні контролюючі структури <p>Реалізація завдань національної безпеки у фінансово-економічній сфері, корпоративної безпеки бізнесу</p>	<ul style="list-style-type: none"> Спецслужби з безпеки; Фінансово-інвестиційні фонди; Інституції системи страхування та ризик-менеджменту <p>Актуалізація проблем нацбезпеки; створення інфраструктури ризик-менеджменту безпеки держави</p>
Контроль	<ul style="list-style-type: none"> Фіскальна та митна служби; Податкова міліція; Антикорупційні структури; Рахункова палата; Держказначейська служба <p>Виявлення злочинів з ухилення від оподаткування та в бюджетній сфері; здійснення контролю за надходженням коштів до бюджету</p>	<ul style="list-style-type: none"> Незалежні державні та громадські фінансові служби внутрішніх доходів та контролю <p>Запровадження практики функціонування бюджетно та ресурсно незалежних структур контролю за економічними відносинами та їх тінізацією</p>

Рис. 4.3. Елементи (та їх завдання) інституційної інфраструктури державної політики системної детінізації економічних відносин в Україні (авторська розробка)

Можна констатувати, що за всіма функціями державної політики в Україні наявні відповідні структурні підрозділи державних контролюючих та адміністративних структур. Разом з тим, ще багато завдань потребують вирішення і, відповідно, додаткові інституції мають бути створеними.

Так, в значній мірі функцію попередження злочинів реалізують Державна служба фінансового моніторингу України, Державна фіскальна служба України, громадські та державні антикорупційні структури, Національна комісія України, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. До прикладу, в установчих документах цих структур серед їх головних завдань визначені: для Державної служби фінансового моніторингу України – реалізація державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, а також внесення пропозицій щодо формування засад, визначення стратегічних пріоритетів і тактичних засобів протидії фінансовим злочинам; Державної фіскальної служби України – здійснення адміністрування податків і зборів, митних та інших платежів, єдиного внеску в порядку, встановленому законом, забезпечення контролю за своєчасністю, достовірністю, повнотою їх нарахування та сплати до бюджету і відповідних позабюджетних фондів, а також здійснення заходів, спрямованих на попередження і недопущення реалізації злочинів у фіскальній сфері; громадських та державних антикорупційних структур – здійснення перевірок на добросовісність осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, забезпечення на умовах конфіденційності та добровільності співпраці із особами, які повідомляють про корупційні правопорушення; звітування про свою діяльність та інформування суспільства про результати своєї роботи, здійснення міжнародного співробітництва у цій сфері; Національної комісії України, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг – здійснення в межах своїх повноважень державного регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг і дотриманням законодавства у сферах страхування, кредитування, діяльності фінансових компаній та недержавних пенсійних фондів, попередження злочинів у цих сферах, захист прав споживачів фінансових послуг шляхом застосування у межах своїх повноважень заходів впливу з метою запобігання і припинення порушень законодавства на ринку фінансових послуг, запровадження визнаних міжнародних правил розвитку ринків фінансових послуг та

попередження фінансових злочинів.

Попри доволі комплексний державницький підхід до попередження неправомірних дій, пов'язаних з приховуванням фінансових та інших ресурсів, видається доцільним узагальнити, що на відміну від фінансових відносин, не забезпечено належного попередження економічних злочинів в Україні. Визріла необхідність напрацювання заходів держави щодо ефективного попередження злочинів в сфері тінізації. У цій сфері перспективним є використання досвіду та можливостей провідних міжнародних організацій, до прикладу, Групи розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), до системи якої входять учасники з найбільш економічно розвинених держав. Країни-учасниці цієї системи отримують такі можливості, як впровадження міжнародних стандартів державної політики детінізації, складання міждержавних звітів і балансів тіньових економік, проведення досліджень з прогнозування наслідків політики легалізації, участь у комунікативних заходах, підтримка діяльності підрозділів з фінансової розвідки тощо.

В аналогічних та доповнюючих цілях Україна може використовувати можливості співробітництва й з такими міжнародними інституціями, як ООН, Рада Європи, Світовий Банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Інтерпол, Європол, Рада митної співпраці та ін.

Для попередження злочинів, пов'язаних з тінізацією економічних відносин, в Україні органами влади може ініціюватися створення та в подальшому розвиток діяльності корпоративних фінансово-економічних об'єднань. Економічні агенти будь-яких видів економічної діяльності можуть стати учасниками такого роду структур шляхом спільного формування їх фінансового фонду (на кшталт, національного валютного фонду), ресурси якого в подальшому можуть використовуватися в цілях реалізації різного роду програм і проектів протидії іллегалізації економіки. Достатньою мотивацією для провідних суб'єктів вітчизняної економіки, щодо здійснення інвестувань у створення і функціонування фінансових фондів, має стати потреба у забезпеченні високого рівня прозорості економічних відносин та об'єднанні спільних інтересів легально господарюючих суб'єктів бізнесу щодо протидії злочинному та тіньовому секторам.

Як прослідковується з наведених вище завдань вітчизняних державних структур з протидії фінансово-економічним злочинам, більшість з них цільовими пріоритетами діяльності визначають збір даних та оприлюднення важливої інформації. До прикладу, збирання,

оброблення та аналіз інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, інші фінансові операції або інформації, що може бути пов'язана з підозрою у легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванні тероризму, створення та забезпечення функціонування єдиної державної інформаційної системи у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) тіньових доходів, входять до прямих і головних завдань Держфінмоніторингу України. Аналогічні цілі, тільки щодо протидії корупції, у т. ч. з наслідками тінізації економічних відносин, визначені й для державних і громадських антикорупційних структур.

Проте в повній мірі та якісно функція моніторингу, аналізу та інформування в рамках державної політики системної детінізації економіки України не виконується. Підтвердження цього знаходимо й у наукових дослідженнях, де аналізується діяльність головних фінансових інститутів держави і де науковці доходять до висновку про необхідність значного розвитку аналітичної, контрольної-наглядової, організаційно-методичної, інформаційної, координаційної, регулятивної, а також функції у сфері міжнародного співробітництва [9].

Визріла необхідність здійснення уповноваженими органами влади заходів щодо започаткування систематичного моніторингу, а також періодичного комплексного аналізу стану тінізації економіки загалом, за областями та окремими територіями, видами економічної діяльності, секторами національного господарства та сферами суспільного життя. За результатами моніторингів мають формуватися аналітичні звіти для центральних, регіональних і місцевих органів влади. Загальна публічна інформація може розміщуватися в мережі інтернет.

Отримана інформація слугуватиме оперативною інформаційною основою для прийняття владних рішень, зокрема при розробці стратегій і програм соціально-економічного розвитку областей України, важливим якісним критерієм ефективності державного регулювання, а також для складання рейтингів територій, у т. ч. відносно їх інвестиційної привабливості.

На важливості реалізації функції моніторингу, аналізу та поширення інформації наголошується у політиці детінізації в переважній більшості держав. Так, до прикладу в Канаді – одній з найбільш успішних держав світу в частині протидії тінізації економіки – створено спеціальний Аналітичний центр з фінансових операцій і звітності, який має завдання моніторингу та аналізу даних, а також компетентності щодо притягнення суб'єктів економічних відносин до відповідальності.

Україна може запозичити такий досвід, особливо щодо джерел і каналів отримання інформації, якими в Канаді є добровільно надана інформація (59%), повідомлення про підозрілі операції (13%), профільні доповіді (5%), інформація з відкритих джерел (3%), запити підрозділів фінансової розвідки (20%) [13, с.36]. Схожий досвід інформаційно-аналітичної роботи характерний і для Німеччини, де податкова служба, як фінансовий правоохоронний орган, отримує більшість інформації про "тіньовиків" безпосередньо від громадян, висока зацікавленість яких обумовлена 10-відсотковою винагородою (від суми розкритого злочину) за надані дані.

Однією найменш забезпечених і реалізованих функцій державної політики детінізації в Україні є функція стимулювання. Більшість представників влади, на жаль, не усвідомлює того, що санкційних інструментів (адміністративної та кримінальної відповідальності, штрафів і зборів) недостатньо для ефективної протидії тінізації економіки. Для цього необхідні також і стимулюючі заходи, які б мотивували суб'єктів господарської діяльності до здійснення легального господарювання і повного декларування як всіх операцій, так і всіх фінансових ресурсів, що перебувають у їх розпорядженні.

Виникає питання про стимули, які мають бути наданими суб'єктам бізнесу або неприбутковим організаціям, у т. ч. органам державного управління та контролю. При цьому надання законотворчим і активним суб'єктам господарювання певних преференцій (стимулів, мотивів) має не суперечити базовим принципам рівного і справедливого конкурентного середовища. Це питання не просте, але може бути вирішене шляхом, наприклад, формування електронних баз даних суб'єктів, які не застосовують "схем" тінізації та здійснюють повністю легальне господарювання.

Інноваційним підходом тут може стати залучення і активне використання можливостей суб'єктів інфраструктури стандартизації якості. У відповідності до прикладу міжнародного стандарту ISO 27001 "Системи менеджменту інформаційної безпеки" в Україні може бути розроблено та впроваджено у практику діяльності державних і недержавних організацій державний стандарт якості легального господарювання. Суб'єкти господарювання, які отримають такі підтверджуючі документи, можуть мати пріоритетне право відносно державного замовлення, отримання бюджетних коштів для реалізації важливих програмних проектів соціально-економічного розвитку територій.

Щодо реалізації функції стимулювання, то необхідним є не лише формування потужних мотивів для легально господарюючих суб'єктів бізнесу, але й для державних службовців і представників різного роду некомерційних організацій, які протидіють корупційним діям, непрозорим і незаконним операціям з бюджетними коштами тощо. Звичайно, необхідне активне і ефективне розкриття таких злочинів і притягнення відповідних осіб до відповідальності. Але, з іншої сторони, в державі важливо створити й стимули для раціонально орієнтованої поведінки чиновників. Як свідчить зарубіжний досвід, перспективним тут є впровадження систем оплати праці, які передбачають як достатньо обґрунтований розмір посадового окладу за оплату праці, так і винагороду за її ефективність. Впровадження таких підходів (одночасно з підвищенням відповідальності за злочини з державними коштами) видається перспективним та сприятиме зниженню стимулів державних службовців відносно здійснення неправомірних дій.

В характері реалізації таких пропозицій наявні і можливості Державної служби України з питань регуляторної політики та підприємництва. Наголосимо, що тінізація діяльності суб'єктів вітчизняного бізнесу в значній мірі обумовлена не лише бажанням приховати доходи, але й об'єктивними обставинами захистити свій бізнес в умовах недосконалої його економіко-правового середовища.

У цьому контексті важливо реалізувати в Україні зарубіжний досвід підтримки та розвитку інституцій фінансово-економічної безпеки бізнесу. Попередньо потрібно наголосити на тому, що гостра актуальність такої роботи в світі була обґрунтована тим, що держава не виконує в повній мірі свої функції та завдання щодо боротьби з злочинністю, тіньовою економікою та безправ'ям в умовах кризи. Така ж ситуація є характерною на сьогодні для України.

Якщо узагальнити міжнародну практику в аналізованій сфері, то можна виокремити наступні положення. По-перше, це широкі компетенції та можливості взаємодії структур державного і недержавного секторів забезпечення безпеки підприємництва аж до створення спеціального органу постійної координації та взаємного визначення діяльності поліції і приватних агентств служби безпеки підприємства – Міжнародної асоціації промислової безпеки (досвід США). По-друге, законодавчий статус приватних підприємств, які здійснюють охоронну та детективну діяльність (досвід Канади). По-третє, створення державних асоційованих організацій підтримки розвитку та координації діяльності недержавних структур з захисту діяльності легально господарюючих суб'єктів бізнесу – Національної

федерації приватних детективів (досвід Франції). По-четверте, активне використання приватних компаній для спільної діяльності з спецслужбами та контррозвідувальними органами в цілях виявлення фактів порушення законодавства і упередження таких дій (досвід Німеччини). По-п'яте, наявність прямих обов'язків суб'єктів інфраструктури щодо охорони і захисту майна суб'єктів господарювання, особистої охорони персоналу суб'єктів бізнесу (досвід КНР). По-шосте, все більш активний розвиток та включення елементів інфраструктури безпеки і детінізації бізнесу в систему міжнародних фінансово-економічних відносин (досвід Великобританії, Японії, Бельгії, Фінляндії, Швеції, Туреччини).

За результатами цих узагальнень, погоджуємося з науковцями, які пропонують наступні заходи для розвитку інфраструктури стимулювання суб'єктів бізнесу до детінізації економічних відносин в Україні. Вони стосуються: законодавчого визнання необхідності створення інфраструктури недержавної безпеки бізнесу, широкого використання можливостей недержавних структур безпеки для підтримки і ефективного функціонування профільних державницьких установ, розвитку системи співпраці державних і недержавних безпекових структур, створення потужного громадського об'єднання працівників сфери безпеки підприємництва, формування організованої інформаційної бази функціонування суб'єктів безпеки бізнесу [140, с.59-68].

Видається доцільним покладення такого роду завдань на діяльність Державної служби України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва. Цей державний орган має розробити концепцію та "дорожню карту" створення та розвитку діяльності такого роду структур, а також віднайти фінансування і скерувати частину власних фінансово-організаційних ресурсів на досягнення відповідних цілей.

Як встановлено за результатами аналітичної частини дослідження, одним з найбільш суттєвих недоліків сформованої в Україні інституційної інфраструктури детінізації економіки є недостатня налагодженість співпраці з-поміж елементів та суб'єктів цієї інфраструктури. Звичайно, співпраця в межах силових структур забезпечена, проте, здебільшого – щодо виявлення і розкриття злочинів, притягнення до відповідальності. Натомість, співробітництво важливо налагодити і в царині спільного планування та реалізації політики, обговорення її стратегічних пріоритетів, механізмів та засобів, популяризації і забезпечення громадської підтримки.

Таким чином, значного підсилення потребує функція інтеграції та співробітництва в межах реалізації політики системної детінізації економіки України. На сьогодні такі завдання реалізуються здебільшого двома структурами – Міністерством економічного розвитку і торгівлі України (щодо ініціювання, розробки і реалізації окремих програм соціально-економічного розвитку територій та легалізації окремих сфер) та Національною комісією України з цінних паперів та фондового ринку (відносно комплексного правового врегулювання відносин, які виникають на ринку цінних паперів, забезпечення захисту інтересів громадян України та держави, запобігання зловживанням та порушенням у цій сфері, у т. ч. щодо тінізації фінансово-економічних відносин, формування та забезпечення реалізації єдиної державної політики щодо розвитку та функціонування ринку цінних паперів, сприяння його адаптації до міжнародних стандартів).

Дійсно, видається доречним призначити відповідальним за реалізацію функції інтеграції та координації державної політики системної детінізації економічних відносин Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. Це завдання може доповнити перелік цілей функціонування таких структур цього міністерства, як Департамент економічної стратегії та макроекономічного прогнозування чи Департамент стратегічного розвитку сектору безпеки та оборони. Натомість, більш ефективним стало б рішення відносно створення міжвідомчої служби на базі Міністерства економічного розвитку і торгівлі України – Департаменту системної детінізації економіки, у якій також входили б представники Державної фіскальної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної митної служби України, Служби безпеки України, Антикорупційного бюро України, Держкомпідприємництва, державних інституцій з регулювання і контролю фінансової сфери, а також недержавних громадських інституцій, що спеціалізуються на детінізації економіки та протидії корупції.

Така структура може стати представником уряду з реалізації економічного блоку політики детінізації. До її завдань можна буде включити визначення довгострокової стратегії поступу у сфері детінізації економічних відносин. Вона б стала т. зв. площадкою і центром відповідальності за реформи у цій важливій сфері.

На сьогодні тінізація економіки України завдає істотних негативних наслідків економічній безпеці нашої держави. Це,

передусім, "втеча" капіталу за кордон, недопущення коштів до державного і місцевих бюджетів та зниження через це фінансово-бюджетних можливостей, зміна структури капіталу і викривлення економічних відносин та зв'язків, зниження ефективності в секторі легальної економіки та погіршення умов конкуренції. Саме тому в процесі реалізації системної політики детінізації вітчизняної економіки важливо підсилити дію чинників та суб'єктів інфраструктури, зорієнтованих на збереження важливих засад фінансово-економічної безпеки національної економіки України.

Державний сектор такого роду структур в Україні вибудований і складається з структур Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Прокуратури України, а також галузево-функціональних контролюючих структур. Проте, на думку авторів аналітичної доповіді "Система організації управління і правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки)" цього недостатньо і за результатами вивчення світового досвіду у цій сфері констатується на важливості формування повноцінної інфраструктури спецслужб, створення її законодавчого забезпечення та надання широких можливостей – від отримання деталізованих обґрунтувань бюджетних запитів до парламентських розслідувань із доступом до таємної інформації [140, с.50–51].

Важливо додати те, що в інфраструктуру національної та економічної безпеки в багатьох економічно розвинених державах логічно включені приватні корпоративні структури, які функціонують на ринку капіталу – фінансово-інвестиційні фонди, трасти, банки, страхові компанії, венчурні фонди тощо. Зазначені структури мають досвід ефективного управління власними та залученими фінансовими ресурсами, а відтак, можуть на засадах аутсорсингу реалізувати низку важливих програм та проектів управління фінансово-економічним станом держави. Врешті-решт суб'єкти фінансового ринку нагромадили значні обсяги капіталу, які можуть на взаємовигідних засадах тимчасово залучатися для обслуговування цілей фінансової системи держави.

Завершальною функцією державної політики системної детінізації національного господарства України потрібно визначити функцію контролю. На сьогодні такі структури, як фіскальна та митна служби, податкова поліція, антикорупційні структури, рахункова палата, держказначейська служба та інші застосовують податкове, митне законодавство, здійснюють в межах повноважень,

передбачених законом, контроль за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків і зборів, митних та інших платежів, безпосередньо реалізують державну політику у сфері контролю за фінансово-економічними та господарськими процесами, які відбуваються в економіці держави, у т. ч. на предмет їх законності, повноти та легальності, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню.

Підсиленню реалізації функції контролю сприятиме створення інституцій, що фінансово і ресурсно незалежні від бюджетного фінансування. Світова практика свідчить (передусім США), що це можуть бути як урядові (але принципово, щоб вони були незалежні), так і громадські структури, які адмініструють стягнення податків та зборів. Їх незалежність гарантує значно вищий рівень неупередженості та чесності державних службовців, попередження корупції та усунення адміністративних бар'єрів при сплаті податків, як істотних чинників тінізації економічних відносин у підприємницькій діяльності.

Потрібно додати, що в контексті розвитку співпраці з-поміж інституцій інфраструктури системної детінізації економіки важливо налагодити тісну взаємодію структури, яка адмініструє стягнення податків і зборів, та підрозділів фінансової розвідки з дотриманням при цьому такого принципу моніторингу, як "зверху – вниз", а також отриманням зворотного зв'язку "знизу – вверх". Така практика дозволяє як виявляти злочини, так і перевіряти дієвість застосовуваних службами методик аналізу.

Узагальнюючи, слід зауважити, що в Україні визріла необхідність модернізації діючої інституційної інфраструктури політики детінізації економіки. При цьому має дотримуватися принцип комплексності, щодо створення та активізації діяльності усіх з визначених вище структур. Тільки таким чином буде отримано ефект синергії та забезпечено належну ефективність політики в аналізованій сфері.

4.3. Стимули та інструменти детінізації підприємництва: секторальний аспект

Еволюція як досвіду тінізації економіки, так і наукових досліджень та практичної протидії злочинам у цій сфері, свідчить, що спершу такі прояви були характерними для суб'єктів бізнесу, які

намагалися або приховати частину виручки (доходу) від контролюючих структур, з метою зменшити підконтрольні обсяги діяльності аби частина з них не могла бути вилученою через оподаткування, чи інші загальнообов'язкові платежі, збори, відрахування, або взагалі здійснювати незаконні види діяльності в цілях наживи і збагачення.

Вже в подальшому, тінізація економічних відносин набула більш досконалих форм і проявів, та поширилася на більшість сфер суспільного життя, особливо в державах, де за цими процесами не було налагоджено достатнього спостереження і контролю. Наглядним тут став досвід України, де в поєднанні з корупцією, тінізація поширилася на систему державного управління, сектори соціальної та житлово-комунальної сфер, домашнього господарства, культуру, спорт, політику і т. д.

Класично, тіньова економіка характерна для сфери бізнесу, де суб'єкти господарювання вкладають власний капітал і ресурси для створення товарів (робіт, послуг), їх подальшої пропозиції на ринку, продажу та отримання доходу, який після розподілу і покриття витрат забезпечує підприємницький прибуток як винагороду за ризик та підприємливість. Складні фінансово-економічні умови господарювання в нашій державі, разом із ускладненням параметрів конкуренції, об'єктивно послабили як мотиваційні стимули до підприємницької діяльності, так і значно знизили рівень її рентабельності та прибутковості.

За таких обставин зросли як об'єктивні, так і суб'єктивні мотиви для приховування частини економічних відносин в цілях зниження рівня витрат і отримання, таким чином, кращого фінансово-економічного результату. Більше того, спостерігаючи за успішними прикладами незаконного збагачення з боку окремих осіб, які мають відношення до влади чи державно-суспільних ресурсів, у представників приватного бізнесу також розвинулася мотивація до застосування способів приховування доходів, здійснення окремих операцій, обладок та заходів, які мають хоча б некримінальний, але все ж тіньовий характер.

В Україні злочини, які пов'язані з тінізацією у підприємстві, набули доволі широкого і комплексного змісту, що переросло навіть у відтворення тіньових процесів. Негативними наслідками для вітчизняної економіки стало й те, що більша частина суб'єктів господарювання перебуває в тіні, а це суттєво ускладнює ефективність державного управління і регулювання розвитку національного господарства; значна частина операцій не

обліковується, що спотворює статистичні дані та інформацію про реальний стан справ з обсягами і ефективністю діяльності підприємств та організацій, цілих секторів економіки і видів економічної діяльності; великі обсяги коштів обертаються в готівкових операціях, що призводить до девальвації гривні та інфляційних процесів, вимивання коштів з банківської системи; масштаби тінзації зайнятості і оплати праці не дозволяють забезпечити трудові гарантії та виконання соціальних стандартів перед працюючим населенням.

Все це посилює необхідність активізації і забезпечення належної ефективності державної політики детінізації підприємництва в Україні. Беззаперечно, державна політика тут має бути комплексною, але одночасно й диференційованою за секторами бізнесу, видами економічної діяльності, галузями, типами підприємств і суб'єктів господарювання тощо.

Передусім, органам влади слід врахувати особливості тінзації та, відповідно, визначитися із стратегією і заходами відносно легалізації економічних відносин за секторами підприємництва – великим, середнім і малим бізнесом, адже об'єктивно різними є масштаби проблеми, і можливі форми та способи її розв'язання.

На рис. 4.4 подано найбільш часто застосовувані (та загрозливі для стабільного функціонування і розвитку національного господарства України) напрями тінзації економічних відносин за трьома групами: суб'єкти малого бізнесу на спрощеній системі звітності, оподаткування та обліку, малі і середні підприємства – юридичні особи на загальній системі оподаткування та великі підприємства.

Як можемо констатувати, спостерігається доволі істотна варіативність найбільш поширених схем тінзації господарської діяльності за всіма секторами підприємництва України. Крім того, досить чітко простежуються концептуальні відмінності в характеристиках тінзації з-поміж секторами вітчизняного підприємництва.

Так, щодо групи суб'єктів малого бізнесу, на спрощеній системі оподаткування, звітності та обліку, то ці т. зв. класичні суб'єкти малого бізнесу здебільшого прагнуть використовувати тіншові схеми для того, аби залишитися на спрощеній системі.

Сюди входять фізичні особи – підприємці (перша, друга та третя групи спрощеної системи), юридичні особи – малі підприємства юридичні особи (третя група спрощеної системи) та дрібні сільсько-господарські виробники (четверта група спрощенців). Такі суб'єкти бізнесу на сьогодні сплачують 10 % (перша група) та 20 % (друга група) єдиного податку від мінімальної заробітної плати, або 3 % (з

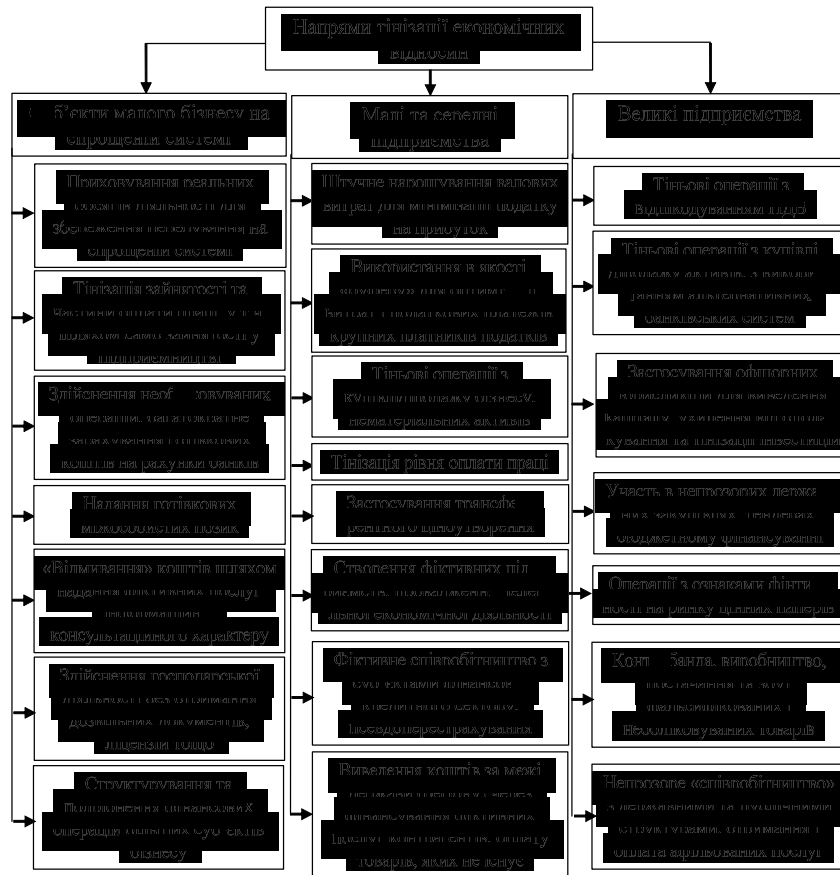

Рис. 4.4. Головні напрями тінізації економічних відносин у секторах підприємництва в Україні (узагальнено автором)

ПДВ) чи 5 % (без ПДВ) від доходу (виручки) від реалізації товарів (робіт, послуг). Відповідно, за невеликих обсягів господарської діяльності таким суб'єктам вигідно сплачувати ці відносно невеликі частки податків. Але для збереження умов перебування на відповідній спрощеній системі оподаткування їм необхідно аби обсяги доходу не перевищували законодавчо визначені максимальні критерії. Для першої групи це 300 тис. грн, другої – 1,5 млн грн, третьої – 5 млн грн.

Відтак, обсяги доходу тут відіграють важливу роль, адже за

умови перевищення зазначених меж суб'єкт господарювання має або змінювати групу спрощеної системи (на більш не вигідну), або переходити на загальну систему оподаткування. Саме ці обставини, в багатьох випадках, обумовлюють приховування частини доходу спрощенців, особливо при наближенні до граничної межі доходу.

Податкова база суб'єктів, які перебувають на спрощеній системі оподаткування, також в значній мірі залежить і від чисельності найманих ними працівників. Відтак, ще одним важливим напрямом тінзації для таких суб'єктів – приховування зайнятості, тобто використання персоналу без оформлення на роботу і повна виплата тіншової заробітної плати. Такого роду правопорушення менш характерні для великих суб'єктів бізнесу, де існує профспілкова організація, складніша система обліку і взаємовідносин з працівниками, вищий рівень внутріфірмової комерційної таємниці.

Третя група злочинів суб'єктів малого бізнесу на спрощеній системі оподаткування, звітності і обліку полягає у їх т. зв. співробітництві з юридичними особами на загальній системі оподаткування – представниками великого, але частіше, середнього бізнесу, які намагаються використати спрощенців в якості напівлегальних конвертаційних центрів і переведення в тіншову готівку частини власного робочого капіталу. При цьому такого роду злочини, по-перше, інколи перебувають на межі злочину та, по-друге, можуть передбачати, до прикладу, структурування і подрібнення фінансових операцій більших суб'єктів бізнесу. Відтак, частими є випадки, коли середні та великі підприємницькі структури спеціально створюють і використовують у своїй фінансово-господарській діяльності афільованих суб'єктів – спрощенців.

Четверта група злочинів щодо тінзації економічних відносин суб'єктів малого бізнесу, здебільшого фізичних осіб, стосується здійснення певних видів господарської діяльності без отримання необхідних дозвільних документів і ліцензій. Це, як правило, невеликі за обсягами доходу і не завжди регулярні оборудки – надання у найм рухомого і нерухомого майна, різного роду споживчі послуги (ремонт, прибирання, будівництва, консультування, особистої гігієни тощо), професійні послуги (юридичний та бухгалтерський супровід бізнесу, бізнес-планування та інвестиційне проектування), дрібна торгівля і перепродаж товарів.

Саме на ці чинники і напрями злочинів, здійснюваних найдрібнішими суб'єктами вітчизняного бізнесу, органам державного управління потрібно звернути особливу увагу для детінізації

економічних відносин у цьому секторі економіки.

Але справедливим і видається висновок про те, що всі чотири з визначених напрямів в тій, чи іншій мірі все рівно зводяться або принаймні суттєво залежать від переваг, які надає спрощена система оподаткування, та цей чинник суб'єкти бізнесу і намагаються, здебільшого, використати в злочинних цілях. Саме тому, особливо важливим є визначення шляхів та засобів подальшого удосконалення спрощеної системи оподаткування в Україні.

Основними чинниками необхідності реформування спрощеної системи оподаткування в цілях забезпечення детінізації підприємництва в Україні є наступні. По-перше, спрощена система продовжує використовувати суб'єкти, як правило середнього бізнесу, для ухилення від оподаткування. Тобто представники середнього бізнесу застосовують інструмент спрощенців в цілях приховування частини свого доходу, його конвертації та мінімізації податкових платежів.

По-друге, спрощена система оподаткування так і не реалізувала в Україні в повній мірі своєї головної функції – стимулювання до детінізації найдрібніших суб'єктів бізнесу, особливо фізичних осіб – підприємців, тобто населення, що прагне якнайпростішим чином і якнайшвидше започаткувати свій бізнес, реалізувати власний підприємницький хист та інтелектуальні здібності, нагромадити дохід та капітал і стати середнім класом суспільства.

У багатьох економічно розвинених державах світу, більшу частку платежів до бюджетів всіх рівнів, формує саме сектор найдрібнішого підприємництва. В Україні заради досягнення аналогічних цільових пріоритетів, власне, і була сформована спрощена система оподаткування, звітності та обліку. Але на сьогодні є всі підстави стверджувати, що вона таки не виконує в повній мірі функції стимулювання підприємців до детінізації.

По-третє, положення вітчизняної спрощеної системи оподаткування, звітності та обліку не змінюються своєчасно та адекватно до динаміки соціально-економічної ситуації в державі. В Україні спостерігаються високі темпи інфляції, а критерії для суб'єктів малого бізнесу змінюються лише періодично. Показники ідентифікації малих підприємств (а саме – річний обсяг доходу в розмірі 70 млн грн) взагалі не відповідають жодній критиці. Це обумовлює важливість запровадження автоматичних змін як щодо критеріїв малого бізнесу, так і спрощеної системи оподаткування.

По-четверте, спрощена система оподаткування, звітності та

обліку, що застосовується в Україні, не стимулює вітчизняне населення до самозайнятості. Іншими словами, вона не є достатнім стимулом для громадян, щоб започатковувати власний бізнес. В країнах, де такі системи більш ефективні, передбачені суттєві стимули для тих, хто бажає займатися бізнесом як приватна особа – підприємець. Це і податкові канікули, і податкова амністія, і достатнє інформаційно-консалтингове, фінансово-ресурсне, бюджетно-грантове забезпечення та підтримка бізнесу, державні замовлення та розвинена інфраструктура підтримки приватного підприємництва.

Ці найбільш суттєві недоліки спрощеної системи оподаткування мають бути усуненими в процесі її удосконалення. Разом з тим, відповідні заходи мають бути диференційованими і для кожної групи спрощенців.

Так, видається доцільним визначити такі доречні удосконалення умов оподаткування для фізичних осіб – підприємців, які перебувають у першій групі спрощенців:

1) підвищення граничної межі доходу з 300 тис. грн до економічного обґрунтованого вищого рівня;

2) запровадження повного переходу до застосування реєстраторів касових апаратів (РРО), включно з їх повним чи частковим придбанням за кошт податкових платежів;

3) посилення контролю та відповідальності за афілюваність, наявність родинних, та з ознаками родинності зв'язків між співпрацюючими юридичними особами та фізичними особами – підприємцями, що перебувають у першій групі спрощеної системи оподаткування, звітності та обліку;

4) активна підтримка і використання спрощеної системи оподаткування в цілях розвитку самозайнятості, зокрема шляхом: (а) надання податкових канікул (не менше одного року) та пільгового кредитування на відкриття власної справи; (б) уніфікації всіх податкових, у т. ч. соціальних платежів, їх нарахування, адміністрування та сплати єдиним платежем; (в) запровадження єдиної форми звітності для суб'єктів, що перебувають на спрощеній системі оподаткування, звітності та обліку; (г) створення консультаційно-захисних центрів для суб'єктів спрощеної системи і мікропідприємств.

Відносно суб'єктів, які перебувають на другій групі спрощеної системи оподаткування, звітності та обліку, то, виходячи з наведених вище недоліків, їх усунення пропонується за наступними напрямками:

1) збільшення ставки сплати єдиного податку, але одночасно зі зміною підходу до її встановлення, зокрема, через перехід до

застосування прогресивної шкали оподаткування, при збільшенні обсягу товарообороту суб'єкта господарювання, але також і регресивної шкали, при збільшенні чисельності офіційно зайнятих осіб;

2) підвищення граничної межі доходу для суб'єктів другої групи спрощенців з 1,5 млн грн на величину інфляції, що відбулася в нашій державі з початку 2010 року, до близько 3,0 млн грн;

3) запровадження стимулів до самозайнятості населення, аналогічних як наведено вище для спрощенців першої групи.

Для суб'єктів третьої групи "спрощенців" найбільш доречними на сьогодні є такі зміни:

1) внесення поправок до Господарського Кодексу України та Закону України "Про розвиток і державну підтримку малого і середнього підприємництва", по-перше, щодо встановлення однакового (для всіх нормативних актів господарського і податкового законодавства) критерію обсягу доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) віднесення підприємств до малих (наприклад, 20 млн грн або, що краще, – 1 млн дол. США) та, по-друге, розмежування підходів до державної підтримки суб'єктів сектору середнього і малого бізнесу для надання кращої бюджетно-податкової підтримки останньому;

2) законодавче запровадження податкових пільг і преференцій для суб'єктів сектору мікропідприємництва України. В ідеалі необхідний перехід до європейської практики, де сектор малого бізнесу складається з чітких трьох сегментів – фізичні особи – підприємці (самозайняті в бізнесі особи), мікропідприємство, малі підприємства, для яких встановлені різні норми оподаткування заради стимулювання їх створення та розвитку, а також легалізації господарювання;

3) запровадження регресивної шкали оподаткування (в цілях детінізації при зростанні масштабів діяльності суб'єктів бізнесу) при збільшенні чисельності зайнятих суб'єктами господарювання.

Необхідними також є і загальні зміни в системі оподаткування в Україні, адже "спрощенці" не функціонують ізольовано від суб'єктів бізнесу на загальній системі оподаткування, а включені в загальногосподарську систему. Найбільш важливим є реформування системи оподаткування суб'єктів сектору середнього підприємництва, зокрема шляхом зниження загального рівня податкового тиску; впровадження "податкових стимулів" для переходу суб'єктів малого бізнесу у сектор середнього підприємництва, реорганізації фізичних осіб – підприємців у юридичні особи – суб'єкти господарювання. При

модернізації системи оподаткування суб'єктів великого бізнесу важливо забезпечити детінізацію через деофшоризацію оподаткування, запровадження рівних "умов гри" та дистанційного електронного контролю за ключовими індикаторами бази оподаткування, та сплаченими податковими платежами великих підприємств, унеможливлення використання особистих зв'язків керівників підприємств з представниками фіскальних служб для отримання преференцій і вигод при адмініструванні та сплаті податків.

Як було показано вище, для другого сектору вітчизняного підприємництва (малі та середні підприємства) найбільш характерними є зловживання (пов'язані з тінізацією економічних відносин) щодо, по-перше, "штучного" нарощування валових витрат в цілях відшкодування ПДВ та мінімізації сплати податку на прибуток. Ця особливість обумовлена тим, що в суб'єктів сектору великого підприємництва потреби у такому нарощуванні витрат, як правило, немає, адже в реальному секторі економіки витратомісткість продукції і без цього висока, а в суб'єктів на спрощеній системі оподаткування таких податків просто немає.

Відтак, "штучне" нарощування витрат здебільшого характерне саме для вітчизняних малих і середніх підприємств. Ця проблема доволі масштабна і державний бюджет щороку недоотримує значні обсяги коштів у вигляді податку на прибуток та ПДВ. Необхідне посилення державного контролю за валовими витратами суб'єктів бізнесу. В цих цілях державним фіскальним службам потрібно активізувати роботу у напрямі здійснення т. зв. дзеркальних перевірок сумнівних контрагентів, формування бази даних суб'єктів господарювання, що мали зловживання, пов'язані з наданням послуг іншим представникам бізнесу, щодо необґрунтованого нарощування витрат, розробки і використання програмного забезпечення для складання народногосподарських балансів реальних та фіктивних економічних та фінансово-господарських операцій.

По-друге, це тіньові операції з купівлі-продажу бізнесу, матеріальних і нематеріальних активів. Для України притаманна практика, коли реальна (ринкова) сума активів (зокрема земельних ділянок, нерухомого майна, транспортних засобів, нематеріальних активів, іміджу, доступу до специфічних можливостей, ресурсів, ринків, споживачів тощо) суб'єктів господарювання в десятки разів перевищує їх балансову вартість. Причинами такого стану справ є їх необ'єктивна оцінка при постановці на облік, неадекватна амортизаційна політика, коли залишкова балансова вартість

наближається до нуля, а реальна вартість – все ще висока, отримання окремих активів у т. зв. "спадок" від суб'єктів бізнесу, створених ще у 90-х роках минулого століття із статутним капіталом 100-200 грн і т. ін.

Наявність таких розривів при продажі активів стимулює суб'єктів бізнесу до переуступки підприємств на противагу їх продажу як товару за ринковою вартістю. В результаті переуступка частини акцій чи частки в статутному капіталі, може складати лише 5–10 % від реальної суми коштів, що оплачується за відповідний актив.

Обсяги тіньового ринку купівлі-продажу активів чи бізнесу в Україні значні, що призводить до значної тінізації фінансових ресурсів і капіталів. В якості протидії цьому, органам державного управління необхідно підготувати і здійснити національну інвентаризацію активів суб'єктів вітчизняного бізнесу. В результаті її проведення буде отримано переоцінювання активів вітчизняних суб'єктів господарювання. В подальшому вирівнюється їх ринкова та балансова вартість, що унеможливить тінізацію такого роду трансакцій.

По-третє, це утворення цілого прошарку тіньової оплати праці. Йдеться про те, що в секторі "спрощенців" частина оплати праці здійснюється безпосередньо через дохід підприємця, а в сегментів великих підприємств, виплата заробітної плати "в конвертах" має місце, але в менших обсягах, адже має вищий рівень загрози (в разі скарг працівників у відповідні контролюючі структури) для безпеки бізнесу. Відповідно, саме на малих та середніх підприємствах України утворився чи не найбільший прошарок тіньової оплати праці.

Звичайно, що вирішити цю проблему особливо складно, адже вона в комплексі пов'язана із проблемою трудодефіцитної кон'юнктури ринку праці в нашій державі і працівники здебільшого змушені погоджуватися на змішану (легальну та конвертну) оплату праці через побоювання втратити місце роботи. Відтак, органам влади слід поєднати політику детінізації оплати праці з вирішенням головних проблем і усуненням домінуючих вад функціонування та розвитку внутрішнього ринку праці України.

По-четверте, фіктивне співробітництво з суб'єктами фінансового сектору. Створення та започаткування діяльності малих і середніх підприємств – юридичних осіб потребує меншого розміру інвестицій та фінансових вкладень, відтак, – характеризується меншим рівнем фінансового ризику за умови банкрутства і припинення господарювання. В українських реаліях, особливо за складного і монополізованого конкурентного середовища, коли провадити

легальний і прозорий бізнес практично економічно не вигідно, невеликі за розмірами та обсягами господарської діяльності суб'єкти бізнесу, часто використовують різного роду схеми "співпраці" для здійснення фіктивних операцій зі страхування, кредитування, лізингу, форфейтингу тощо, тобто у системі фінансових відносин. Вигода від таких операцій розподіляється з-поміж зловмисників та працівників суб'єктів ринку фінансових послуг, які за певну плату "закривають очі" на різного роду зловживання.

На перший погляд цей аспект тінізації економічних відносин менш загрозливий для національного господарства, у т. ч. через те, що збільшує збитки та негативно впливає на суб'єкти господарських відносин, які не забезпечили достатній рівень внутрішнього контролю і протидії проявам т. зв. внутрішнього підприємництва. Проте, насправді його негативні прояви істотно масштабніші. Вони позначаються на втраті довіри до суб'єктів ринку фінансових послуг, зростанні їх вартості через включення в ціну компенсацій за додаткові ризики, викривленні засад прозорості та структурованості ринку фінансових послуг. У тому числі, через тіньові обгородки в Україні, ніяк не може розвинутися ринок страхування, а страхувальники у переважаючій більшості абсолютно не довіряють страховикам в частині стовідсоткового і беззаперечного відшкодування страхових випадків. Це не дозволяє збалансовано розвиватися величезному сегменту ринку фінансових послуг – страховому сектору.

Через визначені обставини органам державного управління, відповідальним за виявлення, недопущення і протидію злочинам у фінансовій сфері, потрібно більш активно боротися з їх недопущенням. Інструментами тут можуть слугувати: підвищення рівня відповідальності посадових осіб суб'єктів ринку страхових послуг за злочини та бездіяльність щодо їх протидії, включно з позбавленням права працювати в подальшому в сфері, діяльність якої пов'язана з ліцензуванням фінансових послуг; формування електронних баз даних порушників (юридичних і фізичних осіб); проведення низки комунікативних заходів, орієнтованих на підвищення рівня фінансової грамотності, а також внутрішньої фінансово-економічної безпеки підприємництва суб'єктів ринку страхових послуг; прирівнювання фіктивних фінансових операцій, до злочинів з приховування податкових платежів, з метою привернення до них більшої уваги та забезпечення вищого рівня відповідальності.

По-п'яте, здійснення нелегальної господарської діяльності і створення фіктивних підприємств. Окремою формою тінізації

господарювання є створення різного роду фіктивних суб'єктів бізнесу. Такі структури використовують для переведення на їх баланс сумнівних активів, списання чи, навпаки, – формування витрат, переведення боргових та фіскально-податкових зобов'язань, переміщення (з подальшим зникненням) стратегічно важливих активів. Після виконання низки необхідних оборудок, фіктивні підприємства доводять до банкрутства або вкрай важкого фінансового стану з критичними борговими зобов'язаннями та мінімальними обсягами господарювання.

Для протидії цій формі тінізації економічних відносин в Україні визріла необхідність запровадження практики електронного реєстру несумлінних та неефективних керівників (вищі посадові особи, керівники фінансово-економічних структурних підрозділів) суб'єктів господарювання. Нагромадження таких баз даних слугувало б перешкодою для працівників, особливо молодих кадрів, яким пропонують за винагороду очолювати фіктивні суб'єкти господарювання, адже подальше їх працевлаштування через негативну "трудова історія" було б ускладненим.

Як показує світовий досвід, ефективним засобом протидії діяльності суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності є законодавче списання та внесення коректив у структуру активів і зобов'язань суб'єктів доведених до банкрутства. Іншими словами з складу зобов'язань виключаються ті, що були накопичені або пов'язані з відносинами з афільованими структурами, незаконним чи нелегальним переміщенням товарів (робіт, послуг). Це часто не лише виводить підприємства з складу банкрутів та покращує їх ліквідність, але й забезпечує кращі можливості їх фінансово-економічних розрахунків з сумлінними контрагентами.

Для вітчизняних великих підприємств найбільш характерними формами тінізації економічних відносин є наступні. По-перше, це застосування офшорних юрисдикцій для виведення капіталу за кордон та приховування податкових платежів. Застосовувати офшори для виведення капіталів з держави об'єктивно не можуть суб'єкти малого бізнесу та вітчизняні середні підприємства, через значно менші обсяги фінансових ресурсів, та високу витратомісткість обслуговування таких операцій.

Натомість в Україні, під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, спостерігаються тенденції щодо значного поширення та зростання рівня використання офшорних зон в цілях ухилення від сплати податків, а також появи та вдосконалення нових засобів

приховування активів з застосуванням іноземних юрисдикцій. Це значно погіршує стан фінансової, а через неї й економічної, безпеки України і такі злочини об'єктивно характерні саме для великих суб'єктів бізнесу.

Теперішні правові та економічні методи державної політики протидії використанню бізнесом так званих "податкових гаваней", не забезпечують належної протидії тінізації економіки, адже, адаптувавшись до обмежень, визначених у податковому законодавстві, суб'єкти господарювання реалізують нові схеми прихованого виведення капіталу та оптимізації оподаткування через юрисдикції, що мають сприятливі для таких цілей режими господарської діяльності.

Реалізація завдання системної детінізації економіки, а також європейської інтеграції нашої держави, впровадження цивілізованих "правил гри" та господарювання, потребує вивчення та удосконалення методів державного регулювання податкових відносин, забезпечення оптимальних умов ведення бізнесу, в тому числі зовнішньоекономічної діяльності та інвестування, з врахуванням інтересів держави щодо збереження національних ресурсів, зокрема фінансових активів, в межах її територіальної юрисдикції.

Таким чином, органам державного управління потрібно значно активізувати зусилля в напрямі протидії офшоризації оподаткування. Для цього слід реалізувати низку заходів, які мають бюджетно-фіскальний, фінансово-економічний та організаційно-інформаційний характер (рис. 4.5).

Наступним напрямом тінізації економічних відносин вітчизняними суб'єктами великого бізнесу потрібно вважати незаконні дії, часто з ознаками корупції, підкупу державних службовців чи надання їм різного роду неофіційних послуг для відшкодування значних сум податку на додану вартість. В Україні й надалі використовується система відшкодування податку на додану вартість, за якої платники спочатку здійснюють відповідні платежі, а надалі – очікують на повернення їм коштів. Проте, в разі відсутності достатніх коштів держава відшкодовує цей податок не всім платникам податків, що й призводить до різного роду зловживань чиновників при вибіркового відшкодуванні ПДВ.

Втім, для великих підприємств це питання особливо важливе, адже стосується нарахування значних сум ПДВ, а, відтак, має для них істотний фінансовий інтерес. Об'єктивно, доречним видається висновок про те, що вирішити це питання складно без усунення його

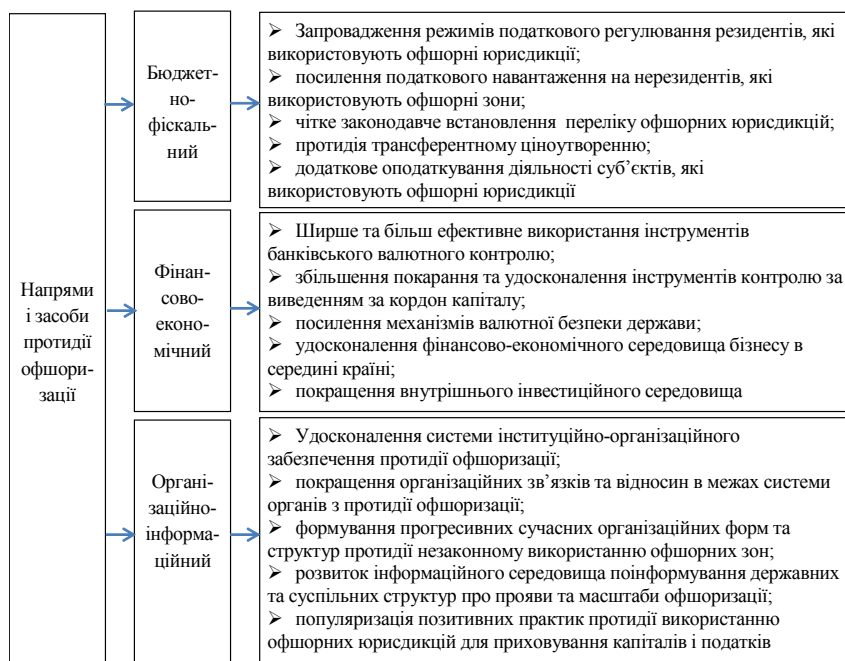

Рис. 4.5. Пріоритетні напрями та засоби протидії використанню офшорних юрисдикцій в цілях приховування оподаткування та виведення капіталу за межі країни (авторська розробка)

головної причини. Йдеться про імплементацію в Україні зарубіжних практик, коли частина податку сплачується в повній мірі, а інша частина, на яку у платника податку є відповідне відшкодування, – ні. Таким чином, позбавляється банальна необхідність відшкодування коштів з бюджету. Компенсація "бюджетної прогалини" має бути забезпечена оптимізацією витрат на державне управління і регулювання, у т. ч. в частині адміністрування податків. В іншому разі прозоре, ефективне та фінансовозабезпечене функціонування вітчизняних суб'єктів великого бізнесу й надалі стримуватиметься.

По-третє, це участь у тендерах в цілях використання особистісних зв'язків для отримання доступу до державного замовлення, виконання робіт, послуг, продаж продукції суб'єктам державної та комунальної форми власності. Під тінізацію в такому випадку потрапляє як механізм прийняття рішень і обрання переможців конкурсів, так і непрозоре, часто неефективне використання бюджетно-фінансового ресурсу, а, відтак, приховування

частини коштів з їх подальшим використанням у тіньовому секторі або легалізацією.

Сектор державних закупівель вже давно перетворився в Україні на джерело корупції і незаконного збагачення, особливо для представників найбільшого бізнесу, які отримують доступ до особливо великих обсягів державного замовлення.

В Україні запроваджено електронну систему публічних закупівель "ProZorro", яка прийшла на зміну паперовим держтендерам. Основана мета реформи полягає в суттєвому зниженні корупції під час закупівель за публічні кошти, досягненні максимальної ефективності та економії. Головний принцип цієї системи – "всі бачать все", а цілі стосуються забезпечення прозорості державних закупівель, неприпустимості дискримінації та об'єктивного оцінювання тендерних заявок, простоти і легкості застосування процедур, переходу на електронний документообіг, повної звітності та аналізу всіх державних закупівель.

Проте, система державних закупівель в Україні все ще недосконала, адже, до прикладу, одним з найбільших її недоліків залишається корупційна складова, коли переможець тендеру може поступатися своїм місцем іншому суб'єкту господарювання. Вимогою є й те, що суб'єкти господарювання, які беруть участь у тендері, повинні мати хорошу репутацію та позитивні результати роботи, які неможливо прослідкувати через систему ProZorro. Існують і інші недоліки.

Систему державних закупівель в цілях детінізації економічних відносин потрібно й надалі удосконалювати, у т. ч. на законодавчому рівні в напрямі чіткої ідентифікації замовників, для яких постачається продукція (товари, роботи, послуги), а також узгодження співпраці з контролюючими органами, унеможливлення участі в тендерах недобросовісних учасників (у т. ч. таких, що занижують ціну), визначення періоду подання учасниками пропозицій, недопущення зловживань замовниками, шляхом виписування специфікацій під "своїх" конкретних виробників, здійснення закупівель простих стандартизованих товарів, які у більшій своїй кількості не розробляються за окремою специфікацією, а критерієм оцінки для яких виступає лише ціна.

Четвертим напрямом, де вітчизняні суб'єкти великого бізнесу в значній мірі здійснюють тіньові операції, є приховування великих обсягів фінансового ресурсу через використання альтернативних банківських і платіжних систем. Такі системи поширені в так званому

"золотому трикутнику" (Таїланд, Бірма, Лаос). Кошти проходять через складний ланцюг посередників і взагалі не потрапляють до банківської системи, а, отже, їх не можливо відстежити, що дозволяє повністю приховати як напрями руху, так і обсяги тінізації фінансів.

В цивілізованому світі для протидії застосуванню такого роду схем створена міжурядова організація ФАТФ – міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей, метою роботи якої є розвиток і впровадження на міжнародному рівні заходів і стандартів з боротьби щодо відмивання грошей. ФАТФ відслідковує процеси імплементації таких заходів, вивчає способи і техніку відмивання грошей, розробляє превентивні та запобіжні заходи, сприяє загальносвітовій імплементації стандартів боротьби з відмиванням грошей. Виконуючи зазначені функції, ФАТФ плідно співпрацює з багатьма міжнародними організаціями, чия діяльність також спрямована на протидію відмиванню т. зв. "брудних" грошей. Україні слід використати можливості цієї організації в цілях виявлення і протидії такого роду злочинів.

Вітчизняним профільним органам щодо протидії злочинам у сфері фінансування потрібно звернути особливу увагу і на протидію фіктивним операціям на ринку цінних паперів, адже це п'ятий суттєвий напрям тінізації економічних відносин вітчизняних суб'єктів великого бізнесу.

Значна тінізація системи національного господарства України пов'язана з такими злочинами великих підприємств, як нелегальний імпорт, контрабанда та виробництво фальсифікованих товарів. Такі зловживання характерні і для суб'єктів середнього та малого бізнесу, проте масштаби діяльності в цих секторах значно вужчі і, відповідно, завдають менш негативного впливу. Саме великі суб'єкти господарювання мають, по-перше, великий фінансовий ресурс, який може вкладатися у тіньовий бізнес, та, по-друге, їх керівники мають налагоджені особистісні відносини з представниками державних контролюючих структур, що також дозволяє організувати нелегальний бізнес.

Ефективна протидія нелегальному імпорту, виробництву та продажу фальсифікованих товарів або товарів, що мають напівпрозоре походження, в значній мірі можлива шляхом розбудови в Україні незалежних недержавних організацій контролю за головними параметрами функціонування внутрішнього споживчого ринку. Це і організації захисту прав споживача, і представники легальних виробників, і асоціативні підприємницькі організації, і структури з

перевірки та контролю якості та відповідності продукції, каналів її походження та поширення. Такого роду структури зможуть надавати об'єктивну інформацію як для учасників ринку, так і державних контролюючих структур, у т. ч. з реалізації політики системної детінізації економічних відносин.

Звернімо увагу й на те, що значний обсяг тіньової економіки України знаходиться на ринку праці та у сфері зайнятості і її оплати. Більше того, він чинить негативний вплив на якість життя і доходи вітчизняного населення, а, відтак, соціально вразливий і значимий. Отже, актуальним і своєчасним є обґрунтування пропозицій з детінізації ринку праці України, що є предметом наступного підрозділу дослідження.

4.4. Перспективи детінізації ринку праці

Як встановлено за результатами аналітичної частини дослідження, в Україні системною і комплексною залишається проблема тінізації ринку праці. Більше того, негативні її наслідки особливо відчутні для системи національного господарства України, адже призводять до:

- приховування значної частини фонду оплати праці та недопущення до центрального і місцевих бюджетів великих обсягів фінансового ресурсу;
- спотворення даних про реальний стан попиту і пропозиції на ринку праці, чисельність зайнятих і безробітних, унеможливлення обліку стану формування та використання інтелектуально-кадрового забезпечення економіки;
- зниження мотивації до праці, а, відтак, критичного спаду (в порівнянні з економічно розвиненими державами) продуктивності праці в реальному секторі економіки;
- погіршення передумов соціальної захищеності та безпеки працюючого населення, особливо в довгостроковій перспективі;
- ускладнення відносин між працівниками та роботодавцями, а також значного зниження потенціалу функціонування інфраструктури одного з найбільших сегментів внутрішнього ринку – ринку праці і т.д.

Відомими та істотними залишаються й негативні наслідки тінізації вітчизняного ринку праці й в контексті належного соціального розвитку нашої держави. За різними оцінками близько 5 млн осіб (близько 12 % загальної чисельності населення та 25 % зайнятого

населення) працюють без повної чи часткової зайнятості, а понад 60% – з частковою виплатою заробітної плати "в конвертах".

Доцільно звернути увагу на те, що протидіяти ілєгалізації економічних відносин на ринку праці України необхідно з використанням політики, базовими принципами якої є системність і комплексність. Більше того, ідентифікація всіх напрямів та форм тінізації економічних відносин на ринку праці є невід'ємним початковим етапом виваженої ефективної державної політики. Такий висновок обґрунтовується проявами тінізації всіх без виключення елементів вітчизняного ринку праці (рис. 4.6).

Це передусім базові елементи будь-якого ринку – пропозиція та попит. Органам державного управління потрібно реалізувати завдання, зорієнтовані на перехід значної частини населення, що займається господарською діяльністю, надаючи різного роду послуги та виконуючи роботи без легалізації такої зайнятості, фіксації відповідного доходу та сплати податкових платежів і зборів, у сектор т. зв. "білої" економіки. Причому, тут значно більш дієвими є засоби стимулюючого, а не змушувального характеру. Втім, на разі, контрагентами в таких відносинах виступають не лише населення та домогосподарства, а й юридичні особи – суб'єкти господарювання, що особливо негативно для збалансованого функціонування і розвитку системи національного господарства.

В Україні набула також поширення практика, коли роботодавці надають перевагу "трудовим відносинам" з особами, які оформлені як фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, на протипагу класичній зайнятості з формуванням штату найманих працівників. Головним мотивом для таких рішень є менші витрати на утримання персоналу, адже роботодавець не витрачається на соціальні відрахування, пов'язані з нарахуваннями і утриманнями із заробітної плати, а також за взаємною згодою сторін т. зв. "працівник" бере на себе витрати з обслуговування фінансових платежів (єдиний податок, соціальний внесок і т.д.) власного ж приватного підприємця. Перевагами для обох сторін також є свобода і незалежність у відносинах, можливість мати зайнятість в декількох місцях одночасно (а не максимум 1,5 ставки як це передбачено вітчизняним трудовим законодавством), а також в повній мірі оплачувати увесь розмір винагороди за працю (адже він не залежить від розміру соціальних зобов'язань) і, таким чином, забезпечується прихована зайнятість.

Потрібно визнати, що охарактеризовані відносини не суперечать законодавству України і відповідні особи не можуть

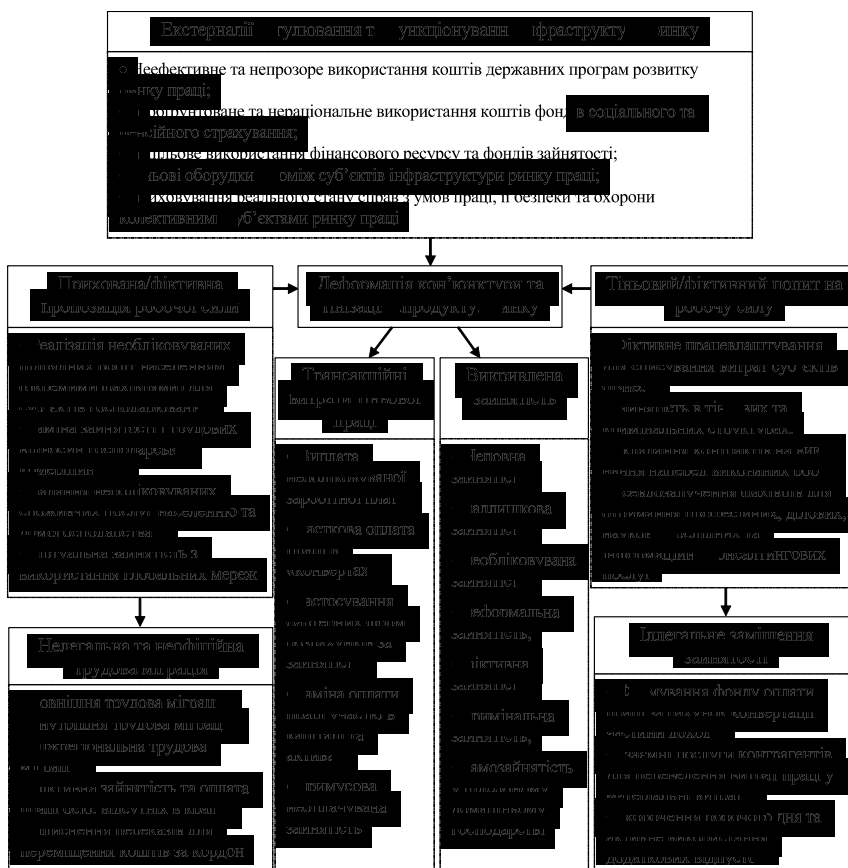

Рис. 4.6. Система напрямів та форм тінізації економічних відносин за елементами ринку праці України (авторська розробка)

притягуватися до відповідальності як винні за ілєгалізацію економічних чи трудових відносин. Проте, з економічної точки зору таку ситуацію можна в повній мірі трактувати як тіньову. Підставами для такого висновку є, до прикладу, викривлення статистичних даних відносно як реальної зайнятості населення, так і чисельності та обсягів діяльності суб'єктів малого бізнесу в Україні. Крім того, це негативно позначається і на доходах Пенсійного фонду України, а також фінансових можливостях фондів соціального страхування, центрів зайнятості, держава усувається від надання соціальних гарантій і соціального захисту таких працівників, формування їх подальшого

пенсійного забезпечення тощо.

Не менші негативні наслідки як для ринку праці, так і системи національного господарства України в цілому, має й тіньовий та фіктивний попит на робочу силу. В нашій державі поширеною є практика, коли роботодавці утримують у своєму штаті працівників, які реально не зайняті і не працюють на цьому підприємстві, але числяться в штаті і отримують заробітну плату. Таке співробітництво є вигідним як для працівників (перебування на престижній посаді, накопичення трудового стажу, отримання низки преференцій (до прикладу, виключення зі списку військовозобов'язаних), надання підтвердження перебування в країні, ін.), так і роботодавців (збільшення валових витрат, формування фонду додаткової оплати праці чи преміювання інших працівників, отримання податкових або економічних преференцій за створення робочих місць, забезпечення зайнятості специфічних категорій працівників).

Хоча масштаби таких зловживань невеликі, а пов'язані з ними ризики і загрози безпеці національного господарства України – незначні, суб'єктам системної державної політики протидії тінізації економіки необхідно реалізувати низку заходів, зорієнтованих на усунення або принаймні значне скорочення чисельності таких випадків. Такого роду злочини особливо загрозливі в державному секторі.

Для України все ще характерними є часті випадки тіньового або фіктивного попиту на робочу силу в тіньових та кримінальних структурах. В умовах все більше трудодефіцитної кон'юнктури ринку праці, зменшення чисельності вільних робочих місць і вакансій, а також активізації після початку АТО масових заворушень злочинних груп, значно зросла пропозиція праці на суб'єктах господарювання (офіційно зареєстрованих та повністю нелегальних), що займаються економічними та фізичними злочинами. З такого роду структурами слід боротися особливо активно із залученням структур МВС, СБУ, прокуратури, спецслужб тощо.

Окремим сегментом тінізації попиту на робочу силу, який завдає істотних негативних наслідків для соціально-економічної системи України, є укладання контрактів на виконання вже готових проектів, а також псевдозалучення фахівців для отримання низки робіт (послуг). Такі злочини здебільшого характерні для організацій, установ, які мають бюджетне (суспільне, грантове тощо) фінансування і менш поширені для суб'єктів, які оперують приватним капіталом.

Особливого поширення така форма тінізації набула в органах виконавчої влади, а також при відомчих структурах міністерств,

різного роду науково-дослідних та обслуговуючих органи державної влади структурах. Йдеться, наприклад, про розробку державних стратегій і програм розвитку, нормативно-правових актів, різного роду методик тощо. Іншими словами державні структури укладають контракти з виконавцями на виконання таких робіт вже маючи при цьому готові рішення або розробляючи їх власноруч. Кошти за виконані роботи (надані послуги) виплачуються виконавцю, який залишає в себе лише незначну частину з них, повертаючи 80-90 % заробітку назад замовнику. Масштаби таких оборудок в нашій державі надзвичайно великі. Звідси, в тому числі, й неякісне державне управління, дублювання з року в рік цільових орієнтирів стратегій та програм, які ніколи не будуть досягнутими, відсутність відповідальності та за таку політику тощо.

Використати такі зловживання можливо, але для цього слід обмежити обсяги фінансування таких послуг, здійснюючи їх безпосередньо держслужбовцями за отримувану ним заробітну платню, створити прозору систему надання підрядних робіт, а також сформувати "запобіжники" контролю (бажано – суспільно-громадського) якості наданих послуг.

Приховані та фіктивні пропозиції і попит на вітчизняному ринку праці призвели до виокремлення нових цілісних сегментів тінізації зайнятості та робочих місць в Україні. Це, як відомо, нелегальна та неофіційна трудова міграція, а також іллегальне заміщення зайнятості. На жаль, масштаби як зареєстрованої, так і неофіційної зовнішньої та внутрішньої трудової міграції в нашій державі надзвичайно високі, що призводить до втрат інтелектуального капіталу, фахівців високого рівня кваліфікації, прогалин в підготовці кадрів у межах окремих професій та спеціалізацій.

Але проблема в тому, що попри нелегальну і неофіційну трудову міграцію починають все активніше розвиватися супутні з ними злочини та дії, які мають характерні ознаки тінізації економічних відносин. Це і фіктивна зайнятість та оплата праці відсутніх в країні працівників, і здійснення переказів необліковуваних сум готівки, переміщення коштів з України за кордон та ін. Відтак, владним структурам слід вже зараз реалізувати низку заходів з детінізації трудової міграції українців та отримуваних ними заробітків, аби у перспективі не допустити ще більших масштабів тінізації у цій сфері та розвитку нових її форм і проявів.

Органам влади в межах реалізації системної і комплексної політики детінізації економічних відносин в Україні потрібно прийняти

і довести до якісного виконання низку рішень, орієнтованих на протидію іллегальному заміщенню зайнятості. Йдеться, до прикладу, про такі оборудки, як формування фонду оплати праці за рахунок конвертації частини доходу, тобто суб'єкт господарювання для ухилення від соціальних внесків через конвертаційні центри або афільовані суб'єкти бізнесу відмиває певну суму коштів, яка в подальшому виплачується працівникам у вигляді оплати за працю; взаємні послуги контрагентів для переведення витрат праці у матеріальні витрати, таким чином, підприємству вигідніше збільшити статтю матеріальних витрат, а ніж оплати праці, адже остання підлягає оподаткуванню; скорочення робочого дня та активне використання додаткових відпусток для примусового зменшення фонду робочого часу персоналу, за рахунок чого скорочується фонд оплати праці персоналу (або, принаймні, його легальна частина та нарахування на неї).

Так зване іллегальне заміщення зайнятості призводить до особливо складних деформацій та диспропорцій в системі соціально-трудових відносин, зрощування їх тіньового, сірого та легального сегментів, зародження вкрай складних форм тінізації, а, відтак, потребує активізації державної політики щодо його протидії.

Потрібно наголосити, що масштабна тінізація характерна й для головного елемента ринку праці України – його кон'юнктури. Підтвердженням та одночасно наслідком деформації та тінізації кон'юнктури ринку праці стали значні трансакційні витрати тіньової зайнятості та її викривлення. Результатами чисельних досліджень підтверджено наявність в нашій державі таких випадків, як виплата необліковуваної заробітної плати, часткова тінізація оплати праці та зарплати "в конвертах", застосування бартерних форм (коли підприємство розраховується перед працівником власною продукцією чи послугами) розрахунків за зайнятість, заміни оплати праці участю працівника в капіталі чи активах суб'єкта господарювання (коли за певні обсяги робіт працівник отримує частку в нерухомому або рухомому майні, фінансових та інших активах підприємства) та навіть примусова неоплачувана зайнятість. Визріла необхідність здійснення більш ефективних державницьких заходів, зорієнтованих на протидію цим формам тінізації. Впровадження цих заходів призведе до збільшення надходжень до бюджетів усіх рівнів, краща матеріальна мотивація праці, вищий рівень соціальної захищеності працюючих.

Окрім оплати праці, негайного вирішення потребують і проблеми зайнятості. Для нашої держави характерні практично всі види та типи зловживань в цій сфері, а саме – неповна (коли

роботодавець обліковує та оплачує лише частину фонду робочого часу, а змушує працювати повний, а то й понад нормований робочий день), надлишкова (коли звітуються про більші обсяги зайнятості, а ніж є насправді), необліковувана, неформальна, фіктивна, самозайнятість та навіть кримінальна зайнятість. Це змушує органи влади застосовувати більш ефективні засоби обліку зайнятості, нормування робочих місць і реалізації належної внутрішньої соціально-відповідальної поведінки.

Масштаби проблеми тінізації вітчизняного ринку праці настільки значні, що доводиться вести мову й про екстерналії в системі його регулювання, а також функціонування інфраструктури. Ці інституційні елементи замість підтримки і забезпечення структурно збалансованого розвитку важливого сегменту внутрішнього ринку навпаки підсилюють тенденції до його тінізації. Йдеться, до прикладу, про чисельні прояви непрозорого і неефективного використання бюджетних коштів, які скеровуються на програми підтримки зайнятості. Цей інструмент потрібно суттєво допрацювати, адже видача коштів на розробку і реалізацію бізнес-планів, а також допомогу з безробіття, жодним чином не корелює з покращенням показників зайнятості в Україні.

Аналогічна ситуація спостерігається і потребує вирішення із формуванням та використанням коштів фондів соціального та пенсійного страхування, фінансового ресурсу фондів зайнятості, державних і місцевих стратегій, програм та проектів розвитку ринку праці та соціальної сфери держави.

В Україні майже не дієздатним та в значній мірі формальним є інститут профспілки. Натомість, світовий досвід свідчить, що це не лише потужний інструмент покращення соціально-трудова відносин, але й інституція, діяльність якої здатна позитивно позначитися на легалізації економічних та трудових відносин на ринку праці.

Необхідним також є й удосконалення інфраструктури вітчизняного ринку праці, особливо створення та розвиток діяльності тих суб'єктів, які здатні протидіяти елементам, що підсилюють процеси тінізації і криміналізації. Йдеться про організації, які сприяють нелегальній трудовій міграції, формуванню кадрового потенціалу кримінальних та злочинних структур, забезпечують фіктивну зайнятість та конвертацію оплати праці тощо. Необхідним є й підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів з виявлення, протидії і притягнення до відповідальності осіб, що реалізують різного роду тіньові оборудки з-поміж суб'єктів

інфраструктури ринку праці.

Узагальнюючи наведене, доречно констатувати, що державна політика з детінізації економічних відносин на ринку праці, яка претендує на системність та ефективність, має здійснюватися з одночасним впливом на покращення всіх його ключових елементів. Відтак, її інструменти та засоби доцільно ідентифікувати за такими напрямками: (1) легалізація та усунення фіктивної зайнятості, зниження рівня трудової міграції (особливо її нелегальної частини); (2) забезпечення прозорого попиту на робочу силу; (3) детінізація і забезпечення повної продуктивної зайнятості; (4) підвищення рівня прозорості та легальності оплати праці; (5) формування інфраструктури детінізації ринку праці (рис. 4.7).

Рис. 4.7. Пріоритети та засоби системної детінізації ринку праці в Україні (авторська розробка)

Наголосимо на тому, що детінізація відносин у трудовій сфері об'єктивно пов'язана з загальною ефективністю державної політики на ринку праці в частині регулювання соціально-трудоких відносин, підготовки і перепідготовки кадрів, створення конкурентоспроможних робочих місць. Адже будь-які адміністративні обмеження і тотальний контроль не спроможні в односторонньому порядку забезпечити повну легальну зайнятість, оплату праці і становлення більшості інших головних параметрів та характеристик функціонування внутрішнього ринку праці.

Тут потрібна комплексна політика, спрямована на покращення важливих характеристик середовища відносин суб'єктів попиту та пропозиції, що під дією різного роду економічних стимулів та мотивів формує раціональну кон'юнктуру ринку і визначає вірні орієнтири подальшого його якісного та структурно збалансованого розвитку.

Виходячи з таких міркувань, першочергові заходи держави щодо протидії прихованій та фіктивній пропозиції робочої сили, доцільно скерувати на вирішення таких проблем, які усталилися в нашій державі, як значне зниження економічної активності населення (темпи якого загрозливі, адже перевищують темпи скорочення кількості постійного населення держави), нерозвиненість і реформованість внутрішнього ринку праці, істотні обсяги галузевого та регіонального безробіття, загострення проблеми зайнятості незайнятих громадян, що фізично та психічно здорові і мають бажання працювати, недосконалість, а в значній мірі і відсутність реальної державної підтримки ділової активності населення та розвитку малого приватного підприємництва і самозайнятості населення, відсутність яскраво виражених передумов для збільшення пропозиції трудових ресурсів високого рівня професійно-кваліфікаційної підготовки (особливо робітничих професій).

Щодо останнього, то це доволі гостра проблема, яка посилилася в Україні в останні роки і в значній мірі загрожує економічній безпеці держави через втрату цілісних сегментів інтелектуально-кадрового забезпечення, які відновити в подальшій перспективі буде не так просто і на це піде доволі тривалий період часу. Ця проблема, в тому числі, як підсилює, так і породжена тінізацією економічних відносин на ринку праці нашої держави. Так, не зважаючи на активізацію розвитку ринку праці в роки економічного піднесення, в Україні так і не відбулося відчутних змін в структурі підготовки фахівців за ліцензованими спеціальностями; спостерігається зменшення попиту на кваліфікованих фахівців та зростання потреби у низько-

кваліфікованій праці, що призводить до трудодефіцитної кон'юнктури в окремих видах економічної діяльності; характерними є тенденції до зростання частки фахівців з повною або незакінченою вищою освітою.

Для усунення цих недоліків в Україні визріла необхідність підвищення ефективності державної політики у сфері активізації розвитку малого легального підприємництва, здатного замінити необліковувану зайнятість та неофіційне підприємництво самозайнятих осіб. Але для цього органам влади потрібно надати реальні стимули і гарантії населенню. Йдеться про мінімальний рівень оподаткування такої зайнятості або, взагалі, його повну відсутність, оскільки виведення з тіні значного пласту необліковуваних операцій забезпечить для держави значно більший соціально-економічний ефект, ніж, до прикладу, отримані податки з суб'єктів мікробізнесу.

Серед пріоритетів державної політики потрібно також виокремити інституціалізацію розвитку ринку праці та зменшення обсягів нерегламентованої зайнятості, кількості створених неформальних робочих місць. Досягнення цього завдання пов'язане з впровадженням в Україні зарубіжного досвіду, коли надаються спеціальні державні субсидії (у вигляді певного відсотку від обсягу оплати праці на чітко визначений термін часу) на заробітну плату працевлаштованим молодим особам або іншим специфічним категоріям зайнятих; коли використовується практика квотування робочих місць для неконкурентоспроможних категорій персоналу.

В рамках інституціалізації розвитку вітчизняного ринку праці важливо передбачити і реалізувати заходи з легалізації неформальних робочих місць, чому сприятиме зниження витратомісткості при наймі та звільненні працівників, запровадження т. зв. "соціальних контрактів", а також нових форм нетипової зайнятості (як-от лізинг робочої сили та інші гнучкі форми зайнятості).

До інструментів детінізації пропозиції робочої сили варто також віднести підвищення ефективності та забезпечення прозорості функціонування мікроринків праці. Йдеться про об'єднання зусиль представників регіональної та місцевої влади, громадських асоціативних структур, об'єднань підприємців навколо створення нових легальних робочих місць для молоді, розвитку інституційної та інформаційної підтримки молодіжного підприємництва, покращення освітньої та соціально-психологічної підтримки активної молоді, покращення кваліфікації персоналу суб'єктів малого бізнесу.

Не менш значні ресурси, слід спрямувати на подолання іншої критично гострої для національної безпеки України проблеми – великих

обсягів нелегальної трудової міграції вітчизняного населення. Стратегічна мета державної політики тут має стосуватися двох аспектів – детінізації цих процесів, а також збереження власного населення, формування потужного внутрішнього інтелектуально-кадрового забезпечення системи національного господарства.

Важливо зауважити, що більша частка саме нелегальної зовнішньої трудової міграції складається з осіб, які проживають в малих містах, районах, в сільських поселеннях та є менш економічно забезпеченими і захищеними. Власне, потреба у фінансуванні функціонування та розвитку своїх родин і змушує шукати місця праці за кордоном. Відтак, профільним органам державного управління доцільно врахувати цей аспект і активізувати роботу з протидії трудовій міграції саме на прикордонних територіях держави, в районних центрах і малих містах.

Для цього передусім слід здійснити удосконалення нормативно-правового та організаційно-економічного забезпечення регулювання трудової міграції та її заміщення зайнятістю на місцях. На зазначених територіях важливо створити і підтримувати діяльність спеціалізованих агенцій з працевлаштування, розвитку співпраці вітчизняних і зарубіжних організацій роботодавців у сфері зайнятості, формування, підготовки і розвитку професійно-кадрового забезпечення.

Все більше актуалізується потреба у виділенні фінансового ресурсу для розробки і реалізації національної, регіональних та місцевих програм повернення та інтеграції вітчизняних трудових мігрантів, де належне місце буде відведено створенню консультаційних центрів при дипломатичних представництвах України для надання інформаційно-консультаційних послуг і юридичної допомоги, правового захисту і соціальних гарантій особам, які повертатимуться на батьківщину, захисту інтересів наших громадян при вирішенні конфліктів із зарубіжними роботодавцями.

Відносно детінізації та забезпечення прозорості попиту на робочу силу, то в цілях протидії практиці утримування суб'єктами господарювання в своїх штатах фіктивних працівників, необхідне удосконалення та підвищення ефективності діяльності структур, які відповідальні за розкриття відповідних злочинів. Цього об'єктивно важко досягнути доки не буде налагоджено інформаційної та організаційної координації діяльності, та єдиних оперативних даних, якими користуються державна фіскальна та митна служби, міністерства закордонних справ та соціальної політики, їх підвідомчі структури. В таких цілях в економічно розвинених державах світу

використовуються єдині електронні інформаційні системи, які об'єктивно унеможливають, до прикладу, подвійну зайнятість чи відсутність особи в державі з одночасною повною зайнятістю і т. д.

Зрозумілим є й інше. Якщо в державі буде створено достатню кількість якісних і конкурентоспроможних робочих місць, то відпаде й мотивація до фіктивної зайнятості і тіньової пропозиції праці. Відповідно, особливо на регіональному та місцевому рівні в межах стратегій та програм соціально-економічного розвитку територій, слід в більшій мірі спрямувати фінансово-економічний та організаційний ресурс на стимулювання диверсифікації розвитку видів економічної діяльності, зокрема тих, які мають високий потенціал ресурсозабезпеченості, конкурентоспроможності та ролі в соціально-економічному зростанні.

В нашій державі вже давно визріла необхідність відходу від бюджетної підтримки т. зв. "м'яких" проектів, результатом реалізації яких здебільшого є лише якісні показники, до фінансування за кошт держави та місцевих громад виключно проектів, які передбачають створення нових ефективних суб'єктів господарювання, нових робочих місць, капіталізацію бізнесу та активів регіонально-галузових комплексів.

Зауважимо, що великий потенціал розвитку вітчизняного підприємництва криється в підтримці і стимулюванні розвитку малого і середнього підприємництва в не аграрних видах бізнесу на сільських та віддалених територіях, стимулюванні розвитку туризму та його інфраструктури, створення спеціалізованих ринків для пропонування і офіційного продажу товарів, виготовлених малими сільсько-господарськими підприємствами, дрібними фермерами, домашніми підсобними господарствами та приватними агропромисловими підприємствами.

Важливим напрямом детінізації та протидії фіктивному попиту на робочу силу потрібно вважати також і формування системи адміністративного та інформаційно-комунікаційного середовища попиту на неї. Для цього необхідними є підготовка та впровадження проектів (у т. ч. шляхом державного та державно-приватного замовлення) з підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, причому на засадах ретельного планування і прогнозування розвитку ситуації з перспективних потреб ринку праці, у фахівцях різного роду кваліфікації, організація роботи тренінгово-консультаційних центрів на базі науково-дослідних та освітніх структур для навчання і підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів бізнесу, з найбільш перспективних,

відносно конкурентоспроможності регіональних економік, видів економічної діяльності.

Нетрадиційним, але доволі перспективним і ефективним, може стати запровадження в Україні т. зв. інституту "амністії зайнятості" для нелегальних мігрантів і фіктивно зайнятих осіб. Підставою для такого висновку є критично великі обсяги тіньової та фіктивної зайнятості. Відповідно, змінити ситуацію шляхом її протидії вже стало складніше, аніж повернути назад певні обсяги входження в проблемну зону.

Суть пропонованого інструменту зводиться до одноразової можливості для осіб, які певний період часу перебували на незареєстрованій зайнятості за кордоном, або лише числилися в штаті суб'єктів господарювання, реально не перебуваючи на робочому місці, здійснювали правопорушення аналогічного характеру, засвідчити перед державою такий факт і отримати можливість офіційної фіксації відповідної зайнятості у трудовій книжці та легалізації отриманого заробітку (без сплати податкових платежів і штрафних санкцій). Така управлінська інновація послугувала б якісному зниженню рівня тіньового та фіктивного попиту на робочу силу в Україні.

Ще більше зусиль органам влади слід приділити детінізації зайнятості. Карально-контролюючих заходів тут буде недостатньо і до вирішення цієї проблеми потрібно підходити виважено та комплексно. Як свідчить європейська практика, ефективною в таких цілях є модернізація системи соціально-трудових відносин на основі становлення, поширення і розвитку соціального діалогу у формі тристороннього інституту погодження головних параметрів економічної і соціальної політики, умов праці та рівня її оплати. Соціальний діалог є інструментом висловлення, зближення і узгодження інтересів держави, роботодавців та працівників відносно формування сприятливого соціально-трудового середовища, ефективною системою соціально-трудових відносин, зростання повної легальної зайнятості та покращення якості життя.

Значний пласт проблем на ринку праці полягає в тому, що об'єктивно різняться можливості роботодавців, до прикладу, у великих містах та на сільських і віддалених територіях. Відтак, керівники підприємств для оптимізації поточних витрат і забезпечення окупності бізнесу часто зловживають, оформляючи працівника на неповний робочий день. Одним із способів вирішення цієї проблеми є запровадження диверсифікованого підходу до нормування часу та обсягів зайнятості за видами економічної діяльності та територіями

(у відповідності до стану їх соціально-економічного розвитку). Це дозволило б роботодавцям дещо вільніше оперувати робочим часом, а реальні обсяги зайнятості відповідали б декларованим.

Євроінтеграційні прагнення нашої держави також можна з достатньо великим успіхом доєднати до ефективної політики детінізації вітчизняної зайнятості. Для цього потрібно узгодити інституціональні засади легалізації праці з директивами ЄС, включно з створенням соціальних інституцій з легалізації зайнятості, а також активізацією інформаційно-роз'яснювальної роботи з детінізації праці.

Беззаперечно, найскладнішою проблемою в частині детінізації ринку праці України є легалізація оплати праці. Відомо, що головною перешкодою реалізації цього завдання є високий податковий тиск на роботодавців та працівників. Але парадокс в тому, що в складних соціально-економічних умовах, які триватимуть ще не визначений період часу, держава не може собі дозволити його зниження. Ба більше, не факт, що певне зниження податкового тиску у цій сфері забезпечить адекватну детінізацію оплати праці. Відтак, мова може йти виключно про системну і комплексну політику в цій сфері.

Видається найбільш доречним підійти до вирішення питання легалізації оплати праці передусім шляхом розширення переліку стимулів та мотиваторів (для роботодавців і для працівників) для переходу до легальної і прозорої оплати праці. Такими можуть бути надання податкових преференцій суб'єктам з оплатою праці вищою за середньогалузеву та при створенні нових робочих місць; перехід до змішаної (державної та недержавної) системи пенсійного забезпечення (в цілях зниження рівня податкового навантаження на оплату праці та надання можливості працівнику самостійно обирати державну чи альтернативну форму формування свого пенсійного забезпечення); підвищення мінімальних соціальних стандартів по мірі розвитку економіки (що розширюватиме загальнодержавний фонд оплати праці і відповідну мінімальну податкову суму); поетапне зниження рівня податкового навантаження на оплату праці (рис. 4.8).

Запровадження цих та інших стимулів, беззаперечно, покращить мотиваційне поле для легалізації оплати праці і частина суб'єктів бізнесу та працівників прислухаються до відповідних змін. Водночас, за будь-якої ситуації завжди знайдуться керівники підприємств, які попри будь-які стимули намагатимуться обійти податкові витрати. Відповідно, при розширенні пільг доцільно одночасно й посилити систему контролю за ухиленням від оподаткування. Інструментами тут можуть стати впровадження системи електронного декларування

Рис. 4.8. Напрями державної політики комплексної детнізації оплати праці в Україні (авторська розробка)

(суб'єктами господарювання) зайнятості та заробітних плат (спостереження за якими свідчитиме про відповідність динаміки зміни фінансових результатів суб'єктів господарювання тенденціям в оплаті праці та середній заробітній платі); створення електронних реєстрів та т. зв. "історій" обліку зайнятих (для виявлення подвійної зайнятості, порушень при дотриманні норм праці та її оплати); удосконалення системи статистичного спостереження за оплатою праці (йдеться про впровадження практики отримання статистичної інформації про умови зайнятості і оплати праці не від суб'єктів господарювання, а від працівників); виведення оплати праці з підприємницького доходу (що змусить фізичних осіб – підприємців також нараховувати собі

заробітну плату, чого зараз немає).

Впровадження цих заходів здатне посилити контроль за легальністю і повнотою оплати праці. Але державного контролю, як правило, недостатньо і важливим є розвиток недержавної альтернативної інфраструктури ринку праці, елементи якої також виконували б важливі функції в аналізованій сфері. Йдеться про створення громадських центрів з підтримки зайнятих (для надання консультацій працюючим і захисту їх прав щодо повної і прозорої оплати праці); реалізацію програм співпраці державних та громадських елементів інфраструктури ринку праці (в цілях збору даних та відображення реального стану справ із зайнятістю та оплати праці, вироблення і реалізації заходів з легалізації ринку); підтримка розбудови недержавної інфраструктури пенсійного та страхового забезпечення; відновлення можливостей суб'єктів соціального діалогу та колективно-договірного регулювання ринку праці в Україні.

Варто додати, що логічним четвертим елементом державної політики детінізації оплати праці в Україні має стати підсилення дії неформальних чинників легальної зайнятості і оплати праці, тобто відповідного суспільно-ментального середовища. Тут доречними мали б стати активна рекламна кампанія з популяризації переваг прозорої зайнятості і оплати праці; підтримка соціально відповідальних суб'єктів бізнесу (зокрема з високим рівнем внутрішньої відповідальності у сфері соціально-трудова відносин); бюджетно-грантова підтримка програм та проектів з формування середовища несприйняття тіньової зайнятості і оплати праці; залучення міжнародних організацій для активної пропаганди легальної зайнятості і оплати праці.

Інфраструктура детінізації оплати праці має стати доповненням загальної інфраструктури розвитку вітчизняного ринку праці та забезпечення його легалізації. Першочерговим напрямом політики в цій сфері є реорганізація структури міністерства соціальної політики та його підрозділів з регулювання ринку праці. Зокрема, важливо провести реструктуризацію міністерства, виокремивши в його складі департаменти аналізу та прогнозування, стратегічного управління ринком праці, співпраці з сектором освітніх та науково-дослідних послуг.

Необхідним є й ширше використання можливостей державних і громадських контролюючих та регулюючих структур на ринку праці, що дозволило б забезпечити вищий рівень контролю і протидії, таким чином, його тінізації.

Як свідчить ефективний зарубіжний досвід, державні структури можуть залучати провідних фахівців та експертів для обґрунтування

дієвих заходів з моніторингу процесів тінізації ринку праці та обґрунтування і реалізації заходів з її протидії.

Таким чином, лише комплексний підхід здатний принести позитивний результат відносно легалізації одного з найбільших та найбільш соціально значимих сегментів внутрішнього ринку України–ринку праці, що важливо й в контексті позитивного впливу на детінізацію інших його сфер.

Висновки до розділу 4

1. З огляду на важливість завдання визначення пріоритетів (адже вони формують стратегічні магістральні напрями, за якими вибудовуються та в подальшому реалізуються механізми, інструменти і засоби) державної політики детінізації економіки України, а також з урахуванням недоліків вітчизняного досвіду стратегування легалізації економіки, зроблено висновок про перспективність ув'язки політики детінізації та формування дієздатної системи економічної безпеки України, що дозволяє досягти синергетичного ефекту, зорієнтованого і на протидію тінізації економічних відносин, і на комплексне зміцнення ключових параметрів безпеки держави в економічній сфері, у т. ч. через детінізацію її економіки. Відтак, стратегічні пріоритети визначені за напрямами:

(1) самодостатність економічного розвитку і забезпеченість політики детінізації (формування середовища несприйняття тіншової економіки, ресурсного забезпечення та інформаційно-аналітичної системи детінізації, впровадження ефективних зарубіжних технологій, підвищення ефективності в регуляторній сфері);

(2) стійкість економічної системи і висока спроможність політики детінізації (легалізація національного господарства в галузевосекторальному та просторово-структурному аспектах, за структурними елементами безпеки держави, у фінансовій системі та на внутрішньому ринку);

(3) здатність економіки до розвитку та реалізації потенціалу політики детінізації (формування інфраструктури, інтелектуально-кадрового та інвестиційно-інноваційного забезпечення детінізації економіки, впровадження "запобіжників" контролю).

2. Формування повноцінного інституціонального базису об'єктивно необхідне при реалізації державної політики вирішення найбільш складних, системних і комплексних проблем, як-от тінізація

економічних відносин, суспільних сфер та секторів національного господарства. Доведено, що його вибудування в Україні потребує здійснення заходів за двома магістральними напрямками – формування повноцінного середовища інститутів та створення і розвиток суб'єктів інфраструктури. В рамках першого напрямку визріла актуальність модернізації вітчизняного інституційно-правового поля протидії тінізації економічних відносин у сферах фінансово-господарської діяльності суб'єктів бізнесу, фінансових потоків, зайнятості та оплати праці, земельних відносин.

3. Щодо формування повноцінної інституційної інфраструктури реалізації в Україні системної політики детінізації, то її слід розвивати у відповідності до виконання всіх базових функцій – попередження злочинів (елементами інфраструктури, які потребують створення є інститути співпраці з міжнародними фінансовими організаціями, корпоративні фінансово-економічні об'єднання), моніторингу, аналізу та інформування (науково-дослідні структури, уповноважені аналітичні служби), стимулювання (організації стандартизації якості, інститут державного замовлення, суб'єкти безпеки бізнесу), інтеграції та співробітництва (міжурядові структури із залученням представників громадськості для планування і координації політики), безпеки (спецслужби з безпеки, фінансово-інвестиційні фонди, інституції системи страхування та ризик-менеджменту), контролю (незалежні державні та громадські фінансові служби внутрішніх доходів та контролю).

4. Для формування здорового конкурентного середовища і забезпечення раціональних структурних змін в системі національного господарства України особливо важливою є легалізація комерційної господарської діяльності. Ефективність державної політики у цій сфері в значній мірі залежить від усвідомлення домінантних особливостей злочинів (з тінізації економічних відносин) і відповідної диференціації застосовуваних інструментів, засобів та заходів за секторами вітчизняного підприємництва. В цих цілях виокремлено три групи секторів підприємництва України – суб'єкти малого бізнесу на спрощеній системі оподаткування, звітності та обліку, малі і середні підприємства та великі підприємства.

5. Встановлено, що головними пріоритетами політики детінізації економіки у секторі "спрощенців" є оптимізація та модернізація спрощеної системи оподаткування, легалізація трудових відносин і зайнятості, унеможливлення "співпраці" з приховування доходів, фінансових ресурсів та операцій з юридичними особами на загальній

системі оподаткування, недопущення здійснення окремих видів господарської діяльності без отримання необхідних дозвільних документів і ліцензій. У сегменті малих та середніх підприємств найбільш важливими завданнями є виявлення і недопущення неправдивого і неправомірного нарощування валових витрат, викриття тіньових операцій з купівлі/продажу бізнесу, матеріальних і нематеріальних активів, виведення з тіні оплати праці, недопущення фіктивного співробітництва підприємств з суб'єктами фінансового сектору, провадження нелегального господарювання і створення фіктивних підприємств. У секторі суб'єктів великого бізнесу державну системну політику детінізації важливо зорієнтувати на протидію і унеможливлення застосування офшорних юрисдикцій для виведення капіталу та ухилення від оподаткування, прозоре і справедливе відшкодування податку на додану вартість, розміщення державних замовлень, виявлення і легалізацію діяльності альтернативних банківських і платіжних систем, недопущення фіктивних операцій на ринку цінних паперів, адекватну протидію нелегальному імпорту, контрабанді та виробництву фальсифікованих товарів.

6. Доведено, що тінізація комплексно охопила вітчизняний ринок праці, проникнувши у всі його базові елементи – попит і пропозицію робочої сили, інфраструктуру ринку та його кон'юнктуру. Відтак, державна політика детінізації цього важливого сегменту внутрішнього ринку України потребує обґрунтування стратегічних пріоритетів та реалізації ефективних заходів за такими головними напрямками, як легалізація та усунення фіктивної зайнятості, зниження рівня трудової міграції, забезпечення прозорого попиту на робочу силу, детінізація зайнятості, забезпечення повної та прозорої оплати праці, розвиток інфраструктури ринку праці та протидії його тінізації.

7. Найбільш складною проблемою в частині детінізації ринку праці України є легалізація оплати праці, вирішення якої шляхом зниження рівня податкового навантаження об'єктивно унеможливлене. Відповідно, доречним є підхід до розв'язання цієї проблеми шляхом розширення переліку стимулів та мотивів (для роботодавців і для працівників) для переходу до легальної і прозорої оплати праці, посилення контролю за проявами тінізації оплати праці, розвитку інфраструктури легалізації соціально-трудова відносин, підсилення дії неформальних чинників легальної зайнятості та оплати праці.

ВИСНОВКИ

1. Тінізація економічних відносин є складним соціально-економічним явищем, що має як руйнівні, так і "амортизаційні" наслідки для економіки, суспільних відносин та системної трансформації, охоплює усі сфери та рівні соціально-економічних відносин і загострюється на етапі посттрансформаційного розвитку. Негативні наслідки тінізації економічних відносин об'єктивно складніші на посттрансформаційному та посткризовому етапі розвитку національного господарства, коли увага державних структур до регулювання тіньових процесів та їх розвитку недостатня, що призводить до надмірних масштабів тінізації, включно з її проникненням на всі рівні фінансово-економічних відносин, у сфері життєдіяльності суспільства, структурні складові та компоненти соціально-економічного розвитку. Це призводить до такого явища, як системна тінізація національного господарства.

2. Вплив тіньової економіки на функціонально-структурні характеристики економічної безпеки держави на посттрансформаційному етапі розвитку національного господарства неоднозначний. З одного боку, тінізація стримує економічне зростання, призводить до формування нерациональних структурних співвідношень, демотивації відносно збалансовано-раціонального розвитку держави. Уникнення оподаткування посилює конкурентні переваги суб'єктів господарювання, дозволяє отримати додатковий дохід працівників, знизити рівень безробіття. Але тіньова економіка наносить шкоду державному бюджету, знижує ефективність макроекономічної політики, погіршує інвестиційний клімат, конкурентне середовище, негативно позначається на національних інтересах.

3. В ситуації, коли масштаби тіньових операцій значні, їх вплив та наслідки в соціально-економічному та суспільному житті вагомі, спостерігається глибока вертикальна і горизонтальна проникність тінізації, а компенсаторні і регулюючі механізми ще не дієві та неповністю сформовані, тіньова економіка чинить особливо негативний вплив та є реальною загрозою безпеці держави. Таким чином формується т. зв. "критична маса" тінізації економічних відносин, що деформує не лише економічні інтереси суб'єктів економіки, а спотворює навіть принципи і базові засади, на яких функціонують і взаємодіють суб'єкти господарювання, держава та громадянське суспільство.

4. Все це в різній мірі, але негативно позначається на

функціонально-структурних характеристиках економічної безпеки держави, а саме – макроекономічній, фінансовій, інвестиційній, науково-технологічній, зовнішньоекономічній, виробничій, енергетичній, продовольчій, соціальній, демографічній. Досліджуючи вплив загроз економічній безпеці держави, обумовлених системною тінізацією економічних відносин на посттрансформаційному етапі розвитку національного господарства, важливо дотримуватися таких класифікаційних ознак як негативні наслідки перевищення порогового рівня тінізації, неконтрольовані масштаби розвитку тінізації, наслідки надмірної зовнішньої залежності держави, перешкоди ефективному управлінню розвитком національного господарства, протіканню фаз економічного відтворення, прояви тіньової діяльності суб'єктів тінізації, на рівнях суспільно-економічних відносин, у сферах із обмеженим статистичним обліком.

5. Встановлено, що рівень тінізації економічних відносин в Україні критично високий. При цьому найбільшими за обсягами та за гостротою негативного впливу на систему національного господарства характеризуються такі тіньові операції: нелегальний експорт капіталів; одержання тіньових доходів шляхом прихованого вилучення з обігу різниці між офіційними і реальними цінами на товари і послуги; корупція; нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції; випуск і реалізація необлікованої продукції; надання необлікованих послуг; вимагання, розкрадання, грабежі; фінансове шахрайство; незаконна приватизація державної власності; розкрадання в державних, акціонерних і колективних підприємствах.

6. Тіньова економіка в регіонах України глибоко інтегрована в тіньовий сектор економіки держави і обумовлюється такими визначальними передумовами та особливостями: (1) соціально-економічною структурою регіону (тіньова економіка сконцентрована навколо основних центрів економічної діяльності); (2) недосконалістю правової бази відносин між центральною і регіональною владою, зокрема тим, що регіональна нормативно-розпорядча база у деяких випадках прямо суперечить Конституції України і сприяє тінізації господарських операцій у регіоні (нецільове використання бюджетних і позабюджетних коштів, укладання сумнівних договорів із іноземними партнерами); (3) взаємопроникненням органів регіональної влади та регіональних фінансово-промислових злочинних утворень; (4) дискримінаційною політикою застосування різного виду економічних пільг, наданих переважно за політичними критеріями для окремих регіонів і, таким чином, перетворення окремих регіонів у джерела

тінізації економіки; (5) регіональною політичною владою й особистими характеристиками керівників регіонів (ідеологічна орієнтація, етична основа, особиста відповідальність), від яких істотно залежать характер і масштаби поширення тіньової економіки, форми і методи боротьби з нею в регіоні; (6) соціокультурними факторами: історичні та етнічні особливості, ментальні і культурні особливості мешканців; (7) недосконалість інститутів громадянського суспільства (незалежні ЗМІ піддаються тиску з боку регіональної влади, лише формування об'єднань підприємців, профспілки стикаються з процесом реорганізації, товариства споживачів не впливають на торгівлю).

7. Поступальний розвиток економіки України можливий лише за умови цілеспрямованої керуючої діяльності з системної детінізації економічних відносин. Особливо перспективною є ув'язка політики детінізації та формування дієздатної системи економічної безпеки України, що дозволяє досягти синергетичного ефекту, зорієнтованого і на протидію тінізації економічних відносин і на комплексне зміцнення ключових параметрів безпеки держави в економічній сфері, за напрямками: (1) самодостатність економічного розвитку і забезпеченість політики детінізації (формування середовища несприйняття тіньової економіки, ресурсного забезпечення та інформаційно-аналітичної системи детінізації, впровадження ефективних зарубіжних технологій, підвищення ефективності в регуляторній сфері); (2) стійкість економічної системи і висока спроможність політики детінізації (легалізація національного господарства в галузево-секторальному та просторово-структурному аспектах, за структурними елементами безпеки держави, у фінансовій системі та на внутрішньому ринку); (3) здатність економіки до розвитку та реалізації потенціалу політики детінізації (формування інфраструктури, інтелектуально-кадрового та інвестиційно-інноваційного забезпечення детінізації економіки, впровадження "запобіжників" контролю).

8. Формування повноцінного інституціонального базису державної політики детінізації економіки потребує здійснення заходів за двома напрямками: формування повноцінного середовища інститутів та створення і розвитку суб'єктів інфраструктури. Метою першого напрямку є модернізація вітчизняного інституційно-правового поля протидії тінізації економічних відносин у сферах фінансово-господарської діяльності суб'єктів бізнесу, фінансових потоків, зайнятості і оплати праці, земельних відносин, а другого – формування повноцінної інституційної інфраструктури реалізації в Україні системної

політики детінізації.

9. Для формування здорового конкурентного середовища і забезпечення раціональних структурних змін в системі національного господарства України особливо важливою є легалізація комерційної господарської діяльності. Ефективність державної політики у цій сфері в значній мірі залежить від усвідомлення домінуючих особливостей злочинів (з тінізації економічних відносин) і відповідної диференціації застосовуваних інструментів, засобів та заходів за секторами вітчизняного підприємництва.

10. Державна політика детінізації вітчизняного ринку праці має реалізуватися за такими головними напрямками: легалізація та усунення фіктивної зайнятості, зниження рівня трудової міграції, забезпечення прозорого попиту на робочу силу, детінізація зайнятості, забезпечення повної та прозорої оплати праці, розвиток інфраструктури ринку праці та протидії його тінізації.

Додаток А

а або але антисупільна без безпосередніх благ будь В валового варіанті вартості весь вигоду вид видів визнати визначення використано викривлення виробництва виробництво Від відносин враховується господарювання групами держави державними державних державного державою діяльність діяльності до доходів доходу економіка економіки економікою економічна економічної економічну з за законодавства здійснення і індивідуумами індивідуумів інституційними ключова контролюється майна матеріальних між на не незаконне обліку одиницями окремими оподатковується органами осіб отримання офіційними офіційною охоплювати охоплює під порушення послуг причин результати різних спектр споживання спрямована статистикою сукупність суспільства Та так також тіньова тіньовою тому у характеристика це цінностей через чинного шляхом що як яка яких які

Рис. А.1. "Хмара тегів" найчастіше вживаних слів у трактуванні "тіньової економіки"

Таблиця А.1

Результати якісного аналізу текстів, що містять визначення "тіньова економіка" (за допомогою програми NVIVO)

Слово	Кількість згадувань	Слово	Кількість згадувань
Word	Count	господарювання	3
не	26	незаконне	3
діяльність	21	обліку	3
враховується	12	оподатковується	3
економічна	10	послуг	3
законодавства	9	споживання	3
порушення	8	статистикою	3
чинного	8	цінностей	3
доходу	8	індивідуумів	3
контролюється	7	інституційними	3
отримання	7	коштів	2
спрямована	7	антисупільна	2
економіки	6	вигоду	2
відносин	6	викривлення	2
групами	5	втрати	2
державними	5	громадян	2
державою	5	деструктивний	2
матеріальних	4	країни	2
органами	4	кримінальну	2
офіційними	4	легальної	2
індивідуумами	4	лобіювання	2
майна	3	неконтрольована	2

Складено з використанням [187]

Додаток Б

Концептуальні розбіжності між поняттями "економічне зростання" та "економічний розвиток"

Поняття "*економічне зростання*" – збільшення національного продукту або доходу на одну особу спостерігається в більшості сучасних економік і його слід відрізняти від короткострокових змін у обсягах виробництва під впливом змін сукупного попиту. *Економічне зростання* відображає збільшення сукупної пропозиції. Тіньова економіка розглядається як конструктивний елемент, який дозволяє збільшити сукупний обсяг ВВП.

"*Економічний розвиток*" – якісні зміни, фундаментальні структурні перетворення в економіці, які полягають у галузевій перебудові економіки, зростанні міського населення щодо сільського, зміні структури споживання, інноваційному розвитку тощо. *Тіньовий сектор* вважається деструктивною компонентою, яка відволікає інвестиційні ресурси майбутніх періодів і у довгостроковому часовому горизонті призводить до негативних наслідків для розвитку національного господарства.

Теорії економічного зростання класифікують за головними параметрами (рис. Б.1).

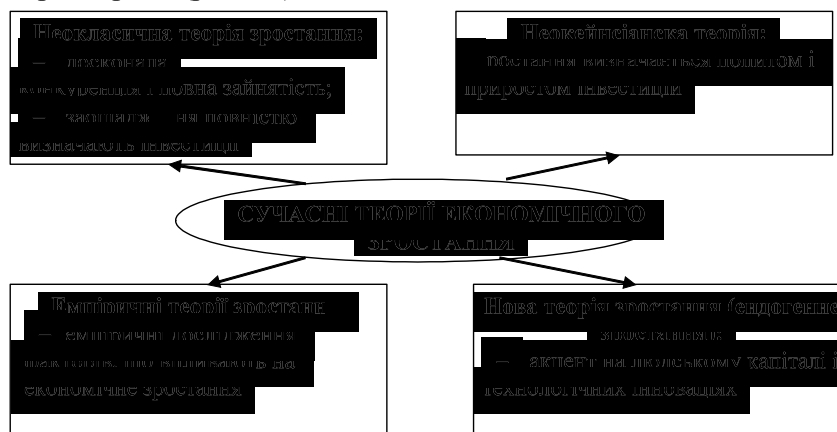

Рис. Б.1. Класифікація сучасних теорій економічного зростання

Таблиця Б.1

Теоретичні підходи до економічного розвитку (авторська розробка)

Економічна теорія зростання чи розвитку	Автори
ТЕОРІЇ (МОДЕЛІ) ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ (ЗРОСТАННЯ) ВЛАСТИВІ ДЛЯ РІЗНИХ ТИПІВ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	
Теорія економічного розвитку	Й. Шумпетер, М. Туган-Барановський
Моделі циклічного економічного розвитку	
Теорія „довгих хвиль”	М. Кондратьєв
Кейнсіанська та некейнсіанська моделі економічного зростання	А. Гаррод, С. Домар, Н. Кальдор, Дж. Робінсон
Неокласична модель економічного зростання	Р. Солоу
Двосекторна модель (що враховує існування виробничих підприємств та сектора установ, що здійснюють НДІДКР); імітаційне моделювання світової динаміки	Дж. Форестер, Д. Медоуз, С. Кузнец
МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ПЕРЕВАЖНО ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	
(1) модель лінійних стадій розвитку (зростання), яка передбачає наявність традиційного суспільства; визрівання передумов для „шокових перетворень”; „шокові перетворення” для самопідтримуючого зростання; перехід до технологічної зрілості; „еру масового споживання” (при цьому для забезпечення сталого зростання в країні повинна заощаджуватись та інвестуватись певна частина ВВП (модель Гаррода-Домара);	<p>У. Ростоу В. Новицький Г. Зіберт П. Агіон, П. Гауйтг, Г. Гроссман, Дж. Хелпман, Б. Ерроу, П. Ромер Г. Дейлі, О. Дрейер, Н. Картер</p>
модель структурних трансформацій, відповідно до якої процес структурної трансформації у промисловій сфері повинен тривати доти, поки вся надлишкова робоча сила з аграрного сектора не знайде свого застосування у галузях промислового виробництва;	
теорія зовнішньої залежності, згідно з якою вважається, що причинами низького рівня розвитку країн є асиметрія внутрішніх і зовнішніх факторів економічного зростання, залежність країн, що розвиваються, від міжнародних фінансових організацій та колишніх метрополій;	
неокласична модель вільного ринку, яка пов’язує проблеми економічного зростання і розвитку із: створенням сучасного ринкового середовища; здійсненням державних програм „справедливої приватизації”;	
заохоченням розвитку малого і середнього бізнесу; формуванням відкритої економіки; лібералізацією зовнішньої торгівлі; стимулюванням інноваційно-інвестиційних процесів	
теорія ендогенного зростання, орієнтована на внутрішні чинники господарського розвитку, що в сукупності здатні забезпечити самовідтворення національної економічної системи	
теорія оптимізації обмеження економічного зростання, що враховує зв’язок між обсягами виробництва і природно-сировинними ресурсами, використаними у виробничому процесі	
теорії ендогенної зміни технологій, які передбачають, що високі темпи зростання чисельності населення стимулюють технологічні зміни;	
концепція сталого розвитку – забезпечення економічного зростання, яке дає змогу гармонізувати відносини між людиною і природою та зберегти навколишнє середовище	

Додаток В

Основні постулати моделі Беккера-Мерфі (моделі раціональної шкідливої звички – моделювання поведінки осіб, що споживають "тіньові товари"):

- довгострокова цінова еластичність попиту значно вища, ніж короткострокова;

- вищі у майбутньому ціни (так само як і в минулому) знижують поточне споживання;

- особи з нижчим доходом на зміни цін тіньових товарів реагують сильніше, ніж особи з вищим доходом, які при цьому більше враховують майбутні шкідливі наслідки;

- молодь сильніше реагує на зміну цін, порівняно з літніми людьми, оскільки у молодих навички раціональної поведінки слабші.

Згруповано за: [174].

$Q_0 + i$

Додаток Д

**Концептуальні основи моделі економічної динаміки з
урахуванням тіньової економіки**

Застосовуючи експонентну форму запису, перетворимо модель до наступного вигляду:

$$Q_0 + iQ_1 = \alpha(K_0^2 + K_1^2)^{\frac{\alpha}{2}}(L_0^2 + L_1^2)^{\frac{\beta}{2}} e^{i(\alpha \arctg \frac{K_1}{K_0} + \beta \alpha \arctg \frac{L_1}{L_0})}$$

Звідки легко визначити, як модель враховує вплив факторів на легальну і тіньову економіки. Обсяг офіційного виробництва:

$$Q_0 = \alpha(K_0^2 + K_1^2)^{\frac{\alpha}{2}}(L_0^2 + L_1^2)^{\frac{\beta}{2}} \cos(\alpha \arctg \frac{K_1}{K_0} + \beta \alpha \arctg \frac{L_1}{L_0})$$

Аналогічно можна визначити, як пропонована модель описує нелегальний випуск:

$$Q_1 = \alpha(K_0^2 + K_1^2)^{\frac{\alpha}{2}}(L_0^2 + L_1^2)^{\frac{\beta}{2}} \sin(\alpha \arctg \frac{K_1}{K_0} + \beta \alpha \arctg \frac{L_1}{L_0})$$

Розраховано за: [17]

Додаток Е
Розв'язок моделі взаємозв'язку тіньової економіки та економічного зростання на основі квантово-механічного підходу

Розрахунок моделі проводився для господарюючого суб'єкта з узагальненими виробничими та економічними параметрами, і залежно від застосовуваної системи оподаткування, зокрема:

- спрощена система оподаткування (ССО);
- єдиний податок на одержаний дохід (ЄПОД);
- загальна система оподаткування (ЗСО).

Господарюючі суб'єкти виду економічної діяльності $i \in \overline{1, n}$ мають на меті отримати максимальний прибуток $p_i^{общ} = p_i^o + p_i^m$, що складається з прибутку, одержуваного від офіційної діяльності p_i^o і тіньової p_i^m .

$$p_i^o = v_i^o - c_i^o - c_i^\phi - N_i - (s_i^\phi + s_i^c), \quad (1)$$

де v_i^o — офіційна виручка господарюючих суб'єктів і-го виду діяльності;

c_i^o — здійснені офіційні витрати господарюючих суб'єктів і-го виду діяльності;

c_i^ϕ — фіктивні витрати, відображені в офіційному документообігу господарюючих суб'єктів і-го виду діяльності;

N_i — загальна сума нарахованих податків господарюючими суб'єктами і-го виду діяльності;

s_i^ϕ — фінансові санкції, пов'язані з фіктивною діяльністю, пред'явлені суб'єктам і-го виду діяльності;

s_i^c — фінансові санкції, пов'язані з прихованою діяльністю, пред'явлені суб'єктам і-го виду діяльності.

Тіньовий прибуток (збиток) від діяльності господарюючих суб'єктів і-го виду економічної діяльності регіону розраховується за формулою:

$$p_i^m = v_i^c - c_i^c + c_i^\phi, \quad (2)$$

де c_i^c — фактичні тіньові витрати від прихованих операцій господарюючих суб'єктів і-го виду діяльності;

v_i^c — тіньова виручка від прихованих операцій господарюючих суб'єктів і-го виду економічної діяльності.

Передбачається, що господарюючі суб'єкти діють раціонально, тобто вигода від ведення тіньової діяльності повинна перевищувати ймовірність накладення санкцій за ведення тіньової діяльності на величину штрафних санкцій.

$$c_i^\phi > s_i^\phi \frac{q_{\text{скоєн}}^\phi q_{\text{перев}}^\phi q_{\text{судвигр}}^\phi}{(q_{\text{виявл}}^\phi)^2 Q}, \quad (3)$$

$$v_i^c > s_i^c \frac{q_{\text{скоєн}}^c q_{\text{перев}}^c q_{\text{судвигр}}^c}{(q_{\text{виявл}}^c)^2 Q}, \quad (4)$$

де $q_{\text{скоєн}}^{c,\phi}$ – кількість економічних правопорушень, скоєних господарюючими суб'єктами;

$q_{\text{перев}}^{c,\phi}$ – кількість перевірених з допомогою виїзного контролю господарюючих суб'єктів;

$q_{\text{судвигр}}^{c,\phi}$ – кількість справ з оскарження дій контролюючих органів, розглянутих у судах, рішення щодо яких були на користь перевіряючих;

$q_{\text{виявл}}^{c,\phi}$ – кількість правопорушень, що виявляються при проведенні контрольних заходів;

Q – кількість зареєстрованих господарюючих суб'єктів.

Моделлю також враховано вплив приховування виручки та формування фіктивних витрат на податкову базу господарюючих суб'єктів:

$$(v_i^c - c_i^c + c_i^\phi - N_i^{\text{нотени}}) t^{\text{НП}} = N_i^{\text{НПнотени}}, \quad (5)$$

де $N_i^{\text{НПнотени}}$ – сума податку на прибуток, яку слід було б сплатити з тіньової діяльності;

$N_i^{\text{нотени}}$ – сума податків, що зменшують оподатковувану базу з податку на прибуток, яку слід було б сплатити з тіньової діяльності;

$t^{\text{НП}}$ – ефективна ставка податку на прибуток.

Математичне формулювання викладеної моделі має наступний вигляд:

$$\max(P_i^{\text{заг}}), \quad i \in \overline{1, n}, \quad (6)$$

$$P_i^{\text{заг}} = p_i^o + p_i^m, \quad (7)$$

$$p_i^o = v_i^o - c_i^o - c_i^\phi - N_i - (s_i^\phi + s_i^c), \quad (8)$$

$$p_i^m = v_i^c - c_i^c + c_i^\phi, \quad (9)$$

$$c_i^\phi > s_i^\phi \frac{q_{\text{скоєн}}^\phi q_{\text{перев}}^\phi q_{\text{судвигр}}^\phi}{(q_{\text{виявл}}^\phi)^2 Q}, \quad (10)$$

$$v_i^c > s_i^c \frac{q_{\text{скоєн}}^c q_{\text{перев}}^c q_{\text{судвигр}}^c}{(q_{\text{виявл}}^c)^2 Q}, \quad (11)$$

$$(v_i^c - c_i^c + c_i^\phi - N_i^{\text{нормену}})t^{\text{HPI}} = N_i^{\text{HPIнормену}}, \quad (12)$$

$$c_i^o = c_i^\delta + c_i^\phi, \quad (13)$$

$$v_i^c, c_i^c, c_i^\phi, c_i^\delta, N_i, S_i^c, S_i^\phi \geq 0. \quad (14)$$

Розраховано за: [1]

Додаток Ж

Рис. Ж.1. Рівень тіньової економіки в окремих країнах, в % до ВВП, 2015 р.

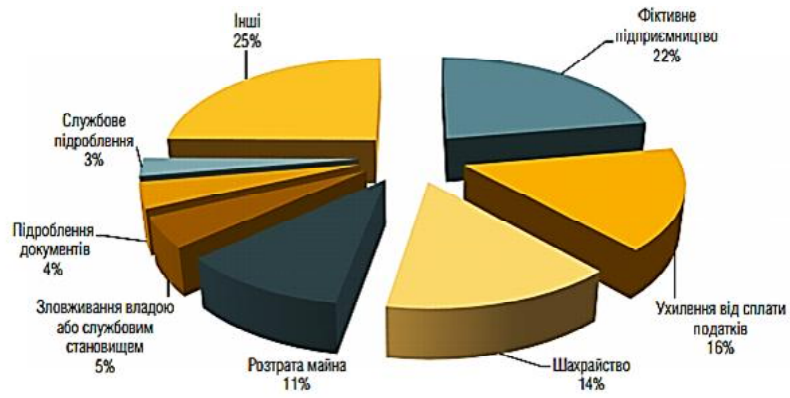

Рис. Ж.2. Структура предикатних злочинів в Україні станом на 01.01.2016 р.

Рис. Ж.3. Кількість конвертаційних центрів, викритих в регіонах України, 2015 р.

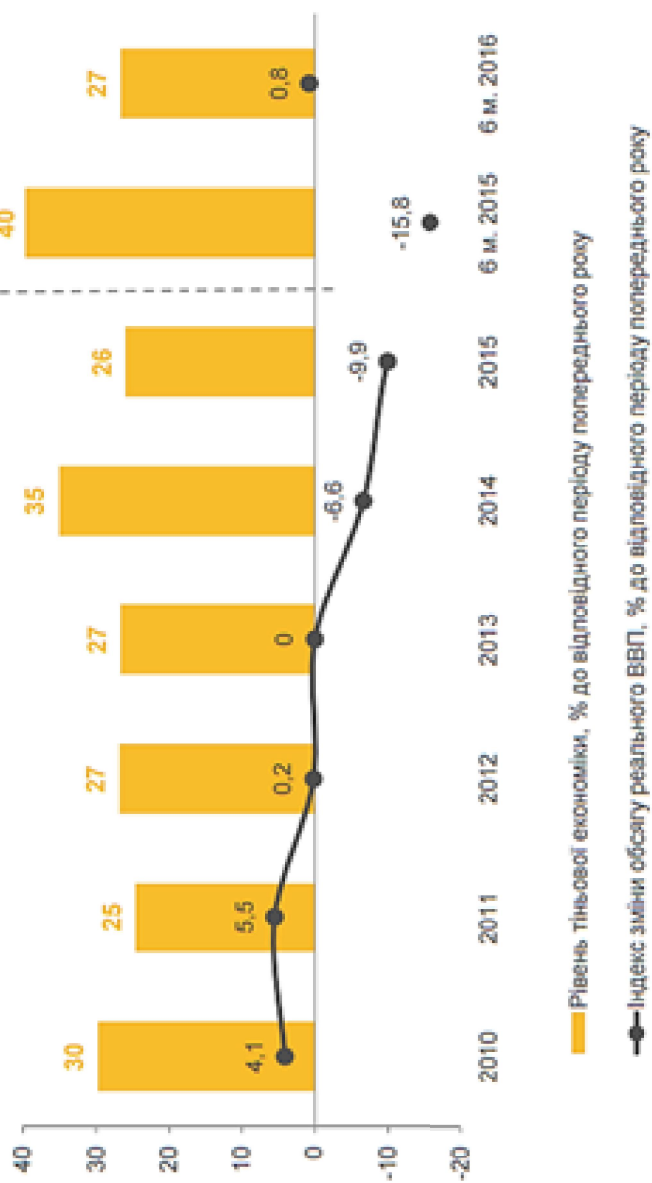

Рис. Ж.4. Динаміка рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств, у % до рівня офіційного ВВП [103]

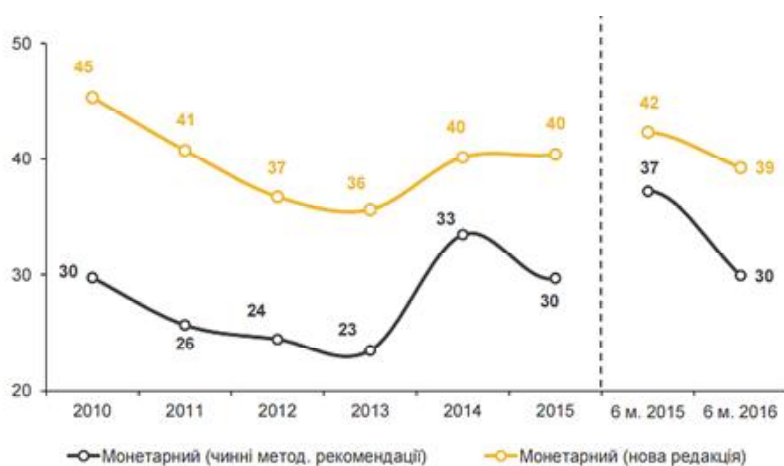

Рис. Ж.5. Рівень тіньової економіки за чинною та удосконаленою редакцією монетарного методу, % від обсягу офіційного ВВП [103]

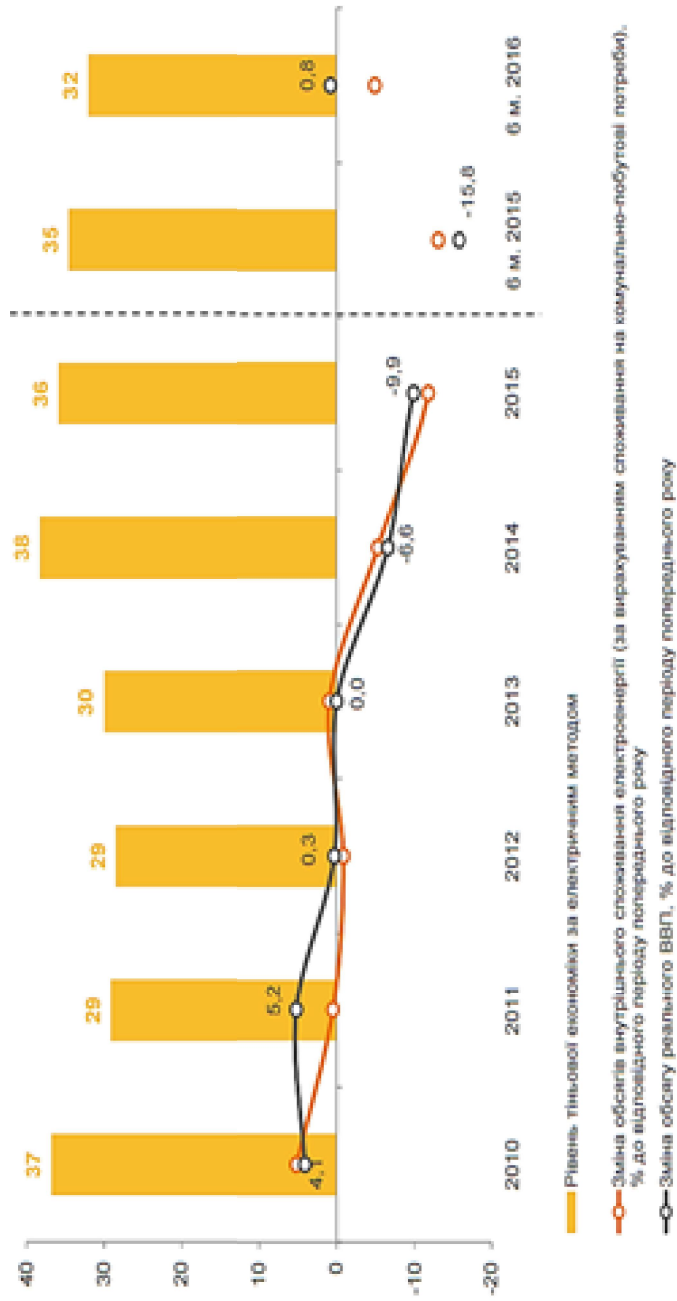

Рис. Ж.6. Рівень тіньової економіки за електричним методом, у % до офіційного ВВП [103]

Рис. Ж.7. Рівень тіньової економіки за чинною та удосконаленою редакцією методу "витрати населення – роздрібний товарооборот", % від обсягу офіційного ВВП
[103]

Додаток К

Таблиця К.1

**Структура наявних та основних доходів населення, % (сума
відповідей перевищує 100%, оскільки респондент міг
обрати декілька відповідей)**

Джерела доходів/ період	Червень 2013 р.				Вересень 2013 р.				Березень 2014 р.			
	Серед усіх		Серед працюючих		Серед усіх		Серед працюючих		Серед усіх		Серед працюючих	
	Наявні	Основні	Наявні	Основні	Наявні	Основні	Наявні	Основні	Наявні	Основні	Наявні	Основні
Заробітна плата за основним місцем роботи	54,1	49	89,1	81	53,2	48,7	87	79,9	53,5	49,3	89,1	82,8
Соціальні виплати/пенсії, стипендії, допомога по безробіттю, допомога при народженні дитини, доплати малообезпеченим сім'ям тощо	49,1	39,4	25,4	16,4	48,9	40	23,9	14,2	43,8	34,4	14	5,6
Матеріальна допомога інших членів родини, родичів, аліменти, враховуючи грошову та натуральну допомогу	33,9	17,9	27,5	10,9	39,1	20,8	34,3	15,1	33,3	11,7	28	6,4
Премії та бонуси за основним місцем роботи	18,7	4	31,4	6,7	19,3	7,2	32,7	12,3	20,8	5,2	35,5	7,6
Доходи від додаткової зайнятості, приробітку	15,1	6,2	16,3	5,1	12	5,3	16,4	7,2	11,4	5	13,7	5,1
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	12,9	6,6	10	4,3	15,5	6,3	14,2	5,3	11,2	4	9,1	2,4
Доходи від індивідуальної приватної діяльності	7,7	5	10,3	7,8	9,3	5,7	12,8	8,8	8	5,6	11	8,2
Неофіційні платежі за основним місцем роботи	6,5	1,6	10,6	2,4	8,9	4,3	14,8	7,1	5,5	2,9	8,7	4,3
Здача в оренду житла, приміщень, земельних ділянок	4,9	2,9	4,7	2,6	8,1	2,3	8,5	2,8	6,1	2	5,5	1,6
Доходи від депозитів, відсотки по акціях, цінних паперах тощо	3,5	1,1	4,3	1,4	4,6	1,3	5,8	1,5	2,5	0,9	3,3	1,4
Інше	0,8	0,3	0,8	0,2	1,7	0,5	1,2	0,2	0,8	0,6	0,4	0,4

[42]

Додаток Л

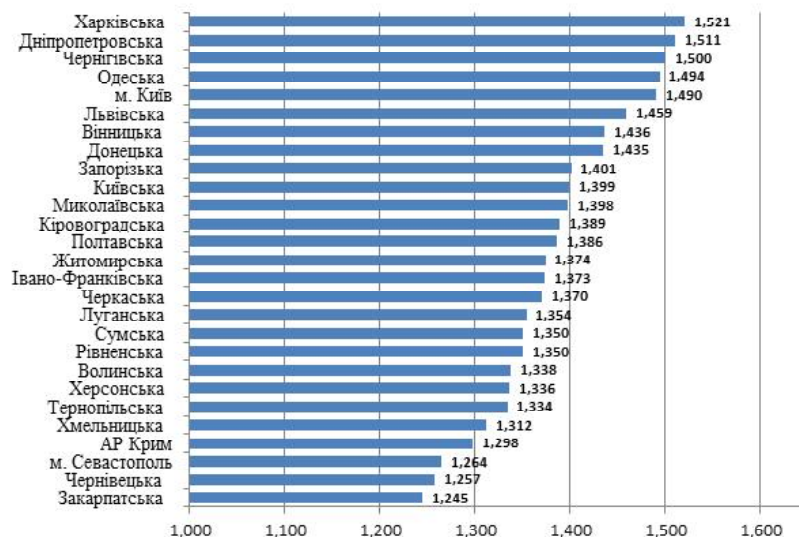

Рис. Л.1. Значення індексу інвестиційної привабливості загальне регіонів України, на поч. 2015 р.

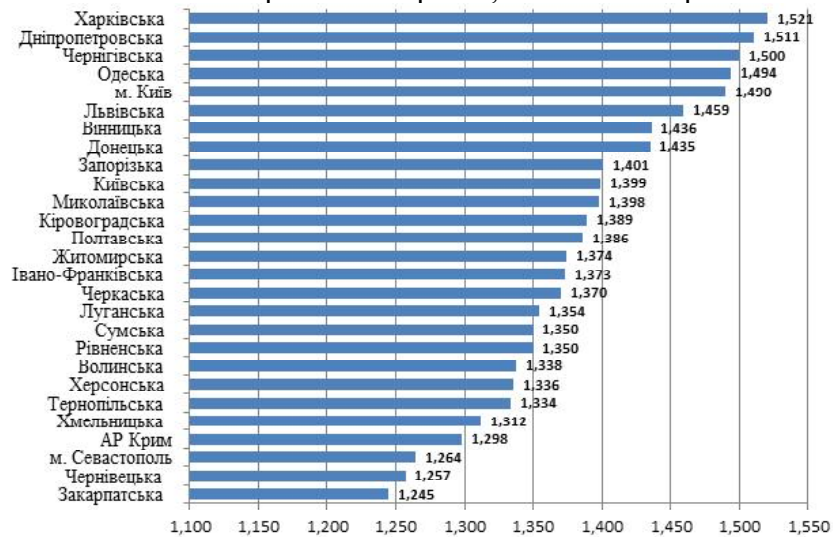

Рис. Л.2. Значення індексу інвестиційної привабливості регіонів України за жорсткими факторами, на поч. 2015 р.

Додаток М

Таблиця М.1

Регресійні моделі визначення коефіцієнтів тінізації, 1992 – поч. 2015 р.

Область	Регресійна модель	R ² – скоригований коефіцієнт детермінації	Коефіцієнт тінізації
Харківська	$Y = 7,16 + 0,08x_1 + 1,24x_3$	0,67	Y – у суспільному виробництві x ₁ – у сільському господарстві; x ₂ – у промисловості; x ₃ – у будівництві; x ₄ – у транспорті та зв'язку
Донецька	$Y = -23,38 + 0,22x_1 + 1,03x_2 + 0,38x_3$	0,94	
Полтавська	$Y = 28,15 + 0,32x_2 + 0,13x_4$	0,74	

На адекватність моделей вказують отримані значення F – критеріїв $F(2,5)=5,82$, $F(3,4)=19,33$, $F(2,5)=7,4$ для моделей визначення коефіцієнтів тінізації Харківської, Донецької і Полтавської областей відповідно, які більші за табличні значення. Істотність впливу окремих факторів підтверджується значеннями критерію Стьюдента.

За: [89]

Таблиця М.2

**Основні джерела неофіційних доходів населення
Західного регіону України (% від кількості респондентів,
зайнятих у неформальному секторі), поч. 2015 р.**

Вид діяльності	Область			В середньому по області
	Львівська	Тернопільська	Рівненська	
Заробітки за кордоном	16	13,4	12	13,8
Власний незареєстрований бізнес	21,1	16,7	18,9	18,9
Домашнє господарство	2,6	33,3	27,6	21,2
Надання послуг (репетиторство, ремонти, таксування, прибирання домівок, догляд за людьми похилого віку та дітьми, ін.)	15,8	10	12,1	12,6
Вулична торгівля	2,6	6,6	7,8	5,7
Заробітна плата «в конверті»	28,9	13,3	8,8	17,0
Інше	2	6,7	3,6	4,1

Додаток Н

Таблиця Н.1

**Кластеризація регіонів України за показниками тінізації
регіону загалом, рівнем поширення корупції, рівнем
економічної злочинності, рівнем тінізації сфери роздрібної
торгівлі, поч. 2015**

Регіон	Номер кластера	Характеристика кластера	Евклідова відстань
Дніпропетровська	1	Високі показники тінізації економіки та економічної злочинності	5,68
Донецька	1		8,43
Київська	1		3,09
Запорізька	2	Вище середнього показники тінізації економіки та економічної злочинності	8,26
Одеська	2		6,31
Сумська	2		6,53
Херсонська	2		6,49
Хмельницька	2		4,38
Черкаська	2		6,44
АР Крим	3	Середні показники тінізації економіки та економічної злочинності	4,47
Кіровоградська	3		3,70
Харківська	3		3,39
Закарпатська	4	Нижчі середнього показники тінізації економіки та економічної злочинності	1,93
Луганська	4		4,55
Львівська	4		4,26
м. Київ	4		5,47
Миколаївська	4		6,97
Рівненська	4		3,32
Чернівецька	4		7,21
Вінницька	5	Низькі показники тінізації економіки та економічної злочинності	12,55
Волинська	5		6,85
Житомирська	5		4,78
Івано-Франківська	5		6,08
Тернопільська	5		7,88
Чернігівська	5		9,38

Розраховано за: [99]

Додаток П

Метою побудови математичної моделі тіньової економіки є вирішення наступних завдань: розрахунок зростання економіки під час змін урядового управління при попередньому протиріччі і відповідна корекція акцентів; виявлення наслідків перерозподілу фінансових потоків і зростання тіньової компоненти; формування стабільного зростання економіки при зміні влади і зведення до мінімуму тіньової складової. Структурна схема макроекономічної моделі (рис. П.1) з урахуванням керованого зростання економіки використовує як вхідних статистичні дані на момент формування складу уряду країни, і ручне управління з боку уряду. Крім цього, використані приватні математичні моделі ринку товарів і послуг, фінансового і валютного ринку, а також розроблені моделі виробничої функції і ринку праці. Ці приватні моделі узгоджено на основі сумарного попиту і потреб ринку. Отримані на цій основі параметри враховані в моделі економічної рівноваги та використані для визначення заданих критеріїв та цільових функцій при синтезі необхідних управлінських рішень і прогнозу результатів.

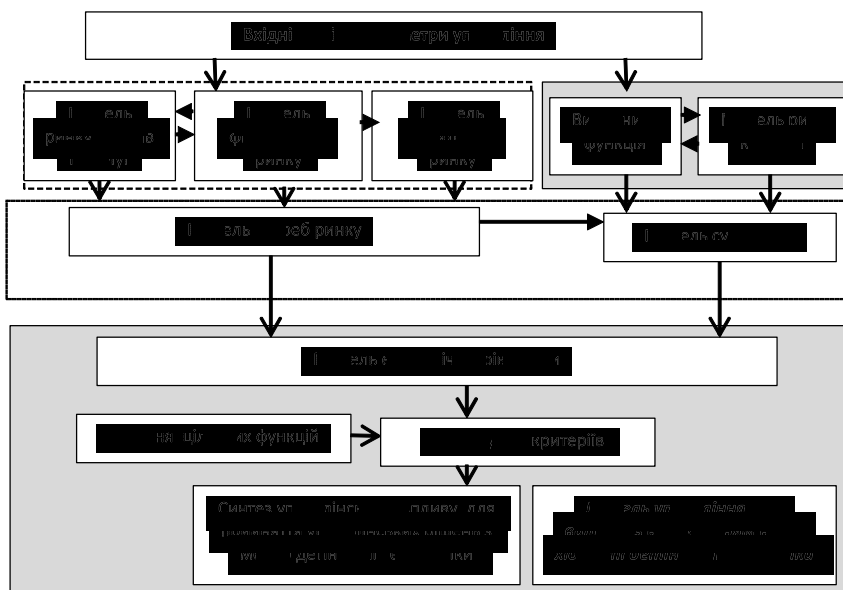

Рис. П.1. Узагальнена математична модель керованого зростання економіки

Узагальнена математична модель керованого зростання економіки має вигляд:

$$Q^D = F[C(Y^V, Y_0^V, C_Y), G(Q^D), E(Y^Z, e), Z(Q^D, e), I(i)];$$

– *IS* – модель

$$Q^D = F[M, P, i]; NX(e, Q^D) + NF(i - i^*) = 0;$$

– *LM* – модель

$$Q^D = Q^D(P). \text{ – } IS - LM \text{ модель}$$

П.1

де Q^D – обсяг товарів і послуг на ринку; Y – попит на продукцію; e – валютний курс; i – обсяг фінансового ринку; F, C, Z, E – відповідні функції попиту та пропозиції; I – процентна ставка; LM – модель сукупності попиту; IS – модель фінансової пропозиції; NX і NF – фінансово-валютне споживання і пропозиція відповідно; G, M, P – товарні, фінансові та валютні надходження на ринки відповідно.

За допомогою моделі визначено рівноважний стан при конкретному валютному курсі і прожитковому мінімумі. Залежність процентної ставки від сукупного попиту наведена на рис. П.2. На основі функціональної моделі (1) формується пеленгаційна, що зводиться до побудови відгуків (реакцій) на урядові управлінські рішення.

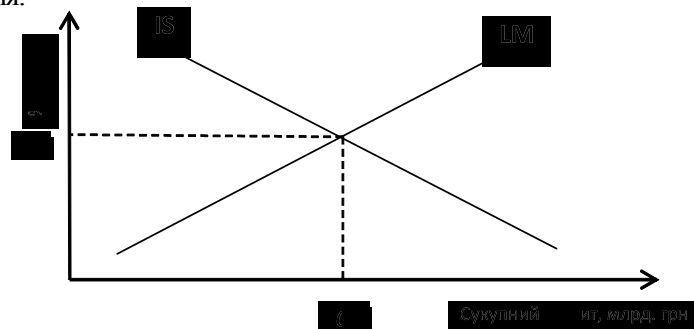

Рис. П.2. Рівновага в моделі IS-LM при заданому рівні цін

При формуванні відгуків, що реалізують умови зміни пріоритетів при зміні влади, враховано в формі управлінських впливів зміни пріоритетів Уряду та зміни тіньової складової національної економіки. Пеленгаційна модель міжгалузевої політики нового уряду, в тому числі фінансової, на основі нових пріоритетних напрямів інноваційного розвитку економіки зручно інтерпретується фізичною аналогією з позиційно-чутливою матрицею фотодіодів (рис. П.3).

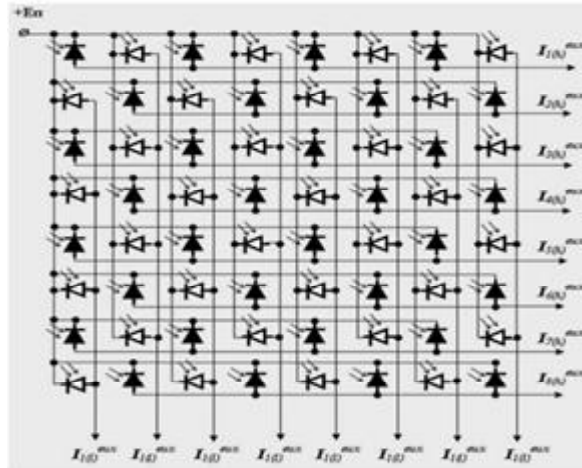

Рис. П.3. Позиційно-чутлива матриця фотодіодів для моделювання топології міжгалузевого перерозподілу освітлення (уваги, фінансів) відповідно до пріоритетних напрямків розвитку економіки з необхідністю її детінізації

Значення коефіцієнтів матриці пеленгаційної моделі можуть змінюватися напрямком центру світлової плями по стовпці і нерівномірністю його розподілу у відповідному діаметрі. Матриця моделі пеленгаційних характеристик оптичного координатора – залежність сигналів I_{ij} і α_{ij} виходів матриці фоточутливих елементів від кутових координат відбитого від променя світла (підвищеної уваги уряду до конкретної галузі), має вигляд:

$$\begin{pmatrix} I_{i1}(\alpha, \beta) & I_{j1}(\alpha, \beta) \\ I_{i2}(\alpha, \beta) & I_{j2}(\alpha, \beta) \\ \vdots & \vdots \\ I_{iN}(\alpha, \beta) & I_{jN}(\alpha, \beta) \end{pmatrix}, \quad \text{П.2}$$

де I_{ij} і I_{j} – електричний сигнал з виходу i -того рядка і j -того стовпчика матриці; N – кількість сигналів (фінансових траншей) з виходів матриці.

Продовження додатку II

Для ілюстрації впливу тіньової економіки на рівень прямих іноземних інвестицій та економічного зростання загалом, доцільним буде використання моделі балансу заощаджень - інвестицій доповнене у [164]. Рівняння яке ми використовуємо має вигляд:

$$Y = C(Y - T, r) - G - I(r) = CA(q, Y, Y^*) \quad (П.3)$$

де T – фіксований податок на доход; r – реальна процентна ставка; q – реальний обмінний курс; Y^* – рівень доходу країн – торговельних партнерів; Y – дохід; G – урядові видатки та I – рівень інвестицій.

Видозмінені рівняння матимуть такий вигляд:

$$Y = C(Y - T, r) - G - I(r, shad) = CA(q, Y, Y^*); \quad (П.4)$$

$$Y(shad) = C(Y - T, r) - G - I(r) = CA(q, Y, Y^*); \quad (П.5)$$

У даному випадку прямі іноземні інвестиції залежать лише від процентної ставки — r . Тому доцільним є видозміна поданого вище рівняння із врахуванням впливу тіньової складової економіки.

Для цього розв'язок даної залежності ми проведемо за допомогою використання мультиплікаторів.

$$\left. \begin{aligned} dY = \frac{1}{C_Y - 1 + CA_Y} & \left(CA_{YY} dYY + CA_q DP + C_Y dT + C_r - 2 dr I + CA_q dP - CA_{YY} dYY - 2 CA_q dE \right. \\ & \left. - 2 CA_q dPP + S, dr + dG + G_{shad} dshad \right), dI = - \frac{1}{C_Y - 1 + CA_Y} \left(-C_Y CA_q dP \right. \\ & \left. - CA_Y CA_q dPP - S, dr C_Y - CA_{YY} dYY + C_Y CA_q dE + CA_Y C_Y dT + dr I C_Y + C_Y CA_{YY} dYY \right. \\ & \left. - dr I - CA_q dE - CA_q dPP + CA_q dP + C_Y CA_q dPP + CA_Y CA_{YY} dYY - CA_Y CA_q dE \right. \\ & \left. - CA_Y dr I + CA_Y CA_q DP + I \frac{dshad}{shad} CA_Y + I \frac{dshad}{shad} C_Y + CA_Y G_{shad} dshad + CA_Y C_r \right. \\ & \left. + CA_Y dG - I \frac{dshad}{shad} + S, dr \right) \end{aligned} \right\}$$

$$\text{Тобто, } \frac{\Delta Y}{\Delta shad} < 0; \frac{\Delta I}{\Delta shad} < 0;$$

Подані вище рівняння характеризують вплив компоненти тіньової економіки на рівень залучення прямих іноземних інвестицій та рівень доходу країни загалом.

де $shad$ – рівень тіньової економіки (shadow economy), значення інших змінних збережено.

Додаток Р

Таблиця Р.1

Основні причини тінізації економіки в межах пенсійних відносин

Назва показника	Вплив на економіку	Вплив на соціально-економічну сферу
Правова неврегульованість	Наявність основи для тінізації	Розбалансованість економіки, зниження її конкурентоспроможності
Відсутність дієвого механізму контролю	Неконтрольованість форм і масштабів явищ тінізації	Поширення порушень законодавства
Високий фіскальний тиск	Можливість здійснення економічної діяльності без оформлення та сплати податків	Позбавлення соціального пакета
Знецінення пенсії як стимулу	Відсутність прагнення оформлювати трудові відносини	Прагнення до мінімальної участі
Відсутність ефективних запобіжників	Поширення видів і масштабів явищ тінізації	Поширення порушень законодавства
Низька свідомість	Готовність бути учасником чи свідком тінювих відносин	Поширення порушень законодавства
Низький статус пенсіонера	Не бажання заробляти пенсію	Прагнення до мінімальної участі

Додаток С

Основні компоненти системи детінізації економіки України відповідно до напрацювань Державної фіскальної служби:

1. Карта тіньового сектора економіки (додаток 1).
2. Приклад карти тіньового сектора економіки (додаток 2).
3. Основні засади функціонування робочих груп на центральному (регіональному, районному) рівнях щодо відпрацювання СГ за категоріями (додаток 3).
4. Алгоритм протидії тіньовому сектору економіки на регіональному (районному) рівні (додаток 4).
5. Алгоритм взаємодії між структурними підрозділами ДПС щодо відбору та доведення переліків підприємств та пар у розрізі категорій (додаток 5).
6. Рекомендований регламент взаємодії підрозділів регіональних (районних) підрозділів органів ДПС щодо відпрацювання доведених переліків СГ (додаток 6).
7. Алгоритм відбору та відпрацювання доведених переліків СГ (юридичних та фізичних осіб) на регіональному та районному рівнях (додаток 7).
8. Деталізація окремих етапів алгоритму відпрацювання доведених переліків ризикових СГ (додаток 7.1).
9. Перелік питань для відпрацювання підрозділами податкової міліції СГ, які задіяні у формуванні "схемного" податкового кредиту (додаток 7.2).
10. Критерії відбору та класифікації СГ за категоріями "вигодонабувач", "транзитер", "податкова яма", "сплячі" СГ, СГ, які не звітують, та "новостворені" СГ (у розрізі основних та додаткових критеріальних показників відбору за юридичними особами)(додаток 8).
11. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб - "вигодонабувачів" (передбачає визначення списків підприємств за 6 основними критеріями) (додаток 9).
12. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб - "транзитерів" (передбачає відбір підприємств транзитної групи за 6 критеріями) (додаток 10).
13. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб - "податкових ям" (*формування переліку "податкових ям" за 9 затвердженими критеріями, відбір отриманих платників за найбільшою кількістю балів, середньомісячними обсягами*

проведених операцій тощо) (додаток 11).

14. Алгоритм визначення списків "сплячих" СГ – юридичних осіб (*формування переліку "сплячих" СГ за 4 затвердженими критеріями*) (додаток 12).

15. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб, які не звітують (*формування переліку СГ, які не звітують, за 4 затвердженими критеріями*) (додаток 13).

16. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб - "новостворених" підприємств (*формування переліку "новостворених" СГ за 6 затвердженими критеріями*) (додаток 14).

17. Критерії відбору та класифікації СГ – фізичних осіб за категоріями "вигодонабувач", "транзитер" та "податкова яма" (*урозрізі основних та додаткових критеріальних показників відбору*) (додаток 15).

18. Алгоритм визначення списків СГ – фізичних осіб - "вигодонабувачів" та їх відпрацювання (*передбачає визначення списків підприємств за 5 основними критеріями*) (додаток 16).

19. Алгоритм визначення списків СГ – фізичних осіб - "транзитерів" та їх відпрацювання (*передбачає відбір підприємств транзитної групи за 7 критеріями*) (додаток 17).

20. Алгоритм визначення списків СГ – фізичних осіб - "податкових ям" та їх відпрацювання (*формування переліку "податкових ям" за 9 затвердженими критеріями*) (додаток 18).

21. Алгоритм визначення списків "сплячих" СГ – фізичних осіб та їх відпрацювання (*формування переліку "сплячих" СГ за 4 затвердженими критеріями*) (додаток 19).

22. Алгоритм визначення списків СГ – фізичних осіб, які не звітують, та їх відпрацювання (*формування переліку СГ, які не звітують, за 4 затвердженими критеріями*) (додаток 20).

23. Алгоритм визначення списків "новостворених" СГ - фізичних осіб та їх відпрацювання (*формування переліку "новостворених" СГ за 4 затвердженими критеріями*) (додаток 21).

24. Етапи відпрацювання пар "податкова яма" – "вигодонабувач" (додаток 22).

25. Етапи відпрацювання пар "податкова яма" – "транзит" (додаток 23).

26. Алгоритм відпрацювання "сплячих" СГ, СГ, що не звітують, та "новостворених" СГ (додаток 24).

27. Формування "податкового резюме платника" СГ, в якому

зазначаються: реєстраційні дані, нарахування та сплата податків та зборів, ознаки ризиковості, пов'язані особи, взаємовідносини з "транзитерами", судові позови, стягнення податкового боргу, проведені перевірки тощо (додаток 25).

28. Довідник станів СГ (додаток 26).

29. Алгоритм проведення заходів щодо відмови у прийнятті податкових накладних до єдиного реєстру податкових накладних (додаток 27).

30. Деталізація проведення заходів щодо відмови у прийнятті податкової накладної до єдиного реєстру податкових накладних (додаток 28).

Продовження Додатку С

Рис. С.1. Карта тіньового сектора економіки відповідно до ризику активізації суб'єктів господарювання (СГ) та суми сформованого ризикового кредиту

 –	регіони з великою кількістю СГ ризикової категорії та сумою сформованого ризикового кредиту
 –	регіони із середньою кількістю СГ ризикової категорії та сумою сформованого ризикового кредиту
 –	регіони з низькою кількістю СГ ризикової категорії та сумою сформованого ризикового кредиту

[101]

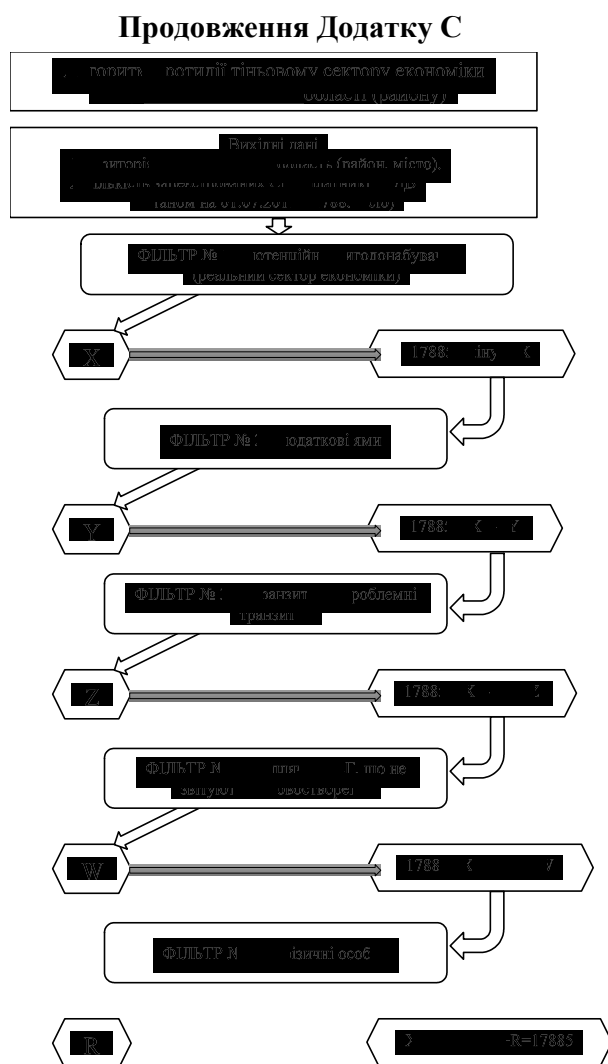

Рис. С.2. Алгоритм протидії тіньовому сектору економіки на регіональному рівні [101]

Продовження Додатку С

Таблиця С.1

Критерії відбору та класифікації суб'єктів господарювання за категоріями "вигодонабувач", "транзитер" та "податкова яма"

N критерію	1. «Вигодонабувачі»	2. «Податкові ями»*	3. «Транзитери»
1	2	3	4
	Основні	Основні	Основні
1	Формування податкового кредиту за рахунок підприємств-«транзитерів» та підприємств - «податкових ям»	Перша ознака для визнання «податкової ями» - не здано декларацію (не прийнято)	Податковий кредит дорівнює податковим зобов'язанням або відрізняється на 2 %
2		Наявність розбіжностей між податковим кредитом та податковими зобов'язаннями більш ніж на 1 млн. грн.	Обсяг оподатковуваних операцій (ряд. 1А декларації з ПДВ), включаючи суму ПДВ, за останній звітний місяць більше 1 млн. грн. або різке збільшення податкового кредиту більш ніж на 1 млн. грн. (наказ ДПАУ від 25.01.2010 р. N 34)
3		Кількість працюючих менше 5 осіб	Кількість працюючих менше 10 осіб
4			Велика кількість податкових накладних на одну товарну позицію
	Додаткові (одночасно не менше 3-х податкових критеріїв)	Додаткові (не менше двох критеріїв одночасно)	Додаткові (будь-який критерій)
1	Кількість працюючих більше 20 осіб (форма N 1ДФ)	Статутний фонд менше 200 тис. грн.	Статутний фонд менше 200 тис. грн.
2	Статутний фонд більше 100 тис. грн. (ресстраційні документи)	Балансова вартість основних засобів менше 10 тис. грн.	Директор та бухгалтер - одна особа
3	Балансова вартість основних засобів більше 1 млн. грн. (звітність з податку на прибуток)	Директор та бухгалтер - одна особа	Стан платника є іншим, ніж основний (4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 32)
4	Великі платники податків, підприємства-банки, підприємства-страховики, підприємства-монополісти	Середньомісячний обсяг операцій більше 1 млн. грн.	
5	Підприємства, які декларують середньомісячний обсяг операцій, включаючи суму ПДВ, за останній календарний рік більше 5 млн. грн.	Різне збільшення податкового кредиту (більш ніж на 1 млн. грн.) порівняно з попереднім місяцем згідно з останньою декларацією з ПДВ	
6		Стан платника є іншим, ніж основний (4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 31, 32)	
7		Формування податкового кредиту за рахунок власного індивідуального податкового номера	

[101]

Примітка

- * Формування податкового кредиту за рахунок:
- імпортерів операцій, обсяг яких становить не менше ніж 80 % від загального його обсягу у звітному періоді;
 - підприємств, які зареєстровані у місяці, що передує звітному.

Продовження Додатку С

Таблиця С.2

Критерії відбору та класифікації суб'єктів господарювання за категоріями "сплячі", "СГ, що не звітують" та "новостворені"

N критерію	1. «Сплячі»*	2. «СГ, що не звітують»**	3. «Новостворені»
1	2	3	4
	Основні	Основні	Основні
1	Зареєстровано платником ПДВ та за попередні три місяці має обсяг реалізації (ряд. 1А) і придбання (ряд. 10.1) менше 1000 грн. (за кожен місяць)	Суб'єкти господарювання, які зареєстровані платниками ПДВ (мають чинні свідоцтва платника ПДВ), мають стан платника «Основний платник» і за останні три місяці не подали звітність з ПДВ (декларацію та 5 додатків до неї) до органів ДПС або їх звітність не прийнято органами ДПС відповідно до Податкового кодексу України	До «новостворених» належать суб'єкти господарювання, первинна реєстрація платниками ПДВ яких відбулася протягом останніх трьох місяців
	Додаткові (одночасно не менше 3-х додаткових критеріїв)	Додаткові (не менше двох критеріїв одночасно)	Додаткові (будь-який критерій)
1	Балансова вартість основних засобів менше 10 тис. грн.	Балансова вартість основних засобів менше 10 тис. грн.	Статутний фонд менше 200 тис. грн.
2	Кількість працюючих менше 5 осіб	Кількість працюючих менше 5 осіб	Директор та бухгалтер - одна особа
3	Статутний фонд менше 200 тис. грн.	Статутний фонд менше 200 тис. грн.	Зареєстровано за адресою масової реєстрації
4			Підприємство не належить до категорії неприбуткових СГ

[101]

Додаток Т

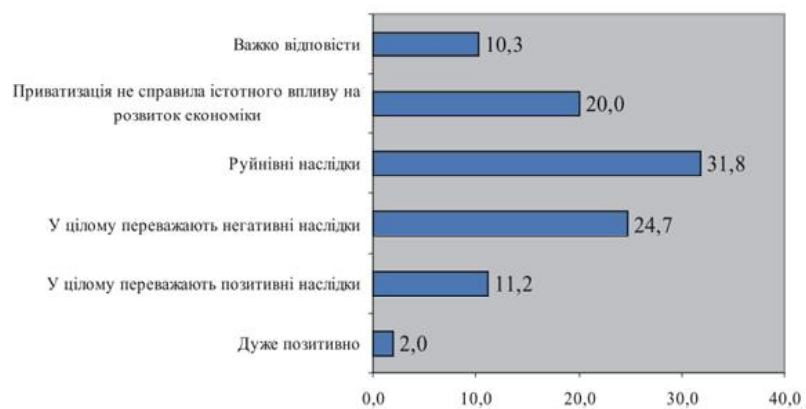

Рис. Т.1. Оцінка впливу приватизації на розвиток української економіки, % опитаних [115, с.52-54]

Продовження Додатку Т

Рівень підтримки діяльності органів влади, 2014 р.

Повністю або частково підтримували дії в.о. президента України О. Турчинова понад 52% українців, а прем'єр-міністра А. Яценюка — понад 56%. Про це свідчать результати опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова, оприлюднені 19 травня. Зокрема, 11,8% опитаних висловили повну підтримку діяльності Турчинова, а ще 42,3% підтримують окремі його дії, 41,3% не підтримують його дії.

В той же час, діяльність Яценюка повністю підтримували 17,3% респондентів, підтримують окремі його дії 39,0%, не підтримують будь-які — 38,6%. Діяльність уряду України повністю підтримують 6,4% респондентів, підтримують окремі дії 45,5%, не підтримують — 43,1%.

Діяльність Верховної Ради України повністю підтримують 4,2% респондентів, підтримують окремі дії 44,5%, не підтримують — 46,9%.

В Центрі Разумкова зазначають, що порівняно з опитуванням, що було проведене наприкінці березня — на початку квітня 2014 р., знизилася частка тих, хто повністю підтримує діяльність Турчинова і Яценюка, за рахунок зростання частки тих, хто підтримує окремі дії цих політиків, тоді як частка тих, хто не підтримує їх діяльність, майже не змінилася. Разом з тим, за цей період зросла частка тих, хто не підтримує діяльність Верховної Ради, уряду, силових структур.

Рівень підтримки вищих державних органів влади та їх керівників у західному і центральному регіонах є вищим, ніж на півдні і сході країни. Так, якщо у західному і центральному регіонах не підтримують діяльність Турчинова лише, відповідно, 13,6% і 26,2%, то у південному регіоні — 60,0%, а на сході — 67,4%.

35,5% опитаних вважали, що дії нової влади в першу чергу спрямовані на захист загальнонаціональних інтересів, тоді як 46,8% дотримуються думки, що вони насамперед спрямовані на захист власних інтересів та інтересів свого політичного оточення. Першу точку зору поділяє більшість (53,5%) жителів західного регіону, відносна більшість (45,3%) жителів центрального регіону, тоді як другу точку зору поділяє переважна більшість жителів півдня (62,3%) і сходу (64,6%).

Опитування було проведено з 25 по 29 квітня 2014 р. Опитано 2012 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України за винятком Криму за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3%.

Таблиця У.1

Індекс трансформації ВПІ-2014

Продовження таблиці У.1

Продовження таблиці У.1

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков Г. А. Моделирование поведения хозяйствующего субъекта в условиях теневой экономической деятельности // Агарков Г. А., Найденов А. С., Чусова А. Е. – Екатеринбург: Институт Экономики УрО РАН, 2012. – 56 с.
2. Амелін А. І. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: "Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання" / Т. А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; [за заг. ред. Я.А. Жаліла]. – К.: НІСД, 2011. – 96 с.
3. Ананьєв О. Загальні підходи до вимірювання тіньової економічної діяльності та формування її інформаційного забезпечення / О. Ананьєв, Б. Мізюк // Науковий вісник ЛДУВС. – № 2. – 2009. – С.41–52.
4. Ангелко І. В. Методичні основи оцінки обсягів тіньового сектору економіки / Ангелко І. В. // Вісник Сумського державного університету. "Серія економіка". – № 1. – Суми: Сум ДУ, 2011. – С.180–189.
5. Базиліук А.В. Тіньова економіка в Україні: монографія / [А.В. Базиліук, С.О. Коваленко] // НДЕІ Мінекономіки України. – К. – 1998. – 206 с.
6. Бекряшев А.К., Белозеров И.П. Теневая экономика и экономическая преступность: электронный учебник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: newasp.omskreg.ru/bekryash.
7. Близнюк В.В. Тіньовий сегмент ринку праці в Україні банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2014/Economics/5_166521.doc.htm.
8. Бокун Н. Проблемы статистической оценки теневой экономики / Бокун Н., Кулибаба И. // Вопросы статистики. – 1997. – №7. – С. 11–19.
9. Борець М. В. Повноваження Державної служби фінансового моніторингу України / М. В. Борець // Форум права. – № 3. – 2014. – С.22–28.
10. Бородюк В., Приходько Т., Турчинов О. Оцінки стану тіньової економіки та методи розрахунку її обсягів.-К.: Інститут Росії – НАНУ, 1997. – 137 с.
11. Бородюк В. М. Тіньова економіка. Аналіт. звіт / В. М. Бородюк, О. В. Турчинов // Міжнар. Центр персп. дослідж. Проект

"Country Economic Memorandum". – 1998.

12. Борусевич Х. Ю. Сучасний стан та тенденції розвитку тіньової економіки у посткризовий період / Х. Ю. Борусевич : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuw.gov.ua/portal/soc_gum/fkd/2012_1/part1/41.pdf.

13. Буглак Ю. М. Зарубіжний досвід детінізації відносин у підприємницькій діяльності та можливості його використання в Україні / Ю. М. Буглак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право". – Вип. 29. – Ч. 2. – Том 1. – 2014. – С. 34–38.

14. Бузни А.Н. Определение уровня теневой экономики использованием когнитивной модели / С Бузни А.Н., Полищук Е.А., Степанов А.В. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского (Серия "Экономика и управление"). Том 22 (61). – 2009. – № 2. – С. 68-79.

15. Буркальцева Д. Д. Інституціональне забезпечення економічної безпеки України : Монографія / Д. Д. Буркальцева. – К.: Знання України, 2012. – 333 с.

16. Бурлуцький С. В. Регіональні особливості неформальної активності домашніх господарств в аспекті реалізації державної соціальної політики / С. В. Бурлуцький // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії. – № 1 (26). – 2012. – С. 44–49.

17. Буховец А.Г. Моделирование теневой экономической деятельности / А.Г. Буховец // Дифференциальные уравнения - Научный журнал. – Рязань. – 2006. – № 11. – С. 45–49.

18. Буховец, А.Г. Модель классификационной задачи [Текст] / А.Г. Буховец // Вестник. Научно-технический журнал Воронежского государственного технического университета. – Воронеж, 2002. – С. 40–45.

19. Варналий З.С. Налоговая безопасность Украины в контексте институциональных деформаций / З.С. Варналий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ndi-fp.asta.edu.ua/files/doc/simp.../Varnaliy.ppt.

20. Васенко В. К. Суть тіньової економіки та шляхи її подолання в Україні / В. К. Васенко, В. В. Гребіник // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : "Економіка і менеджмент". – 2011. – Вип. 3. – С. 7–10.

21. Васільєва Л. М. Виникнення і розвиток подвійної бухгалтерії // Інноваційна економіка. Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – № 6. – 2013. – С. 276–278.

22. Ванькович Ю. М. Визначення сутності тіньової економіки / Ю. М. Ванькович // Зб. наук. пр. "Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку" / Відп. ред. О.Є.Кузьмін. – Випуск № 657. – Львів: Вид-во НУ "Львівська політехніка", 2009. – 564 с. – С. 450–456.
23. Ванькович Ю. М. Класифікація тіньової економічної діяльності / Ю. М. Ванькович // науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Випуск 20.5. – С. 157–163.
24. Варналій З. С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : Монографія / З. С. Варналій, Д. Д. Буркальцева, О. С. Саєнко. – К.: Знання, 2011. – 299 с.
25. Варналій З. С. Мале підприємництво: основи теорії і практики / З. С. Варналій. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2001. – 277 с.
26. Ведение бизнеса 2014: понимание регулирования деятельности малых и средних предприятий. – Вып. 11. – Международный банк реконструкции и развития / Всемирный банк, 2013. – 35 с.
27. Ведернікова І. Південний Схід: гілка дерева нашого / Інна Ведернікова, Юлія Мостова, Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. – 18 квітня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/pivdenny-shid-gilka-dereva-nashogo_.html.
28. Верстюк С. Корупція: визначення, причини появи, вплив на економіку // Економіка України, 2001. – № 3. – С. 66–74.
29. Вечканов Г. С. Экономическая безопасность / Г. С. Вечканов. – СПб.: Питер, 2007. – 384 с.
30. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) [Електронний ресурс]: стат. зб. // Державна служба статистики України. – 2013. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
31. Вишинська Т. Л. Методичні підходи до ідентифікації тіньової економічної діяльності / Вишинська Т. Л. // Всеукраїнський науково-виробничий журнал "Сталий розвиток економіки". – № 6 (16). – К., 2012. – С. 264–270.
32. Гега Т. П. Проблеми протидії "тіньовій" економіці в Україні / Т. П. Гега // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2004. – № 8. – С. 29–36.
33. Гнатієнко Г. Деякі аспекти явища корупції та її вплив на економіку України / Гнатієнко Г., Ледомська Л. // Екон. Часопис, 1997. – № 9. – С. 15–31.

34. Головченко О. Причини виникнення і шляхи подолання тіньових економічних відносин в економіці України / Головченко О. // Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні Науки. – № 65. – 2012. – С. 47–51.

35. Головченко О. Фактори, що сприяють "тінізації" економіки у трансформаційному суспільстві / О.М. Головченко // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – №12. – 2005.

36. Гончарук Я. Масштаби та наслідки поширення тіньової економіки і корупції в умовах глобалізації / Я. А. Гончарук, М. І. Флейчук // Науковий вісник ЛДУВС. – № 1. – 2011. – С. 3–18.

37. Громыко Н. К. Имитационная модель регулирования развития региона / Н. К. Громыко // БІЗНЕСІНФОРМ. – № 7(2). – 2011. – С. 75–79.

38. Губарева И.О. Прогнозирование влияния теневой экономики на уровень экономической безопасности государств а/ И.О.Губарева, В.А. Доровской // Вестник – Экономист. – Чита : ЗАБГУ. – 2012. – №5.

39. Данилишин Б. М. Макросистемна еволюція української економіки : Монографія / Данилишин Б. М., Микитенко В. В. К. : РВПС України НАН України, 2008. – 210 с.

40. Державна фіскальна служба України. - 31.01.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/media-tsentr/novini/181657.html>.

41. Детінізація особистих доходів громадян. Проект "Позиція громадськості щодо урядових пріоритетів та інституціоналізація урядових консультацій з громадськістю у процесі формування державної політики в Україні". – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2004. - 58 с.

42. Динаміка матеріального становища та соціально-економічних очікувань населення: березень 2014 р. За результатами моніторингового опитування населення України: Інститут економіки та прогнозування НАНУ" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ief.org.ua/Press-release_soc-econom_IEP_na_sajt.pdf.

43. Дубінін В. А. Забезпечення корпоративної безпеки підприємства в умовах глобалізації світової економіки / Дубінін В. А. // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – № 4 (43). – Миколаїв, 2007. – С. 109–112.

44. Дубровський В. "Реформи" на півдорозі: консолідація

"старого" ладу замість модернізації / В. Дубровський. – К.: Центр соціально-економічних досліджень, 2012. – 13 с.

45. Дубровський І. І. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: "Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання" / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; [за заг. ред. Я. А. Жаліла]. – К.: НІСД, 2011. – 96 с.

46. Дудін М. М. Вплив тіньової економіки України на її економічну безпеку // Бізнесінформ. – № 12. – 2011. – С. 4-14.

47. Економіка преступлений и наказаний: взгляд с высоты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/824/681/1219/002.Glava_1.pdf

48. Економічна безпека: навчальний посібник. / [О. Є. Користін, О. І. Барановський, Л. В. Герасименко] – КНТ. – 2009. – 400 с.

49. Ерке Ю. Пропозиції щодо детінізації економіки України / Ю. Ерке: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій Німецька консультативна група. – Берлін/Київ, червень, 2011. – 23 с.

50. Экономическая безопасность России: Общий курс : Учебник / [Под ред. В. К. Сенчагова]. – 2-е изд. – М.: Дело, 2005. – 896 с.

51. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>. – 20 с.

52. Засанський В. В. Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період (фінансово-кредитний аспект) [Текст] : дис. д-ра екон. наук: 08.02.03 / Засанський В. В.; Національний технічний ун-т України "КПІ". – К., 2003. – 407 с.

53. Засянська О. В. Теоретичні основи боротьби з тіньовою економікою / О. В. Засянська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 5. – С. 76-84.

54. Зверькова Н. Фінансовий моніторинг як захід протидії тіньовій економіці в Україні / Н. Зверькова // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 2. – С. 8-10.

55. Іванов Ю. Б. Тіньова економіка в контексті кризи державного управління / Ю. Б. Іванов // Проблеми економіки. – № 4. – 2010. – С. 21-24.

56. Индекс трансформации ВТИ-2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bti-project.org/index/status-index/>.

57. Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень : Монографія /

А.Б.Качинський.– К.: НІСД, 2013.– 104 с.

58. Клименко С. П. Основні підходи до аналізу причин і чинників тінізації економіки України / С. П. Клименко // Теорія та практика державного управління.– Вип. 3 (42).– 2013.–С. 1-7.

59. Клямкин И.М. Теневая Россия: экономико-социологическое исследование / Клямкин И.М., Тимофеев Л.М.– М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000.–595 с.

60. Ковальов Є.В. Фінансово-аналітична оцінка тінізації економіки України і регіонального виробництва харківської області / Євген Володимирович Ковальов, Олена Олегівна Леонова, Сергій Андрійович Голуб [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://univd.edu.ua/general/publishing/konf/finbezpeka/43_kovalev.pdf.

61. Ковальчук Т. Т. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: "Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання" / Т. А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; [за заг. ред. Я.А. Жаліла].– К.: НІСД, 2011.–96 с.

62. Козлов Ю. Теневая экономика и преступность / Ю. Козлов Ю. // Вопросы экономики.— М., 1990.— № 3. — С. 120–127.— С. 122.

63. Колас Л. Теневая экономика как особенность российского капитализма // Вопросы экономики.— 1998.— № 10.— С. 59–72.

64. Конвенція ООН Про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (Віденська) від 19.12.1988 р. [Електронний ресурс].–Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_096.

65. Кондрат І. Тіньова економіка: сутність та сучасний стан в Україні / Кондрат І., Миндюк Т. // Науковий вісник НЛТУ України.– 2010.– Вип. 20.2 .–С. 186–191.

66. Кормишкіна Л. А. Теневая экономика / Л. А. Кормишкіна, О. М. Лизина. - Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2009.– 136 с.– С.27.

67. Крамаренко О. А. Способи ухилення від сплати податків в Україні [Текст] / О. А. Крамаренко // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Економіка, 2013. т. Вип. 23.– С.165–168.

68. Криминальная карта Украины: какая область самая безопасная [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://obozrevatel.com/crime/08294-kriminalnaya-karta-ukrainyi-kakaya-oblast-samaya-bezopasnaya.htm>

69. Куклин А.А. Математическое моделирование отдельных

аспектов теневой экономической активности в период экономического кризиса / А.А. Куклин, А.С. Найденов, А.Е. Судакова, Г.А. Агарков / Вестник Южно-Уральского государственного университета (Серия "Экономика и менеджмент"), Выпуск 24.– С.65-73.

70. Куришко О. О. Аналіз світового досвіду у сфері протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, у контексті можливості його використання в Україні / О. О. Куришко // Фінансовий простір.–2013.– № 2 (10).– С. 8–15.

71. Лавренчук В. Інтегральна оцінка рівня тіньової економіки України [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.econom.univ.kiev.ua/articles/EC/Lavrenchuk/Integralna%20ocinka%20tinovoyi%20ekonomiky.pdf>

72. Ламанова Т. Тіньова економіка - визначення, структура, методи оцінки // Економіка, фінанси, право. –2000, № 3. – С. 22–26.

73. Лапінський І. Е. Напрями детінізації господарської діяльності в системі економічної безпеки держави : Автореф. дис. к.е.н. за спец. 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки) / І. Е. Лапінський.– Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка.– Полтава, 2013.– 20 с.

74. Латов Ю. В. Теневая экономика : Учебное пособие для вузов / Латов Ю. В., Ковалев С. Н. [под ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В.Я.Кикотя; д.э.н., проф. Г. М. Казиахмедова].– М., 2006.–336 с.

75. Левшук А.А. Тіньовий сектор діяльності суб'єктів малого підприємництва України: соціально-економічний аспект та шляхи подолання <http://www.sworld.com.ua/konfer27/452.pdf>.

76. Лібанова Е. М. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: "Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання" / Т. А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; [за заг. ред. Я.А. Жаліла].– К.: НІСД, 2011.– 96 с.

77. Літвінцев Р. Причини тіньової економіки України / Р. Літвінцев. [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.klubok.net/article2533.html>

78. Максимов В. И. Когнитивные технологии для поддержки принятия управленческих решений / В.И. Максимов, Е.К. Корноушенко, С.В. Качаев [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/092aa276c601a997c32568c0003ab839>

79. Мазур І. І. Корупція як інститут тіньової економіки / І.І.Мазур // Економіка України, 2005.– № 8 – С. 68-75.

80. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика

/Мазур І.І. – Київський національний університет ім. Т.Шевченка.– К. : ВГЦ Київ. ун-т.– 2006.– 239 с.

81. Мазур І. І. Тінізація економіки України в сучасних умовах / Мазур І.І. // Вісник Донецького університету.– Сер В. : Економіка і право. Спецвипуск.– Т2.–2001.– С. 51–57.

82. Мандибура В. О. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: "Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання" / Т. А. Тишук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; [за заг. ред. Я.А. Жаліла].– К.: НІСД, 2011.– 96 с.

83. Маслов В.П. Экономическая и квантовая статистика [Текст] / В.П. Маслов // Матбуховецедематические заметки. 2002, Т. 72, вып. 6.– С. 883–891.

84. Матвійчук К. А. Тінізація економіки та легалізація тіньових капіталів в Україні / К.А.Матвійчук // IV Международная научно-практическая конференция "Качество экономического развития: глобальные и локальные аспекты", 2012.– С. 44-48.

85. Мельникова В. І. Національна економіка. Навч. посіб. / Мельникова В. І., Мельникова О. П., Сідлярчук Т. В., Тур І. Ю., Шведова Г. М.– К.: Центр учбової літератури, 2011.– 248 с.

86. Мокій А. І. Підвищення ефективності інституційного середовища як чинник дегінізації економіки : Аналітична записка / А. І. Мокій, М. І. Флейчук [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/716/>.

87. Моторин Р. М. Система національних рахунків: Навч. посібник./ Моторин Р. М., Моторина Т. М.– К. : КНЕУ, 2001.– 336 с.

88. Мушинська Н. Ю. Впровадження оцінки рівня тінізації економіки на регіональному рівні / Н. Ю. Мушинська [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://eprints.kname.edu.ua/1292/1/61-66_%D0%9C%D1%83%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf. С.61=66.

89. Мушинська Н. Ю. Регіональні особливості зниження рівня тінізації економіки/ Н. Ю. Мушинська// Автореферат дис.-ї. . канд. екон. наук.– Спеціальність 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. – 20 с.

90. Нагребельний В. П. Тіньова економіка / В.П. Нагребельний, В.М. Попович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.– К., 1998.– Т.6.– С. 74-76.

91. Наконечна Н. Фінансовий контролінг в системі зміцнення економічної безпеки держави / Наконечна Н., Флейчук М., Щурко

У.– Львів : Ліга-Прес, 2012.– 260 с.

92. Николаева М. И., Жевгаков А. Ю. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов). - М.: ЦЭМИ АН СССР, 1987. - С. 58-59.

93. Огреба С. В. Методичні аспекти статистичної оцінки масштабів тіньової економіки України / Огреба С. В. - Зб. наук. праць "Економічні науки". –Чернівці: ПВНЗ "Буковинський університет", 2011.– Вип. 7.– С. 256-265.

94. Огреба С. В. Статистична оцінка масштабів тіньової економіки України як необхідний інструмент подолання перешкод на шляху вступу України в ЄС / Огреба С. В. // Науковий вісник. "Серія економіка". – № 1. – К. 2012. – С. 226-237.

95. Олієвська М.Г. Засоби та механізми протидії тіньовій економіці / М.Г.Олієвська [Електронний ресурс] <http://gisap.eu/ru/node/526>.

96. Офіційна веб-сторінка Transparency International [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/>; www.dkrs.gov.ua.

97. Офіційна веб-сторінка Верховної Ради України [Електронний ресурс].– Режим доступу: rada.gov.ua.

98. Офіційна веб-сторінка Генеральної прокуратури України. [Електронний ресурс].– Режим доступу: www.gr.gov.ua.

99. Офіційна веб-сторінка Міністерства внутрішніх справ України <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>; www.ukrstat.gov.ua

100. Офіційна веб-сторінка Світового банку [Електронний ресурс].– Режим доступу: www.worldbank.org.

101. Офіційна сторінка Міністерства доходів і зборів [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://minrd.gov.ua>.

102. Офіційна веб-сторінка "Укрпромзовнішекспертиза" [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://expert.kiev.ua/ua/>

103. Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України [Електронний ресурс].–Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua

104. Офіційна веб-сторінка Державної служби фінансового моніторингу України [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2016/20161125/zvit_ukr.pdf. – С.48.

105. Офіційна веб-сторінка Єврокомісії [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.webcitation.org/6I94GxH1E>

106. Офіційна веб-сторінка Міжнародного валютного фонду

[Електронний ресурс].– Режим доступу: www.imf.org.ua.

107. Офіційна веб-сторінка Міжнародної організації праці [Електронний ресурс].–Режим доступу:<http://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>

108. Офіційна веб-сторінка Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс].– Режим доступу: www.me.gov.ua.

109. Офіційна сторінка веб-сторінка Національного банку України [Електронний ресурс].– Режим доступу: www.bank.gov.ua.

110. Перов Е. В. Когнитивное моделирование конфликтности общества / Е.В. Перов// XII всероссийское совещание по проблемам управления ВСПУ-2014 Москва 16-19 июня 2014 г. – М.: Научный центр изучения социально-экономических конфликтов. - С. 6243–6250.

111. Петров А. Н. Оценка объема теневой экономики и ее влияния на развитие региона/ А. Н. Петров, А.Н. Ильченко [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://lukyanenko.at.ua/_id/7/754.pdf

112. Петрова И. Обострение проблемы скрытой безработицы // Экономика Украины. – 1999.– № 5.– С. 47-55.

113. Підсумки індустріальних комунікаційних платформ Цільової команди "Податкова реформа" Національної ради реформ / Національна рада реформ. – 2015 [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://reforms.in.ua/sites/default/files/upload/docs/2015/07/22_results_industries.pdf.

114. Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія / Попович В. М. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. – 546 с.

115. Предборський В. А. Економічна безпека держави : Монографія / Предборський В. А. – К.: Кондор, 2005. - 391 с.

116. Предборський В. До питання про сутність тіньової економіки // Підприємництво, господарство і право.– 2004.– № 12.– С.111-115.–(Економіка).

117. Приварникова І. Тіньова економіка: причини, обсяги та шляхи їх зменшення [Електронний ресурс] / І. Приварникова, К. Степанюк.– Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/dtr/ep/2010_2/files/EC210_35.pdf.

118. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році : Послання Президента України до Верховної Ради України. Стратегія

детнізації української економіки.– К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004– С. 98–122.

119. Проблемы оценки деятельности неформального сектора : [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://disteconomics.eu.spb.ru/HTML/predmet/discussion/black_economics/Lev_Savulkin.

120. Проект "Тіньова економіка: соціальні проблеми неофіційної економічної діяльності в Україні".– К., 2000.– С.12.

121. Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) із країн світу в економіці України за 2001–2016 рр. / Державна служба статистики України [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/ivu/ivu_u/arh_ivu2016.html.

122. Раєвська О. В. Індикативний підхід до оцінки інтеграційних можливостей України/ Раєвська О. В.// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2004.– С. 40–43.

123. Радаєв В. В. Рынок как переплетение социальных сетей / В. В. Радаєв // Российский журнал менеджмента.– 2008.– Т. 6.– №2.– С. 47-54.

124. Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revolyutsiy&objectId=1301345

125. Ретунських В. В. Теоретичні підходи до дослідження тіньового сектора економіки: регіональний аспект // Вісник ЧДЕІ "Регіональна економіка".– № 6 (2).– 2010.– С.56-63.

126. Рибчак О. Тіньова економіка та особливості її розвитку в Україні / О.Рибчак. дис. на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук за спец. 08.00.01– економічна теорія та історія економічної думки.– КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, 2012.– 257 с.

127. Різник Н. С. Методичні підходи до оцінки тіньової економіки регіону / Різник Н. С. // Економічний форум.– № 3. - Луцьк: Луцький національний технічний університет, 2012.– С. 219-132.

128. Різник Н. С. Ситуаційний підхід до оцінки рівня тіньової економіки регіонів держави // Економічний форум. № 4.– 2013.– С.69–75.

129. Савчук О. В. Когнітивний підхід до моделювання і управління слабоструктурованими організаційно-технологічними системами (ситуаціями) // О. В. Савчук, А. П. Ладанюк, Н. Г. Гриценко // Восточноевропейский журнал передовых технологий.– № 36 (7).– 2009.– С. 14–18.

130. Савинов Г.В., Светуных С.Г. Комплексные переменные в экономическом анализе и моделировании // Известия Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов, 2006, № 4.– С. 21-35.

131. Свенссон Б. Экономическая преступность / Б. Свенссон.– М.: Прогресс, 1987.– 160 с.

132. Селіванов В. Підприємництво в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку // Право України.–1995.– №7.– С. 18-29.

133. Сергеев А. Альтернатива: выбор пути. Перестройка управления и горизонты рынка / А. Сергеев.– М.: Мысль, 1990.– 462 с.– С. 57.

134. Сидоренко Т. О. Мутність та причини ухилення від сплати податків // Економічний часопис XXI.– № 5-6.– 2010.– С. 48-52.

135. Смирнов А. А. Государственная политика обеспечения экономической безопасности / А. А. Смирнов. СПб: Изд-во СПбГУЭФ, 2002.– С. 6-12.

136. Сото Э. Де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото.– М. : Catallaxy, 1995.– 344 с.

137. Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України / Під ред. проф. Р. Клапгама.– К. : Ін-т реформ, Предст-во Фонду Конрада Аденауера, 2003.– 119 с.

138. Соціологічне опитування "Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини? (динаміка 2004-2011)" [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://gazumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139.

139. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009, 2011. Звіт за результатами соціологічних досліджень.– Київ, 2011.– 47с.

140. Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва) : Аналіт. доп. / В. В. Крутов, В. Г. Пилипчук; за ред. О. О. Котелянець.– К. : НІСД, 2011.–136 с.

141. Статистичний збірник "Діяльність суб'єктів господарювання за 2011 р." / Державна служба статистики України.– К. : ДП "Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України", 2012.– 468 с.

142. Статистичний збірник "Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2011 р." / Державна служба статистики України.–

К. : ДП "Август трейд", 2012.– 202 с.

143. Статистичний збірник "Наукова та інноваційна діяльність в Україні" / Державна служба статистики України.– К.: ДП "Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України", 2012.– 305 с.

144. Статистичний збірник "Наукова та інноваційна діяльність України" / Державна служба статистики України.– К.: ДП "Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України", 2016.– 257с.

145. Статистичний збірник Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікро підприємництва за 2015 рік / Державна служба статистики України.– К. : ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2016.– 514 с.

146. Статистичний щорічник України за 2015 р. / Державна служба статистики України.– К. : ДП "Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України", 2016.– 575 с.

147. Степушкіна А. Деформация присвоения и инвестиционный процесс // Экономика Украины.– 1999.– № 9.– С. 47-54.

148. Стратегія та механізми зміцнення просторово-структурної конкурентоспроможності регіону : Монографія / За ред. А. І. Мокія, Т. Г. Васильціва.– Львів: Ліга Прес, 2010.– 488 с.

149. Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки / А. П. Павлюк, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.]; за ред. Я. А. Жаліла.– К.: НІСД, 2012.– 104 с.

150. Сухоруков А. І. Національна економічна безпека / А.І. Сухоруков, С. З. Мошенський, О. М. Петрук [за заг. ред. А.І. Сухорукова].– Житомир: ПП "Рута", 2010.– 384 с.

151. Сучасні тенденції управління розвитком організаційно-економічних систем (новий погляд): колективна монографія/ Загальна редакція д.е.н., професора Р.Р.Тіміргалєєвої.– Сімферополь: ВД "Аріал", 2014.– 662 с.

152. Тенденції тіньової економіки в Україні / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України.– 2016 [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://me.gov.ua/Documents/TendentsiiTinovoiEkonomiki>.

153. Тищук Т. Державне регулювання трансфертного ціноутворення в Україні як засіб протидії впливу капіталу : Аналітична записка / Т. Тищук, О. Іванов.– [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/739/>.

154. Тищук Т. Тінізація економіки України у контексті кризових

тенденцій / Т. Тищук, О. Іванов // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби.– № 2.– 2011.– С. 279-291.

155. Тищук Т. А. Щодо пріоритетних напрямів детінізації економіки України: Аналітична записка / Т. А. Тищук, О. В. Іванов [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/676/>.

156. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла.– К. : НІСД, 2011.–96 с.

157. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації. Монографія / [За ред. д.е.н., проф. Варналія З.С.].– К.: НІСД, 2006.– 576 с.

158. Туріянська М. М. Тіньова економіка і національна безпека України / М. М. Туріянська // Наукові праці ДонНТУ.– Випуск 97.– Серія: економічна.– 2005.– С. 156-163.

159. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов.– К. : Вид-во АртЕк, 1995.–300 с.

160. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та європейським союзом, європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс].–Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=246581344&cat_id=223223535.

161. Урсуленко Г. В. Сучасні методи формування мінімального обсягу капіталу для покриття збитків від операційного ризику / Урсуленко Г. В. // Наука й економіка. – 2014 .– № 1 (33).– С. 201–207.

162. Устенко О. Л. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: "Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання" / Т. А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; [за заг. ред. Я.А. Жаліла].– К.: НІСД, 2011.– 96 с.

163. Фільштейн Л. М. Фінансово-економічні проблеми тіньової економіки в Україні та шляхи її легалізації / Фільштейн Л. М. [Електронний ресурс].–Режим доступу: // [http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_22\(2\)_ekon/stat_20_1/31.pdf](http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_22(2)_ekon/stat_20_1/31.pdf).

164. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації / М. І. Флейчук.– Львів: Ахілл, 2008.– 660 с.

165. Франчук В. І. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки / Франчук В. І., Кіржецький Ю. І. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. "Серія економічна". – № 1. – Львів: ЛДУВС, 2009. – С. 164–171.

166. Харко Д. Правова природа тіньової економіки: поняття, причини та напрями детінізації / Д. Харко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 351–357.

167. Харазішвілі Ю. М. Тіньова зайнятість та тіньова оплата праці в Україні: оцінки та прогнози / Ю. М. Харазішвілі // Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право. – Том 1, № 4. – 2011. – С. 171–182.

168. Цуркан І. М. Види тіньової економіки та відповідні шляхи впливу на них / Цуркан І. М. // Приднепровский научный вестник. Экономические науки. – 2010. – 224 с.

169. Чайковський Р. Й. Причини існування тіньової економіки прикордонному з європейським союзом регіоні / Р. Й. Чайковський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/15_33.pdf.

170. Чуприна О. О. Оцінка здобутків України на шляху боротьби з бідністю та соціальною нерівністю // Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". – № 4. (15). – 2013. – С. 54–72.

171. Шарікова О. В. Економічні наслідки тінізації економічної системи / О. В. Шарікова // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 1. – С. 3–6.

172. Як боролися з корупцією Естонія та Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/economics/2015/05/18/305287_yak_borolisya_z_koruptsiieyu_estoniya.html.

173. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach // Journal of Political Economy. 1968. Vol. 76. № 2. Беккер Г. Преступление и наказание: экономический подход // Истоки. Вып. 4. М.: ГУ-ВШЭ, 2000., P. 28–90.

174. Becker G., Grossman M., Murphy K. M. Rational addiction and the effect of price on consumption // The American Economic Review. 1991. May. P. 237–241.

175. Cassel D. Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus Von Markt- und Planwirtschaften // ORDO. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft. – Bd. 37. – 1986. – P. 73–103.

176. Contini B. Convergence and divergence in the informal sector debate focus on Italy, 1984-1992 // *World development*, 1992.– Vol. 22.– №4.– P. 510-516.

177. CorruptUA – платформа моніторингу корупційних правопорушень [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://corruptua.org>.

178. Ehrlich I. Crime and punishment // *The New Palgrave. A Dictionary of Economics* / Ed. by J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman. L.– 1987.– Vol. 1.– P. 721–724.

179. Feig E. How big is the irregular economy? // *Challenge?*. - №6.– P. 214–235.

180. Feige E. L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies : The New Institutional Economics Approach / E. L. Feige // *World Development*. – 1990.– V. 18.– P. 993.

181. Final BEPS package for reform of the international tax system to tackle tax avoidance [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.oecd.org/ctp/beps-2015-final-reports.htm>.

182. Friedman M. *Capitalism and Freedom*. –1962, repr. Chicago: University of Chicago Press, 1982.– P. 2.

183. Global risk report 2011 sixth edition. An initiative of the risk response network. January 2011 / *World economic forum* : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf>.

184. Gutmann P. The economics of crime: practical methods of evaluation.– N. Y., 1982.– P. 29–37.

185. Koch J. V., Grupp S. E. The economics of drug control policies // *The economics of crime*. - Cambridge (Mass.), 1980.– P. 339–351. (Данная статья впервые опубликована в издании: *The International Journal of the Addiction*.– December 1971.– Vol. 6.– № 4.– P.571–584.

186. Measuring the marginal social costs of road transport: what are the most important elements? Universities of Leeds, Sheffield and York: White Rose Research Online, 2013.–17 p.

187. NVIVO. Qualitative research [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.qsrinternational.com/what-is-qualitative-research.aspx>.

188. Olson M. and Zinnes C. *The Shadow Economy: Friend or Foe?*.– *World Development*, 2002.– 56 p.

189. Pleskachevskiy V. The underground economy: a threat of de-

ocracy, development and the rule of law [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://assembly.coe.int/ASP/Doc/DocListingDetails_E.asp?DocID=13532.

190. Resolution of the Council and of the representatives of the governments of the Member States, meeting within the Council, of 27 June 2006 on code of conduct transfer pricing documentation for associated enterprises in the European Union (EU TPD). Official Journal of the European Union. (2006/C 176/01). [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:176:0001:0007:EN:PDF>.

191. Schneider F. The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know?: Discussion Paper No. 6423.- IZA: Johannes Kepler University of Linz and IZA.— March 2012.—73 p.

192. Schneider F. The Shadow Economy in Europe, 2013 / Friedrich Schneider.— AT Kearney—Visa Europe, 2013.— 24 p.

193. Vik-Hanemann G., Frey B., Pommers W. From informal economy to micro-enterprise. The role of microcredit.— Електронний ресурс: [режим доступу].— <http://207.243.50.11/davikilgour/ssl/informal.htm>.

Папір офсетний. Формат 60х90/16.
Гарнітура Times. Друк офсетний.
Умовн.-друк.арк. 15,12. Облік.видав.арк. 15,2
Наклад 300 примірників

Видавництво «Крок». Свідоцтво №3538 від 30.07.2009 р.
46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 56
тел. 0352248436